

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКРИПЧУК ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ

Прим № ____

УДК 94(477.54): 351.746.1

ДИСЕРТАЦІЯ
ОРГАНИ ЧК – ДПУ НА ХАРКІВЩИНІ В РОКИ НЕПУ
(1921 – 1929 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

(галузь знань)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:

Калініченко Володимир Вікторович,
доктор історичних наук,
професор.

**ОРГАНИ ЧК-ДПУ НА ХАРКІВЩИНІ
В РОКИ НЕПУ (1921-1929 рр.)**

ПЛАН

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження.	
1.1. Історіографія проблеми.	12
1.2. Джерельна база дослідження.	24
1.3. Методологія та методи дослідження	35
РОЗДІЛ 2. Органи ЧК – ДПУ Харківщини: організація, функції, кадри.	
2.1. Організація та функції органів держбезпеки.	38
2.2. Соціальний портрет харківських чекістів	61
2.3. Соціокультурні та морально-етичні аспекти повсякденної поведінки чекістів	70
РОЗДІЛ 3. Карально-репресивна діяльність у політичній сфері.	
3.1. Організація системи репресій: взяття на облік політично неблагонадійних та насадження мережі інформаторів і провокаторів.	86
3.2. Придушення повстанського та підпільного руху. Репресії проти урядовців і військовослужбовців царського та антибільшовицьких режимів	98
3.3. Ліквідація антибільшовицьких партій і рухів. Переслідування опозиційної інтелігенції та незгодних з режимом.	117
3.4. Боротьба з церквою. Участь органів ДПУ Харківщини в конфіскації церковних цінностей.	127
РОЗДІЛ 4. Діяльність радянських органів державної безпеки у сфері економіки	
4.1. Боротьба з посадовими злочинами та корупцією.	148
4.2. Протидія економічним злочинам.	165
Висновки	187
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	193

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АОУ – Адміністративно – організаційне управління
АОЧ – Адміністративно – організаційна частина
БУПР – Будинок примусових робіт
ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВС – Верховний суд
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВДТЧК – Відділ дорожньо – транспортної надзвичайної комісії
ВУЧК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія
ГМУ – Головне митне управління
Губвідділ – Губернський відділ
Губвиконком – губернський виконавчий комітет
Губком – губернський комітет
Губнарсуд – губернський народний суд
Губревтрибунал – губернський революційний трибунал
Губюст – губернський відділ юстиції
Губфінвідділ – губернський фінансовий відділ
Губчека – губернська надзвичайна комісія
ДПУ, Держполітуправління – Державне політичне управління
ЄКП – Єврейська комуністична партія
ЕКВ – економічний відділ
ЕКУ – економічне управління
ЕКЧ – економічна частина
ІНФВ – інформаційний відділ
КК – Кримінальний кодекс
КП (б) У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПК – Кримінально – процесуальний кодекс

КРВ – Контррозвідувальний відділ
Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал
Нарком – народний комісар
НК, Наркомат – Народний комісаріат
Наркомюст (НКЮ) – Народний комісаріат юстиції
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКФ – Народний комісаріат фінансів
НКТ, Наркомвнуторг – Народний комісаріат торгівлі,
НКВТ – Народний комісаріат внутрішньої і зовнішньої торгівлі
НС – надзвичайні сесії
НК РСІ – Народний комісаріат робітничо – селянської інспекції
НЕП – нова економічна політика
ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління
ОВ – особовий відділ
Окрвідділ – окружний відділ
Окрвиконком – окружний виконавський комітет
Окрпрокуратура – окружна прокуратура
Партком – партійний комітет
Політбюро – Політичне бюро
Політвідділ – політичний відділ
Продподаток – продовольчий податок
Продрозкладка – продовольча розкладка
Райуповноважені – Районні уповноважені
РВР – революційна військова рада
РКП (б) – Російська комуністична партія більшовиків
РНК – Рада народних комісарів (раднарком)
Розвідвідділ – Розвідувальний відділ
РСФСР – Російська соціалістична федеративна радянська республіка
РПО – Рада праці та оборони
РПЦ – Руська православна церква

РСЧА – Робітничо – селянська Червона армія

РСДРП – Російська соціал – демократична робітничка партія

СОВ – секретно – оперативний відділ

СОЧ – секретно – оперативна частина

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТВ – Транспортний відділ

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УПСР – Українська партія соціалістів – революціонерів

УНР – Українська Народна Республіка

УКП – Українська комуністична партія

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

ХГЧК – Харківська губернська надзвичайна комісія

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК – Центральний комітет

ЦУПНАДКОМ (ЦУГПРЕЗКОМ) – Центральне управління надзвичайних комісій

ЧК – надзвичайна комісія

ЧОН – частина особливого призначення

ЧПО – частина прикордонної охорони

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах докорінного реформування всіх інститутів державної влади в Україні зазнає суттєвих змін функціонування органів державної безпеки, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів і повинна відповідати викликам сучасності. У цьому контексті є нагальним вивченням досвіду історії спецслужб. В умовах декомунізації України актуального значення набуває дослідження історії органів державної безпеки на різних етапах існування радянської держави, оскільки дозволяє дослідити із середини механізм функціонування тоталітарної влади, виявити місце і роль спецслужб у даному процесі. Особливий інтерес у цьому плані представляє доба НЕПу – час, коли в країні формувалася тоталітарний більшовицький режим, у становленні та зміцненні якого активну роль відігравали органи державної безпеки, що використовувалися владою як знаряддя для здійснення політичного терору в країні.

На жаль, незважаючи на те, що окремі аспекти історії радянських спецслужб в Україні в роки НЕПу вже отримали певне відображення у вітчизняній історіографії, але регіональний рівень діяльності органів державної безпеки досліджено явно недостатньо, а отже існує чимало прогалин у вивченні цієї важливої проблеми. Не є також виключенням історія органів ЧК – ДПУ у столичному (на той час) Харківському регіоні, яка досліджена все ще фрагментарно та епізодично. Об'єктивне та критичне переосмислення історії діяльності місцевих органів державної безпеки сприятиме кращому розумінню процесів становлення радянського тоталітаризму доби НЕПу, та тієї ролі, що в ньому зіграли місцеві структури радянської таємної поліції. Сказане вище робить актуальним вивчення даної наукової проблеми.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково – дослідницької теми «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини». (№ державної реєстрації 0112U004753), яка

розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єктом дослідження є органи державної безпеки УСРР 1920-х років.

Предметом дослідження є організація та діяльність органів державної безпеки Харківщини в 1920-х роках.

Хронологічні межі дослідження – 1921 – 1929 рр. – період, коли в країні здійснювалась нова економічна політика. В окремих випадках автор виходив за встановлені хронологічні межі з метою більш широкого узагальнення та глибокого розуміння тих процесів, що відбувалися в країні, вплив яких зазнавали органи держбезпеки Харківщини.

Територіальні межі дослідження охоплюють Харківську губернію у 1925 році, а після її розформування обмежуються Харківською округою, що існувала упродовж 1925 – 1930 рр.

Мета дослідження – проаналізувати організацію, функції та основні напрями репресивної діяльності органів державної безпеки Харківщини в добу НЕПу. Для досягнення поставленої мети автор визначив такі **завдання**:

- проаналізувати існуючу історіографічну базу з теми дослідження;
- охарактеризувати стан джерельної бази проблеми;
- дослідити правову основу функціонування Харківського відділу ДПУ та здійснення контролю за його діяльністю;
- розкрити форми взаємодії місцевих органів держбезпеки з партійними структурами та місцевими органами влади;
- вивчити особовий склад органів державної безпеки регіону та проаналізувати його кількісні параметри;
- створити соціально-психологічний портрет чекістів, та проаналізувати морально-етичні аспекти повсякденної поведінки співробітників місцевих органів державної безпеки 1920-х років.
- з'ясувати персоналії співробітників ЧК – ДПУ Харківщини;
- висвітлити боротьбу органів держбезпеки з політичною опозицією;

- визначити основні етапи діяльності місцевих органів ЧК – ДПУ в роки здійснення НЕПу;
- розкрити роль місцевих структур ЧК – ДПУ, їхню взаємодію з іншими силовими органами в придушенні селянського повстанського руху в регіоні;
- дослідити технології і методи політичного терору в регіоні;
- висвітлити участь органів ДПУ в кампанії з конфіскації церковних цінностей та в процесі ліквідації економічної бази церкви на Харківщині;
- визначити технології й інструменти боротьби органів держбезпеки проти церкви;
- проаналізувати основні напрямки діяльності органів ДПУ в різних галузях економіки та кредитно-фінансовій сфері (протидія спекулятивним тенденціям приватного ринку, контрабандній діяльності, корупції, ухилянню від оподаткування, валютним спекуляціям);
- розкрити форми та методи боротьби з економічною злочинністю й корупцією та їхню специфіку в умовах НЕПу;
- висвітлити процес переслідування колишніх чиновників державного апарату царизму й урядовців і військовослужбовців антибільшовицьких режимів;

Наукова новизна дисертації полягає в розробці актуальної наукової проблеми, яка до тепер не отримала достатнього висвітлення в історіографії, зокрема **вперше**:

- органи державної безпеки Харківщини в добу НЕПу стали предметом спеціального наукового дослідження;
- з'ясовані форми контролю за діяльністю місцевих структур державної безпеки з боку радянсько-партійних органів;
- розкрито правову базу та визначено основні етапи діяльності місцевих органів ЧК – ДПУ в період НЕПу;

- визначено основні напрями протидії органів ДПУ економічній злочинності в різних сферах економіки та фінансів;
- висвітлено боротьбу з корупцією та посадовими злочинами в період здійснення НЕПу;
- проаналізовано методи і технології боротьби з політичною опозицією;
- з'ясовано роль органів ДПУ Харківщини в боротьбі проти церкви та підриві її економічної бази;
- розкрито процес переслідування колишніх представників державного апарату царської влади та урядовців і військовослужбовців антибільшовицьких режимів;
- проаналізовано морально-психологічні та соціокультурні чинники, що впливали на повсякденну поведінку чекістів;
- створено соціально-психологічний портрет співробітника органів ЧК – ДПУ Харківщини 1920-х років;
- визначено основні напрями карально-репресивної діяльності органів державної безпеки Харківщини в 1920-х роках;
- вивчено особовий склад, його кількісні параметри та з'ясована роль окремих співробітників в діяльності ЧК – ДПУ Харківщини.

Уточнено:

- форми взаємодії губернського та окружного ДПУ з місцевими партійними структурами та державними органами влади;
- роль місцевих органів державної безпеки у придушенні масового антибільшовицького озброєного спротиву в регіоні на початку 1920-х років.

Доповнено:

- джерельну базу дослідження функціонування радянських місцевих органів державної безпеки доби НЕПу завдяки введенню автором до наукового обігу нових документів з фондів Державного архіву

Управління Служби безпеки України в Харківській області та Державного архіву Харківської області.

Набуло подальшого розвитку – питання про роль місцевих органів ДПУ у процесі ліквідації приватно-підприємницького сектору економіки на Харківщині в умовах здійснення сталінської політики надзвичайних заходів наприкінці 1920-х років.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для написання узагальнюючих праць з історії України, подальшої розробки історії радянських спецслужб, історії політичного терору і репресій в Україні в добу тоталітаризму, формування радянської репресивної системи, краєзнавчих розвідок, а також при підготовці музейних тематичних виставок.

Особистий внесок автора полягає в самостійній постановці і вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором самостійно. Усі публікації є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Результати дисертаційної роботи були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях всеукраїнського та регіонального рівнів: Матеріали круглого столу «Служба безпеки України: історія і сучасність», (м. Харків, 20 березня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноватика суспільствознавчої освіти XXI сторіччя: виклики і шляхи розвитку» (м. Миколаїв, 12 – 14 травня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (м. Хмельницький, 9 – 10 вересня 2016 р.)

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені в 10 публікаціях, із яких – 6 статей у фахових виданнях України,

1 – у закордонному періодичному виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (366 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок, з них основний текст дисертації – 192 сторінки, список використаних джерел і літератури – 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження.

1.1. Історіографія проблеми.

Всю існуючу історіографію проблеми, що досліджується можна поділити на два основних етапи: перший – 1920-ті – початок 1990-х рр.; другий – 1991 р. – початок ХХІ ст. Перший етап репрезентований радянською та нерадянською історіографією, а другий – сучасною українською, російською та історіографією «далекого зарубіжжя».

Вивчення діяльності органів ВЧК/ВУЧК почався вже у 1920-ті роки. Авторами опублікованих у цей час робіт здебільшого були керівники органів ВУЧК – ДПУ [225; 241; 179]. Ці публікації мали яскраво виражений популяризаторський характер, всіляко пропагували діяльність органів держбезпеки, їхню боротьбу проти «класових ворогів», показували вагомий внесок чекістів у розгром «внутрішньої та зовнішньої контрреволюції», вирішенні гострих внутрішніх господарських проблем, протидію економічній «контрреволюції» [18; 26]. Слабкою була джерельна база цих публікацій, які були занадто ідеологізованими та політизованими.

Зарубіжні, переважно еміграційні дослідники, також проявили у цей час певний інтерес до діяльності радянських спецслужб. Їхня увага зосередилася переважно на каральній діяльності радянських органів державної безпеки, здійснення політики державного «червоного» терору [242; 328].

Починаючи з другої половини 1950-х років в умовах часткової десталінізації радянського суспільства з'являються нові праці, зокрема, присвячені діяльності першого керівника ВЧК – ОДПУ Ф. Е. Дзержинського [318]. Автор цієї монографії продовжив відому радянську традицію створення ідеалізованого портрету «лицаря революції» керівника ВЧК – ОДПУ Ф. Е. Дзержинського та співробітників очолюваного ним відомства. Будь-які негативні аспекти функціонування ЧК – ДПУ, зрозуміло, не могли з'явитися у тогочасній радянській історіографії. У 1950-ті – 1980-ті рр.

з'являються роботи, в яких показується процес утворення ВЧК, висвітлюються їхні функції, різні напрямки їх репресивної діяльності, особливо боротьба з різними проявами «контрреволюції», білогвардійськими заколотами, підпільним та повстанським антибільшовицьким рухом, шпигунством, диверсіями, підкреслювалося роль ВЧК у здійсненні червоного терору [317; 38; 60; 334; 343; 276]. У цей час дослідники починають цікавитися й історією ВУЧК, досліджують її роль у протидії, «контрреволюції» на теренах України [61; 14; 224]. З'являється узагальнююча монографія харківських дослідників Л. М. Маймескулова, А. Й. Рогожина та В. В. Сташиса, присвячена історії організації та головним напрямкам діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії: 1918 – 1922 рр. [239]. Робота охоплює велике коло питань, пов'язаних з організацією і діяльністю ВУЧК, червоним терором, участі у придушенні національно-визвольного руху в Україні під час Української революції, підпільного руху антибільшовицького спротиву, селянських повстань, участі ВУЧК у вирішенні господарських завдань тощо. Однак і в цей час за браком нерозсекречених джерел, а головне внаслідок ідеологічного диктату КПРС було неможливе неупереджене та об'єктивне дослідження багатьох аспектів історії ВЧК – ДПУ та діяльності її регіональних органів у добу НЕПу (не кажучи вже про добу трагічних 1930-х років.). Так, у літературному збірнику, присвяченому роботі чекістів Харківщини «Невидимый фронт» (1987 р.) навіть прізвище тогочасного очільника Харківського губвідділу ДПУ УСРР було змінено [15, с 32].

Проблемам «революційної законності» та використання позасудової репресії органами ДПУ УСРР в добу НЕПу присвятив свої роботи український дослідник І. Усенко [340].

Отже, в радянській науковій літературі, присвяченій історії спецслужб в 1920-ті роки, їхня діяльність та образ чекіста всіляко ідеалізувалися, основний акцент робився на заслуги цього відомства у придушенні антирадянських «контрреволюційних» виступів. Підкреслювався їх

величезний внесок у захисті радянської держави від посягань внутрішніх та зовнішніх ворогів. При цьому створювався ідеалізований образ радянського чекіста, а тема «тіньових» аспектів діяльності ВУЧК – ДПУ, зокрема у здійсненні державного терору, практично до кінця 1980-х років старанно обходила дослідниками. Регіональний аспект діяльності ВУЧК – ДПУ, функціонування місцевих органів висвітлювався надто епізодично.

Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності починається якісно новий етап у дослідженні даної проблематики.

За нових обставин, коли зник ідеологічний диктат КПРС, та стали, нарешті, доступними фонди партійних архівів і архівів спецслужб, для дослідників відкрилися нові можливості вивчення історії діяльності вітчизняних органів державної безпеки. Роботи, що вийшли друком у цей період суттєво відрізняються від досліджень попередників: по-перше, поліметодологічністю підходів до проблем історії органів радянської державної безпеки; по-друге, значно ширшою документальною основою – за рахунок уведення в науковий обіг великої кількості нових джерел, раніше недоступних історикам; по-третє, помітним розширенням вивчаємої проблематики, суттєвим збільшенням кількості порушених питань; по-четверте, кардинальною зміною оцінок діяльності радянських спецслужб.

У 1990-ті роки з'являються роботи І. Біласа, С. Білокіня, В. Ченцова, що досліджують карально-репресивну систему радянської держави, роблячи при цьому основний акцент на ролі органів ВЧК/ВУЧК – ДПУ – НКВС у її здійсненні як головних провідників політики державного терору [23; 24; 349]. В. Ченцов у своїй роботі, написаній на основі архівних документів спецслужб та партійних архівів, намагався проаналізувати причини та самий процес здійснення репресій в Україні у добу НЕПу. У центрі уваги дослідника перебували такі питання, як боротьба і репресії проти селянства, інтелігенції, релігії та церкви, придушення повстанського та опозиційного рухів, процес ліквідації багатопартійності та встановлення більшовицького єдиновладдя. Дослідження В. Ченцова розширює та систематизує наші уявлення про

більшовицьку репресивну політику, спрямовану проти всіх незгодних в роки здійснення НЕПу, розкриваючи чимало маловідомих фактів з політичної історії того періоду.

У 1994 р. на сторінках часопису «Віче» з'являється стаття В. Гусева, присвячена малодослідженій проблемі – висланню з УСРР представників наукової та науково-технічної інтелігенції за межі радянської держави. Автор, спираючись на ґрунтовну джерельну базу, зумів розкрити дійсну роль органів ДПУ УСРР у підготовці та здійсненні депортації української професури з республіки, зокрема з Харківщини [64].

В роботах відомого українського історика С. В. Кульчицького досліджується багато аспектів нової економічної політики в Україні. Чимало уваги дослідник приділив органам ЧК – ДПУ як знаряддю диктатури більшовицької партії у здійсненні її політики державного терору проти будь-якого опору радянському режиму, проаналізував систему відносин між державною партією та органами державної безпеки. Він вказує на особливу роль ЧК – ДПУ в системі партійної диктатури, підкреслюючи особливий статус цих органів у партійно-радянській ієрархії, наголошує, що ця роль формально не була відображена в опублікованих партійних документах [222; 223].

У 1997 р. виходить друком монографічне дослідження Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова – свого роду спроба створити історичні портрети керівників радянської політичної поліції в УСРР 1920^х – 1930^х рр. [360]. Ґрунтуючись на раніше засекречених документах радянських спецслужб автори монографії зуміли реконструювати біографії очільників ВУЧК – ДПУ – НКВД в Україні, об'єктивно проаналізувавши їх участь у здійсненні масових репресій в республіці, з'ясувавши міру їхньої відповідальності. Особливу цінність цьому виданню надає те, що понад дві третини книги складають опубліковані документи з архівів таємних радянських спецслужб та біографічні відомості про багатьох радянських чекістів. Робота Ю. Шаповала, В. Пристайка і В. Золотарьова, так би мовити,

«олюднює» історію радянської таємної поліції, аналізуючи вплив «суб'єктивного людського чинника» на роботу цього «органу жаху». Досить цікавою для дослідників спецслужб є публікація Я. Тинченка, присвячена проблемам діяльності агентів і освідомлювачів органів ВУЧК – ДПУ в середовищі колишніх білих офіцерів, методам вербування останніх та відношенню до них з боку самих органів державної безпеки [325].

Історико-правових аспектів функціонування ДПУ УСРР торкалися й інші дослідники – юристи. Проблема контролю та нагляду за органами ВУЧК – ДПУ УСРР у роки воєнного комунізму та НЕПу присвятив свою кандидатську дисертацію Д. А. Тихоненков [331]. В інших публікаціях цього харківського дослідника ретельно аналізується правове становище ДПУ УСРР в 1920-ті рр., а також участь цих органів у діяльності надзвичайних сесій, тобто спеціалізованих судових установ, що функціонували при військових відділеннях губернських ревтрибуналів, а потім і губернських судів [332; 330].

У 2002 році вийшла у світ монографія В. Т. Окіпнюка (на основі його дисертації кандидата юридичних наук), присвячена історії ДПУ УСРР в 1922 – 1934 рр., тобто вона охоплювала весь період існування цього органу в Україні [255]. Це перша в Україні фундаментальна робота цілком присвячена функціонуванню даної інституції. Автор монографії зосередився на аналізі законодавчо – правових засад діяльності ДПУ, еволюції його організаційної структури, правового статусу та здійсненні державно-партійного і прокурорського контролю за роботою ДПУ. Інтерес представляє також вивчення В. Окіпнюком процесу перманентного розширення компетенції та повноважень органів державної безпеки в роки НЕПу, форм позасудової репресії, що все ширше використовувалася ДПУ з середини 1920-х років. Певна увага приділена дослідником і функціонуванню місцевих територіальних органів ДПУ УСРР – губернських та окружних відділів ДПУ. Нове перероблене та суттєво розширене видання монографії В. Т. Окіпнюка про органи державної безпеки УСРР 1922 – 1941 рр., вийшло друком на

початку 2017 року. [256]. Матеріал показаний в історико-правовому аспекті, тобто описує процес з формально-юридичної точки зору, але як ці правові норми втілювалися в життя та їх наслідки, на жаль, не знайшли відповідного висвітлення в роботі В. Т. Окіпнюка.

У тому ж 2002 р. вийшла ґрунтовна синтетична праця вітчизняних істориків, присвячена глибокому аналізу такого явища як політичний терор і тероризм в Україні в ХІХ – ХХ ст. Помітне місце у цьому дослідженні займає вивчення діяльності ВУЧК – ДПУ УСРР у часи НЕПу [275].

Чимало статей публікується у спеціалізованому українському журналі «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», що видається з 1994 року. На його сторінках оприлюднюють результати своїх досліджень історики, які займаються історією радянських органів державної безпеки – Л. Бабенко, С. Ляковська, Д. Архірейський, В. Ченцов, В. Окіпнюк, Р. Подкур, В. Гусев, В. Пащенко, В. Пристайко, В. Тригуб, Ю. Шаповал та ін. [11; 238; 359; 254; 333; 10; 269; 277; 65; 266]. Вказані автори публікацій охоплювали широке коло проблем, що торкалися тією чи іншою мірою функціонування радянських спецслужб в УСРР, а саме: проведення карально-репресивної політики проти опозиційних рухів і течій, участь у придушенні повстанського селянського руху, ліквідація антирадянських партій і груп, боротьба з церквою і релігійним життям, персональний склад органів ВЧК – ДПУ та національний склад його керівників, організація прокурорського нагляду за ДПУ, організація контролю за суспільством (зокрема, номенклатурою) [178].

Певний інтерес для істориків, що вивчають діяльність органів ВУНК – ДПУ УСРР в часи НЕПу представляє публікація Д. Архірейського, який аналізує співпрацю митних органів УСРР і структур державної безпеки [7].

У той же час можна констатувати появу окремих робіт, що висвітлюють історію функціонування органів державної безпеки в окремих регіонах України [257, 361]. Все це свідчить про пробудження

дослідницького інтересу до історії місцевих органів радянських спецслужб, з'ясуванню специфіки їхньої діяльності в регіонах України.

Вельми важливим для істориків, які досліджують історію спецслужб України є роботи знаного за межами України дослідника радянських органів безпеки Р. Подкура. У своїх статтях і монографіях (у тому числі у співавторстві) науковець ретельно аналізує різні аспекти функціонування органів ВЧК/ВУЧК – ДПУ в Україні, приділяючи особливу увагу інформаційно – аналітичним матеріалам спецслужб та архівно-слідчим справам громадян, що потрапили до жорновів політичних репресій і переслідувань [270; 272; 271; 273]. Монографія Р. Подкура та В. Ченцова, що присвячена аналізу архівних джерел органів державної безпеки УСРР 1920-х – 1930-х рр., виходить за рамки суто джерелознавчого дослідження [274]. Автори аналізують, систематизують і класифікують величезний масив різноманітних джерел, що утворився внаслідок діяльності структур державної безпеки, вводячи в обіг чимало невідомих документів, які безпосередньо торкаються теми діяльності органів ЧК – ДПУ на Харківщині в роки НЕПу.

Наприкінці 2013 р. у Києві в Інституті історії України НАН України відбувся круглий стіл за участю відомих істориків спецслужб. Його матеріали були опубліковані в 2014 р. У центрі уваги дослідників перебували проблеми історії радянської таємної поліції, участі в масових репресіях, питання структури, функцій, кадрів, регіональні аспекти діяльності ЧК – ДПУ, а також взаємовідносин радянських спецслужб України та РФСР у 1918 – 1991 рр., тобто представлена проблематика, що традиційно перебувала у центрі уваги дослідників радянської таємної поліції [296]. Таким чином, українські науковці за останні десятиріччя зуміли суттєво просунути в царині дослідження історії радянських спецслужб в Україні, чому значно сприяв процес розсекречення документів з архівів ВУЧК – ГПУ – НКВС – КДБ, що відбувався в умовах незалежної України.

Але історія органів ЧК – ДПУ на Харківщині в роки НЕПу ще не зазнала систематичного наукового дослідження, незважаючи на те, що у 1990-ті роки і на початку 2000-х років були опубліковані науково-популярні роботи, які висвітлювали діяльність ХГЧК переважно у роки громадянської війни [191; 301; 184]. Виключенням є наукова публікація С. В. Білошицького, присвячена процесу ліквідації більшовиками політичної опозиції на Харківщині у першій половині 1920-х рр., в якій автор торкається діяльності органів ЧК – ДПУ на Харківщині [25]. Слід також назвати захищену у 2012 р. кандидатську дисертацію О. Чернухи, в якій розглянуто процес формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини у часи НЕПу. В роботі автор порушує проблеми непростих стосунків між міліцією та органами ДПУ, їх взаємодію у боротьбі з кримінальною злочинністю [351].

Окремі аспекти діяльності місцевих органів ВУЧК – ДПУ УСРР на Харківщині, зокрема їхню боротьбу з непманськими елементами, участь у ліквідації нової буржуазії, вилучення майна та накопичень підприємців тощо, проаналізовані в монографії Ю. П. Волосника [50; 51].

Помітний внесок у дослідженні історії територіальних органів ХГЧК – ДПУ належить В. Золотарьову. Його книга, що вийшла друком у 2003 р. – це історія спецслужб харківського регіону в особах. Автором зібрані відповідні документи та реконструйовані, систематизовані біографії 27 очільників місцевих органів ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині [189]. Через призму людських доль керівників місцевих органів державної безпеки В. Золотарьов спромігся не лише висвітлити «пекельну» роботу карально-репресивної машини у столичному регіоні УСРР, але й простежити трагічний зв'язок між політикою державного терору та особистою долею керівників репресивної машини. У той же час чимало проблем, пов'язаних з організацією та функціонуванням органів ЧК – ДПУ на Харківщині практично залишилися поза увагою дослідника, оскільки не ставилися в якості мети спеціального вивчення. Інформаційно насиченим є також вступна стаття автора до тому «Реабілітовані історією. Харківська область» в якому висвітлюється перебіг

політичного терору в регіоні в 1920-ті на початку 1930-х рр.. Цей вступ був написаний В. Золотарьовим у співавторстві з Н. Лапчинською [190]. Загалом, треба відмітити досить плідну роботу В. Золотарьова (кандидата технічних наук) з вивчення вітчизняних спецслужб на основі архівних документів історії ВЧК – ДПУ – НКВС УСРР 1920-х – 1940-х рр., що «вилася» в низку публікацій з цієї проблематики [188; 187].

За останні роки з'явилися нові дослідження, присвячені темі дисертаційного дослідження. Були опубліковані нові монографії та захищені докторські дисертації Л. Бабенко та С. Ляковською, що розглядають широкий спектр проблем діяльності радянських органів безпеки у 1920-ті роки. [12; 13; 236; 237]. Названі роботи дослідниць порушують доволі широке коло питань, пов'язаних з діяльністю органів ВУЧК – ДПУ УСРР. Л. Бабенко комплексно розглядає проблему відносин православної церкви та радянської держави і аналізується роль органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин. Цінними є аналіз авторкою технологій боротьби ДПУ з церквою, використанням тактики розколів у середовищі духовенства та застосування репресій проти священнослужителів і вірян незгодних з антицерковною богоборческою політикою радянської держави. Заслуговує на увагу і спроба Л. Бабенко створити колективний портрет чекістів на тлі епохи 1920-х років. Загалом, роботи Л. Бабенко дозволяють суттєво просунути у вивченні ролі органів державної безпеки у здійсненні державної церковно-релігійної політики.

Дослідження С.П. Ляковської присвячено аналізу широкомасштабній діяльності органів ВУЧК – ДПУ УСРР в царині економіки в добу НЕПу. Це одна з перших таких спробу вітчизняній історіографії. На основі широкого кола джерел, більшість з яких авторка вперше вводить у науковий обіг, реконструюється процес функціонування органів державної безпеки в галузі економічного життя країни. Предметом ретельного аналізу дослідниці стала протидія ВУЧК – ДПУ різним економічним злочинам: незаконним валютним операціям, контрабанді, фальшивомонетництву, посадовим злочинам,

зокрема корупції, зловживанню владою, численним господарським злочинам – розкраданню державного майна, безгосподарності, розтратами державних коштів тощо. Значна увага дослідниці зосередилася на висвітленні роботи органів ДПУ із захисту економічних інтересів держави, боротьбі з економічним шпигунством, диверсіями на виробництві, здійсненні контролюючої та інформаційно – аналітичної роботи. Досить ретельно С. Ляковська дослідила роботу органів ВУЧК – ДПУ у недержавному секторі народного господарства, їхню участь у регулюванні цін на приватному ринку, боротьбі з спекулятивними тенденціями підприємців, намаганням приватних та іноземних концесіонерів завдати шкоди економіці держави, а також у фальсифікації «Шахтинської» та інших подібних справ. Разом з тим дослідження висвітлює механізм та методи економічної діяльності ВУЧК – ДПУ, її організаційно – правове підґрунтя, а також роль економічних структур органів державної безпеки у реалізації політичного курсу державної партії в роки НЕПу. Наукові праці С.П. Ляковської дають можливість пролити світло на функціонування ВУЧК – ДПУ в галузі економіки України, з'ясувати та конкретизувати їх місце у державному механізмі управління країною у 1920-ті роки.

У 2016 р. була захищена дисертація С. Труш, що досліджує діяльність Харківської губчека у 1919 р. – на початку 1922 р. [338]. Авторка, спираючись на значний масив документів, насамперед архівних джерел, частина яких уперше була залучена до наукового обігу, висвітлила роботу ХГЧК у роки громадянської війни і «воєнного комунізму» на самому початку НЕПу. Були з'ясовані структура, функції та повноваження ХГЧК, особовий склад її співробітників, проаналізована різнопланова діяльність цього територіального органу, участь у здійсненні «червоного терору» на теренах Харківської губернії. Певна увага приділена процесу становлення професійної етики чекістів [337], спростуванню міфів радянської доби щодо образу співробітника радянських спецслужб тощо. І хоча не всі аспекти

функціонування Харківської «надзвичайки» висвітлені повно і рівномірно, робота С. Труш є важливою у вивченні регіонального рівня діяльності ВУЧК.

Помітний внесок у дослідженні проблем історії радянських спецслужб внесли сучасні російські науковці, їхні роботи є важливими для вивчення теми дисертації. В працях російських істориків О. Плеханова, О. Мозохіна, Л. Рассказова, В. Ізмозика, В. Міхеєва, Л. Борисової, О. Какуріна, М. Петрова, А. Теплякова та інші, проаналізовані різноманітні проблеми історії діяльності радянської таємної служби [267; 245; 36; 326; 327; 196; 197; 198; 193; 298; 243; 29; 201].

Ґрунтуючись на матеріалах архівів ЦК КПРС та архівів колишніх спецслужб СРСР, зосереджених в архівосховищах ФСБ Росії та Архіві президента РФ (практично недоступних вітчизняним дослідникам), російські історики проводять дослідження, які висвітлюють структуру, функції, особовий склад, персоналії керівних діячів та конкретні таємні операції і взагалі різнопланову діяльність державної безпеки, а також публікують ґрунтовні довідкові видання з даної проблематики [235; 244; 205]. Ця література допомагає досліднику розібратися у багатьох «хитросплетіннях» специфіки функціонування радянських органів держбезпеки, кадрових переміщеннях її керівного складу, структурних змінах підрозділів, діяльності в різних галузях економіки, здійсненні масового державного терору та встановленні масштабів його жертв, з'ясовані місця і роль органів ВЧК – ОГПУ в державному механізмі влади, боротьби з інакомислячими та церквою, а також координації взаємовідносин з іншими силовими структурами в зазначений відрізок часу. В той же час слід зазначити, український напрямок в роботі органів ВЧК – ДПУ російськими дослідниками вивчається доволі слабо, не кажучи вже про Харківський регіон, що висвітлюється вкрай епізодично та побіжно.

У сучасній західній історіографії, представленій дослідженнями С. Карра, Н. Верта, Дж. Боффа, Р. Пайпса, П. Соломона, Р. Петіблідзе, В. Бровкіна та інших науковців, що вивчають період радянської історії доби

сталінізму та епохи, що їй передувала, певна увага приділяється ролі органів ВЧК – ДПУ у системі державної влади, їхньої участі у здійсненні карально-репресивної політики щодо певних страт радянського суспільства: підприємців – непманів, «куркулів», представників гуманітарної та технічної інтелігенції, опозиційних рухів тощо [200; 40; 32; 263; 315; 364; 365; 366]. Автори цих робіт, аналізуючи діяльність керівництва РКП (б) у здійсненні НЕПу, звертали увагу на роль органів державної безпеки, яка відводилася ним для вирішення не лише суто політичних, але й економічних завдань з неодмінним використанням насильницьких методів. В роботах західних науковців цінним є те, що ними закладена методологічна база дослідження періоду НЕПу та доби сталінізму, на що вже звертали увагу деякі вітчизняні дослідники [236].

Загалом слід сказати, що незважаючи на появу нових досить цікавих наукових праць з історії радянських спецслужб, автори яких спиралися на солідну джерельну базу та нові методологічні підходи і методи історичного дослідження, чимало проблем, особливо тих, що пов'язані з історією регіональних структур ВУЧК – ДПУ в 1920-ті роки залишаються нерозкритими або ж фрагментарно вивченими. Діяльність Харківських органів ЧК – ДПУ в роки НЕПу, ще не стала предметом спеціального наукового дослідження, а відтак ця обставина зумовила вибір теми дисертації, щоб заповнити існуючу в історіографії прогалину.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з досить широкого кола джерел, які можна умовно поділити на декілька груп [183]: документи вищих органів влади та документи державної комуністичної партії, праці керівних діячів радянської держави та більшовицької партії, опубліковані тематичні збірки документів, архівні джерела, періодична преса, мемуарна література.

Правовий статус органів ВУЧК – ДПУ, їхні функції, повноваження та основні напрями діяльності визначалися законодавчими актами – постановами, положеннями, декретами, які приймалися вищими органами радянської держави ВУЦВК і РНК УСРР та ВЦВК і РНК СРСР. Цими документами регламентувалося функціонування як центрального апарату органів держбезпеки так і його місцевих структур [185, 1922. – № 13 – ст. 228]. Аналіз законодавчої бази показує, що функції і обсяг повноважень органів ДПУ УСРР у 1920-ті роки постійно збільшувався, їм доводилося «вирішувати» все більше і більше питань, на них покладалося керівництвом держави великий об'єм завдань не лише у сфері політичній, але й у галузі економіки, культури, соціальной царині. Це знайшло відображення у прийнятті вищими органами влади УСРР відповідних законодавчих актів [185, 1926. – №31. – ст. 244]. Законодавчо-правові норми регулювали весь спектр відносин органів центрального апарату ДПУ з їхніми місцевими структурами, з вищестоящими органами державної влади, з наркоматом юстиції та прокуратурою [185, 1922. – № 13. – ст. 228; 1923. – № 38. –ст. 523; 1924. – № 20. – ст. 181]. На законодавчому рівні було вирішено питання і про участь в надзвичайних сесіях губревтрибуналів, а пізніше народних судів, службовців органів ДПУ та встановлено їхнє представництво в цих судових інстанціях [185, 1922. – № 31. – ст. 668; 1922. – № 2. ст. 41].

Звіти уряду УСРР та його наркоматів, відомств, а також губвиконкомів є цінним джерелом, що висвітлює конкретні результати діяльності даних органів влади та управління. Зокрема це стосується

статистичних відомостей про боротьбу органів ВУЧК та його місцевих органів ДПУ з антирадянськими підпільними та повстанськими організаціями та збройними формуваннями, цифрові дані про втрати серед повстанців та особового складу урядових сил, розкриття шпигунських та диверсійних організацій тощо [54; 341; 342; 262; 261; 158].

Цінним джерелом є кримінальний кодекс УСРР. Прийняття ВУЦВК і РНК УСРР нового кримінального та кримінально-процесуального кодексів (1927 р.) суттєво розширило можливості участі органів ДПУ УСРР у веденні слідства та коло злочинів, що вони мали розслідувати [339]. Законодавство також регулювало відносини союзного ОДПУ з ДПУ УСРР [260; 312; 185]. Законодавчі акти дозволяють також простежити політику радянської держави до багатьох інститутів суспільства, зокрема церкви. Так, згідно декретів ВЦВК РРФСР та ВУЦВК УСРР 1922 р. здійснювалася конфіскація церковних цінностей, причому участь у ній органів ДПУ формально не передбачалася [185; 194; 250]. Але фактично саме органи ДПУ відігравали провідну роль у проведенні цієї розробленої радянським керівництвом антирелігійної кампанії. Ця діяльність ДПУ регламентувалася вже таємними нормативно-правовими актами, що встановлювали порядок їх впровадження, більшість з яких були під грифом «таємно» та «цілком таємно» і не публікувалася до 1990-х років. [5; 6; 195].

Документи державної правлячої партії – РКП (б) – ще одне з важливих джерел, що дозволяє розкрити механізм відносин між компартійними структурами та органами державної безпеки. Рішення, резолюції та директиви вищих партійних органів РКП (б) – ВКП (б), КП (б) У не лише визначали основні завдання і напрямки діяльності органів ВЧК/ВУЧК – ДПУ/ОДПУ, їхню участь у проведенні тих або інших політико-ідеологічних та господарчих кампаній (кампаній по зниженню роздрібних цін, по боротьбі зі спекуляцією збіжжям та іншими продуктами, по боротьбі з хабарництвом тощо), але й взагалі головні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики радянської держави [215; 251; 252].

Важливим джерелом для написання дисертації були праці керівних діячів монополюно правлячої більшовицької партії – В. І. Леніна, Л. Д. Троцького, Й. В. Сталіна, очільника ВЧК – ДПУ Ф. Е. Дзержинського, «головного атеїста» СРСР О. Я. Ярославського, керівника наркомату юстиції УСРР М. О. Скрипника [32; 226; 227; 229; 230; 235; 236; 321; 248; 117; 363]. Дані опубліковані праці, промови та виступи про очільників комуністичної партії дозволяють простежити розвиток їхніх поглядів і уявлень про місце та роль ВЧК – ДПУ у радянському суспільстві, розуміння ними репресивних методів діяльності радянської таємної поліції, вибудову її стосунків з державно-партійним апаратом. При цьому треба чітко розуміти, що саме директиви та вказівки керівників РКП (б) були покладені в основу (нерідко юридично оформлену) діяльності органів радянської державної безпеки, як безпосередніх та головних провідників політики державного терору у відрізок часу, що вивчається.

Важливе місце посідають опубліковані в різний час тематичні збірники документів [55; 247; 192; 235]. Для дослідження ролі органів державної безпеки у відносинах церкви в першій половині 1920-х років важливе значення має двотомне видання документів [5; 6]. Останнє містить великий масив документів, що дозволяють пролити світло на церковну політику радянсько – партійного керівництва та місце органів ДПУ у її реалізації. Для аналізу політики радянської держави відносно інтелігенції в перші роки НЕПу та розкриття ролі органів ДПУ у її переслідуванні важливу цінність має збірник документів «Высылка вместо расстрела», що вийшов друком у 2005 році. [57]. Чималу цінність для розкриття теми мають опубліковані збірники документів, які висвітлюють різні аспекти репресивної діяльності ВЧК/ВУЧК – ДПУ/ОДПУ у придушенні руху спротиву та опозиційно налаштованих верств населення, зокрема інтелігенції та селянства [57; 49; 348]. Документи, що вміщені в цих збірках, особливо тих, які опубліковані вже після розпаду СРСР, дозволяють з'ясувати механізм функціонування органів ВЧК – ДПУ, їхню карально-репресивну діяльність,

спрямовану на придушення будь-якого опору більшовицькому режиму. Великий масив документів, що здебільшого вперше вводяться до наукового обігу, робить їх цінними для висвітлення тих процесів які відбувалися в різних регіонах країни в роки НЕПу. Цінність цих опублікованих документів важко переоцінити, оскільки вони дозволяють суттєво доповнити документи органів державної безпеки, які збереглися у вітчизняних місцевих архівах.

Важливу роль відіграє також публікація окремих документів органів ВУЧК – ДПУ на сторінках такого спеціалізованого видання як журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ». Тут регулярно друкуються цінні документи – звіти Всеукраїнської ЧК, ДПУ УСРР, звіти губернських відділів ЧК і ДПУ, статистичні дані про діяльність економічних підрозділів ДПУ, матеріали з секретної окремої папки політбюро ЦК КП (б) У та інші важливі джерела, що допомагають пролити світло на різні сторони функціонування радянських органів державної безпеки в Україні у роки НЕПу, встановити роль окремих персоналій чекістських керівників у проведенні політики репресій, виявити структуру органів ВУЧК – ДПУ в центрі і на регіональному рівні, тощо [62; 183; 54; 182].

Важливу роль у розумінні тих складних процесів, що відбувалися у суспільстві 1920-х років відіграє оприлюднена відомча статистика ДПУ. Опублікована в Харкові у 2011 р. «Книга учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ДПУ Украины» вміщує дані про 21 тис. колишніх білих офіцерів, старшин армії УНР, інших військових формувань у роки громадянської війни, а також військових чиновників, які перебували на особливому обліку в окружних відділах ДПУ УСРР [203]. У публікації на основі архівних матеріалів ДПУ була зібрана інформація про теперішнє місце роботи та посади, що їх займають колишні офіцери. Вказувалося в якій саме армії служив офіцер (Денікіна, Врангеля, Міллера, Петлюри, Скоропадського та ін.), а також дата, коли і яким окрвідділом ДПУ його було взято на облік. Статистичні дані дають можливість скласти

уявлення про масштаби обліку та контролю радянських спецслужб за цими потенційними противниками більшовицького режиму.

Основний масив джерел для написання дисертації автор почерпнув з архівів. Це перш за все документи, що зберігаються в центральних державних архівах України ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління) та ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань). Масив документів цих архівів містить велику кількість інформації відносин партійного керівництва з органами держбезпеки, проведення кадрової політики а також призначень на керівні посади в органи ВЧК – ДПУ, таємні розпорядження та директиви щодо проведення тих або інших каральних заходів у суспільстві. Сюди ж потрапляла інформація у вигляді звітів (місячних, щоквартальних, річних тощо) різних інформаційних зведень, повідомлень про настрої населення різних регіонів УСРР, наслідків проведення тих або інших акцій органами ДПУ, реакцію населення на політичні заходи партійних та державних органів. У фондах ЦДАГО України, зокрема у фонді ЦК КП (б) У зосереджено чималий масив відомостей, що характеризують партійне керівництво органами державної безпеки, кадрові призначення на відповідальні посади в ЧК – ДПУ, рішення про проведення тих або інших заходів щодо певних груп населення, звіти місцевих органів держбезпеки, прокуратури та судів про проведення репресивної політики в республіці [357; 358]. В фондах ЦДАВО України зосереджені документи, що стосуються діяльності органів ВУЧК, НКВС, юстиції, прокуратури які відображають процес керівництва та контролю органів держави за діяльністю місцевих структур державної безпеки [352, 352; 354; 355; 356].

Документи Харківського обласного державного архіву (ДАХО) і державного архіву Управління Служби безпеки України в Харківській області містять великий обсяг інформації про регіональні органи держбезпеки. Матеріали ДАХО, які зберігаються в численних архівних фондах [70; 72; 77; 81; 84; 88; 94; 97; 100; 107; 111; 113; 116; 128; 134; 140;

159; 161; 163]. За своїм характером – це службове листування, систематичні звіти керівництва ХГЧК про діяльність свого відомства, щомісячні та щотижневі інформації та звернення ХГЧК – ДПУ про соціально-економічний стан губернії та її окремих повітів, політичне становище в регіоні, діяльність антирадянських партій і угруповань та боротьбу з ними, розвиток повстанського руху та заходи у боротьбі з повстансько-партизанськими загонами в антирадянським підпіллям. Звіти ХГЧК та місцевого ДПУ дають змогу скласти уявлення про чисельний склад і структуру місцевих органів державної безпеки, соціально-професійний, партійний та національний склад чекістів Харківщини, їхній стаж роботи в органах ВУЧК.

Документи з фондів партійних органів Харківщини є цінним матеріалом, що дозволяє дослідити взаємовідносини партійних органів зі структурами ВУЧК – ДПУ. За своїм характером це циркулярні листи, директивні вказівки, ЦК КП (б) У та ЦК РКП (б), листування між місцевими органами КП (б) У та ДПУ про переміщення кадрів, кадрові призначення. Протоколи засідань бюро губернського та окружних комітетів КП (б) У вміщують цінну інформацію про призначення на керівні посади в ХГЧК, партійну поведінку представників органів державної безпеки, клопотання місцевого партапарату про фінансування гувбвідділу ДПУ і матеріальну допомогу чекістам. З матеріалів фондів Харківського губкому КП (б) У добре простежується, як на місцях здійснювався курс внутрішньої політики і роль органів державної безпеки Харківщини у її практичному здійсненні [129; 49; 133; 134; 135; 141; 146; 152; 156].

Досить значний інтерес дослідника викликають матеріали проведення партійних чисток серед чекістського персоналу місцевого і центрального апарату ДПУ. Документи про проведення чисток концентрують велику кількість біографічних даних про кожного зі співробітників ДПУ, що проходив чистку. Це цінна інформація про освітній рівень чекіста, його партійну приналежність у минулому, партійний стаж у КП (б) У або РКП (б), національність, вік, соціальне походження та професійну діяльність до

1917 р., службу в червоній або білій армії, наявність партійних стягнень і покарань, дані про кар'єрне зростання, займані посади в структурі ДПУ, відношення до доручених справ особисті якості, відношення до інших співслужбовців та інша доволі цінна інформація [163]. Наявність цих даних дозволяє досліднику скласти колективний соціально-психологічний портрет харківських співробітників ЧК – ДПУ доби НЕПу.

Досить важливими для дослідника є також матеріали статистики центральних і місцевих органів влади, які наводяться у документах (опублікованих і архівних) про діяльність органів ВЧК – ДПУ і його місцевих структур. У звітах ХГЧК є цифровий матеріал про масштаби здійснюваних нею репресій за певні відрізки часу, кількісна характеристика втрат з боку чекістів і повстансько-партизанських загонів під час збройних сутичок, дані про захоплення полонених повстанців, персоналії їхніх керівників, кількість захопленої зброї, боєприпасів, вилучених у повстанців і матеріальних цінностей у населення, тощо. Ці дані дозволяють досліднику робити обґрунтовані висновки про масштаби антирадянського повстанського і підпільного руху спротиву, методи, що їх використовували органи ВЧК – ДПУ у боротьбі з антибільшовицькими рухами і течіями, результати чекістського протистояння з селянсько-повстанським рухом. Чимало цікавої інформації про чисельність і діяльність антирадянських підпільних організацій, рухів і партій вміщують інформаційні зведення що надходили до партійних органів від органів ДПУ. Дані про есерів, меншовиків, укапістів, сіоністів, троцькістів, сапронівців і т. д., дозволяють скласти уявлення про політичний сектор антибільшовицького руху опору, його форми і масштаби на Харківщині в роки НЕПу. Представляють інтерес і дані про масштаби і методи боротьби з церквою на початку НЕПу, вилучення церковних цінностей (у процесі якого першу скрипку відігравали саме місцеві органи ДПУ), а також про спротив населення цій конфіскації релігійних коштовностей [82; 83].

Документальні матеріали державного архіву Управління Служби безпеки України в Харківській області представлені кримінальними справами, заведеними ХГЧК – губернським відділом ДПУ в 1920-ті роки. Серед них є вельми важливі для дослідників справи «Харківського губернського повстанського антирадянського руху комітету УНР», а також справи, що пов'язані з переслідуванням духовенства, представників «білого руху» тощо [164; 166; 167; 169; 172]. Ці десятиліттями утаємничені документи дозволяють дослідити масштаби і форми протидії органів безпеки Харківщини антибільшовицькому руху спротиву переслідування політичних опонентів, боротьби з різними церковними конфесіями, уточнити персоналії, кількісний склад, програми дій учасників місцевого антирадянського підпілля. Архівні матеріали дозволили автору висвітлити багато аспектів обраної теми дисертаційного дослідження.

Певну роль в розкритті теми зіграли радянсько-партійні видання, які в 1920-ті роки регулярно публікували інформацію про діяльність органів ЧК – ДПУ. Це були окремі замітки, повідомлення, статті про боротьбу чекістів з «контрреволюцією», пошук, викриття та арешти учасників різних антибільшовицьких організацій, повстанського підпілля, шпигунів та колишніх представників репресивно-карального апарату царської влади, службовців військових формувань антибільшовицьких режимів доби громадянської війни. Така інформація з'являлась на шпальтах центральних і місцевих газет [43; 44; 45; 46; 206; 207; 208; 280; 281; 345]. Інформаційні матеріали, що публікувалися були певної класово-політичної спрямованості та ідеологічно заангажовані. Газетні публікації, передаючи «дух часу», давали певне уявлення про спрямованість діяльності органів державної безпеки, хоча робота з матеріалами радянської періодичної преси вимагає від дослідника критичного та неупередженого підходу до друкованих матеріалів, співставлення їх з іншими джерелами. Періодичні часописи – «Еженедельник советской юстиции», «Червоне право», «Весник советской юстиции» публікували у 1920-х роках чимало матеріалів, що дозволяють скласти певне

уявлення про діяльність правоохоронних органів, зокрема держбезпеки, про їхню участь у проведенні санкціонованих радянською державою кампаній – по заниженню цін, боротьбі з дезорганізаторами хлібного ринку тощо [33; 41; 181].

Ще одним джерелом, що допомогло у висвітленні теми є мемуарна література. Будучи документом суб'єктивного характеру мемуари часто допомагають зв'язувати такі факти та події, які не фіксувалися офіційними документами. Створювані безпосередніми учасниками або свідками подій, спогади допомагають деталізувати перебіг подій, дають цінний матеріал для характеристики людей, що брали в них участь, передають психологічну атмосферу часу, сприяють реконструюванню психологічного портрету окремих персоналій, або навіть цілої групи осіб, специфіки певного соціального середовища. Доба НЕПу залишила досить цінні спогади про цей час та його психологічну атмосферу. В мемуарах колишніх діячів РКП (б) Б. Бажанова, Г. Соломона (Ісецького), які зуміли своєчасно емігрувати за кордон, відображено взаємовідносини ЧК – ДПУ і верхівки державної партії, схарактеризовано персоналії деяких відомих чекістських керівників (зокрема М. Лаціса, Я. Петерса, О. Ейдука, Г. Ягоди та ін.), моральні якості чекістів, деякі цінні спостереження щодо ставлення ЧК – ДПУ до різних верств суспільства [17; 314]. Вельми цікавими є спогади самих чекістів, які починали свою діяльність у 1920-ті роки – Г. Агабекова, П. Судоплатова, О. Орлова, Ф. Фоміна [1; 324; 258; 344]. Чекістські мемуари дозволяють не лише встановити та уточнити цінні деталі діяльності радянських спецслужб, але й передають психологічну атмосферу, що панувала у чекістському середовищі, містять характеристики керівників таємної радянської поліції, що дозволяють дослідити історію ВЧК – ДПУ із середини, підняти «покривало» над їхньою утаємниченою роботою. Ці мемуари дозволяють певною мірою підняти завісу над утаємниченою діяльністю радянських спецслужб, зрозуміти ту атмосферу, яка тоді панувала в органах держбезпеки, з'ясувати деталі багатьох «спецоперацій» ДПУ – НКВС,

механізм їх планування і проведення. Щоправда, добі НЕПу в цих чекістських мемуарах приділено небагато місця. Як визначає відомий чекіст який певний час працював із дружиною в органах ДПУ у Харкові наприкінці 1920-х років П. Судоплатов, важливу роль органів держбезпеки у прийнятті рішень найвищим керівництвом СРСР: «з 1922 року ДПУ ... і служба зовнішньої розвідки при прийнятті важливих рішень у питаннях зовнішньої і внутрішньої політики держави повинні були стати основним джерелом інформації для всіх рівнів керівництва» [324, с. 19].

Певний інтерес представляють записки відомого російського контррозвідника В. Г. Орлова (1882 – 1941), якому довелося певний час працювати в центральному апараті ВЧК під безпосереднім керівництвом Ф. Дзержинського. Після свого вимушеного виїзду за кордон В. Г. Орлов продовжував збирати інформацію та аналізувати діяльність радянських спецслужб, зібрав величезне досьє на багатьох чекістів і радянських політиків. Вельми цікаві його спостереження та висновки щодо методів роботи органів ДПУ, що нерідко набували масштабного провокативного характеру і були спрямовані на виловлення потенційних противників радянської влади, як всередині країни так і за її межами [259].

Не менш цікавим людським документом, що передає весь трагізм епохи тоталітаризму, є спогади жертв державного терору, які на собі відчули дію «залізної п'яти» органів ЧК – ДПУ – НКВС. Це мемуари російського філософа О. М. Бердяєва [21], якому довелося двічі побувати у тюрмах ВЧК і ДПУ та навіть спілкуватися на допиті з самим «залізним» Феліксом Дзержинським. Вельми цінним є художній автобіографічний твір І. Багряного «Сад Гетсиманський» [160], де автор описує й власний досвід спілкування зі співробітниками органів держбезпеки Харкова у тюрмі наприкінці 1930-х років та ін. Цінними є спогади свідка подій 1920-х – 1930-х років у Харкові О. П. Семененка, який у роки «великого терору» зазнав на собі всю міць радянської держбезпеки. Його спостереження, що відносяться до доби НЕПу, передають атмосферу, що склалася тоді у столиці УСРР,

досить цікаві і його характеристики персоналій, відповідальних за терор у місті [302]. Мемуаристика допомагає «олюднити» історію ЧУ – ДПУ на Харківщині.

Отже, залучення різноманітних історичних джерел, всього комплексу документів, як опублікованих так і неопублікованих і значною мірою вперше введених автором до наукового обігу, дозволило дисертанту розкрити тему його дисертації. В цілому джерельна база дослідження є достовірною і достатньою для теми дисертації.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дослідження складають наукові принципи історизму, об'єктивності, логічності, системності, плюралізму, що передбачають критичний аналіз використаного в дисертації масиву джерел та історіографії. З метою розкриття поставлених у роботі мети та завдань, застосовувалися як загальнонаукові методи (синтез і аналіз, індукція та дедукція, узагальнення та абстракція, структурно-функціональний, системно-структурний, історичне та логічне), так і спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-топологічний, історико-системний.

За допомогою проблемно-хронологічного методу автор спромігся визначити основні етапи діяльності органів ЧК – ДПУ Харківщини в роки НЕПу, встановивши критерії за допомогою яких вдалося виокремити один етап від іншого. Використання історико-системного методу дозволило вивчити об'єкт (органи державної безпеки) у його взаємозв'язку з іншими структурами – партійними і державними органами. При цьому керуючись принципами системного підходу вдалося простежити взаємодію керуючої системи (РКП (б)), уряду, контролюючі структури і керованої – ДПУ та його територіальних органів. Історико-порівняльний метод відкрив можливість виявити основні тенденції в розвитку місцевих органів ВУЧК – ДПУ УРСР, вплив реформи органів ВЧК/ВУЧК на характер їх функціонування. Також цей метод дав можливість провести аналогію між радянськими органами державної безпеки та методами їх роботи з іншими органами політичного розшуку – охоронним відділенням Російської імперії та корпусом жандармів. Використання структурно-функціонального методу дозволило автору дослідити еволюцію організаційних структури та функції органів державної безпеки в роки НЕПу. Історико-топологічний метод історичного дослідження дозволив провести типологізацію методів і технологій, що їх використовували радянські органи державної безпеки в період проведення політики червоного терору та в умовах запровадження нової економічної

політики (масовий та вибірковий, але теж за «класовими» ознаками терор), терор на основі «революційної правосвідомості» та репресії на основі застосування норм «революційної законності», масові арешти за однією лише простою підозрою про скоєння «контрреволюційного злочину» та арешти на основі агентурно-оперативної розробки інформаційних матеріалів тощо.

В процесі написання дисертації автор широко використовував історико-антропологічний підхід та методи застосовані на його фундаменті – біографічний, пресографічний, персонологічний, а також психоаналітичний метод. Це дозволило автору скласти колективний соціально-психологічний портрет харківських чекістів доби НЕПу, виявити основні психологічні мотиви їхньої повсякденної поведінки, з'ясувати особливості їх «класового світогляду», їхні ціннісні орієнтації та вплив останніх на професійну етику чекістів.

Застосовувався і цивілізаційний підхід. Останній дозволяє достатньо повно врахувати національні, регіональні, ментальні, соціокультурні особливості періоду, що досліджується, дає можливість створити цілісне полотно взаємодії та взаємовпливу різноманітних чинників, що впливали на діяльність місцевих органів державної безпеки. Цей метод також сприяв більш чіткому розумінню тих процесів, які відбуватися у створюваному більшовиками суспільстві, яке було засноване на запереченні загальнолюдських цінностей, ігноруванні об'єктивних закономірностей розвитку людського суспільства (при декларуванні зворотного більшовицькими ідеологами) та насаджуванні «класової моралі», аналогії класового насильства й терору.

Використання макроісторичного підходу сприяло з'ясуванню місця і ролі органів державної безпеки системі влади радянської держави. В той же час застосування мікроісторичного підходу дозволило дослідити ХГЧК – ДПУ із середини, вивчити його методи і технології у боротьбі з політичною опозицією, з усіма незгодними з політикою і практикою комуністичної влади.

Міждисциплінарний характер роботи зумовив також використання наукового інструментарію соціальної історії, соціальної психології, соціології, застосування загальнонаукових і спеціальних історичних методів дослідження, новітніх методологічних принципів та підходів що забезпечило реалізацію дисертантом дослідницьких завдань.

Таким чином, аналіз наукового доробку дослідників показує, що незважаючи на появу у вітчизняній та зарубіжній літературі робіт, присвячених вивченню діяльності радянських спецслужб, поки що відсутні історичні праці з теми дисертації, в яких систематично і повно проаналізована організація і діяльність органів ЧК – ДПУ Харківщини в роки НЕПу. Аналіз джерельної бази роботи засвідчує, що вона є репрезентабельною, інформаційно насиченою, достовірною і достатньою для розкриття теми дисертації. Використання автором методології та методів (загальнонаукових та спеціальних історичних) дослідження дозволило досягти поставлених в роботі мети завдань.

РОЗДІЛ 2

Органи ЧК – ДПУ Харківщини: організація, функції, кадри.

2.1. Організація та функції органів держбезпеки.

Після переходу до НЕПу, за обставин, що змінилися, виникла потреба змінити структуру і функції органів держбезпеки, щоб пристосувати їх до нових умов діяльності. В цей час (вересень 1921 року) структура Харківської губернської ЧК мала наступний вид. На чолі ХГЧК стояв голова, який сумісно з президією (до її складу, окрім голови входили завідувачі секретно-оперативного відділу, особливого відділу, адміністративного відділу та секретар), що мала позасудові повноваження, здійснював керівництво діяльністю губчека. До складу апарату ХГЧК входили:

- секретно-оперативний відділ (керівник О. П. Абаш) у складі: відділу інформації (Давидов), реєстраційно-статистичної частини (Шепеленко), відділу по боротьбі з бандитизмом (Левкович), політичного контррозвідувального підвідділу (Н. М. Райський), економічного підвідділу (Леонов), що у свою чергу складався з:
 - а) кооперативно-продовольчої групи (Рудницький),
 - б) адміністративно-судової та радянських органів (С. Мазо),
 - в) виробничо-промислової (Б. Б. Коган),
 - г) загальної групи (Глезер),
 - д) робітничої групи (Колганов),
 - е) оперативної частини (Л. В. Іванов),
 - є) військово-цензурного відділу (Штох);
- загальний відділ (керівник Абнавер), у складі комендатури (Журба), тюремного підвідділу (завідувач Грибов), слідчої тюрми (Павлов), господарчої частини (Бандурин), майстерень (Карлсон та Мелядо), гаража (Глікман), відділення зв'язку (Юрченко), конюшні (Пасько) та клубу (Зунделевич).

- адміністративно-організаційний відділ, до якого входили: інструкторський відділ з кодифікаційним столом (Старкін), стіл особового складу (Филипова);
- особливий відділ (М. К. Ромейко):
 - а) інформаційна частина (Колоднєв);
 - б) секретно-оперативна частина (Єфремов);
 - в) слідча частина (Шпігель);
 - г) секретаріат відділу (Гольберг);
- секретаріат у президії ХГЧК (Золотарьов), шифрувальний відділ (Сігал), загальна канцелярія (Докторович) [72, акр 20 – 21].

Це був добре розгалужений апарат більшовицького надзвичайного органу терору.

ХГЧК була непогано забезпечена транспортом. У гаражі було 3 вантажних і 8 легкових авто, 2 мотоцикли, 17 прольоток, 40 коней [72, арк. 25]. На місцях функціонували повітові ЧК, які одночасно були й підрозділами міліції. З жовтня 1921 року вони діяли на правах самостійних відділів повітових виконкомів [338, с. 9].

Кількість співробітників ХГЧК не була сталою, а в перший рік здійснення НЕПу (1921 р.) її чисельність невпинно зростала швидкими темпами. Так, якщо станом на 30 грудня 1920 р. чисельність чекістів харківської «надзвичайки» становила 609 осіб, то на 2 січня 1921 р. – 617 осіб [128, арк. 38; 114, арк. 2]. Станом на 5 лютого 1921 р. їхня чисельність зросла вже до 655 осіб, на 1 вересня – 1623, а на 24 листопада – 1509 співробітників [114, арк. 39, 291, 440]. Кількість співробітників ХГЧК ще продовжувала зростати практично до кінця 1921 р.. Але вже з початку 1922 р. стали відбуватися (причому по всій УСРР) процеси стрімкого скорочення штатної чисельності ВУЧК. В умовах нової економічної політики, за обставин гострої економічної кризи, у зв'язку з різким скороченням бюджетних витрат держава змушена була піти на суттєве зменшення кількісного складу чекістів. Вже у грудні 1921 р. місцевим ЧК було запропоновано провести

«ретельний перегляд» особового складу та звільнити 30% співробітників з числа найменш здібних та негідних з тих чи інших причин до роботи в органах ВУЧК [62, с. 317, 318]. Подальше скорочення чекістського апарату на місцях призвело до того, що у Харкові (а також Києві, Миколаєві, Одесі) чисельність співробітників місцевих органів держбезпеки на Харківщині скоротилася з 2000 осіб спочатку до 400 – 300 чол., а на весну 1922 р. складала 157 службовців [62, с. 318, 322].

В умовах запровадження нової економічної політики в країні реформа органів державної безпеки стала нагальною. До того ж існування ВЧК/ВУЧК, що в роки громадянської війни та воєнного комунізму заплямувала себе здійсненням нещадного червоного терору, сильно псувало зовнішній «імідж» радянської держави і не стільки в очах власних громадян (останні були занадто нажахані цією репресивно-терористичною машиною), скільки в очах світової спільноти, що в умовах підготовки Генуезької конференції було не бажаним явищем для більшовицького керівництва. За визначенням В. І. Леніна «самий термін ЧК» вважався за кордоном «образом, типом російського варварства» [35, с. 516].

Тому вже наприкінці 1921 р. на IX Всеросійському з'їзді рад зробивши свого роду реверанс у бік ВЧК («без такої установки влада трудящих існувати не може») В. Ленін заявив про необхідність реформувати ВЧК, визначити її функції та компетенцію, «обмежити її роботу завданнями політичними», оскільки цього потребує НЕП, яка «вимагає більшої революційної законності» [35, с. 517]. Тож IX Всеросійський з'їзд рад ухвалив резолюцію про необхідність реформування ВЧК, її реорганізації, звуження компетенції та посилення в її діяльності «начал революційної законності» [35, с. 518]. Виконуючи цю постанову Всеросійський з'їзд рад 6 лютого 1922 року ВЦВК скасував ВЧК та її місцеві органи. Її функції були передані створеному при НКВС РСФСР Державному політичному управлінню. Було утворено і місцеві органи ДПУ – губвідділи [192, с. 471 – 474].

Відповідні процеси повторилися з математичною точністю і в Україні. Тут 13 та 15 лютого 1922 р. політбюро ЦК КП (б) У розглянуло питання про реорганізацію органів ВУЧК. На посаду наркома внутрішніх справ УСРР був рекомендований голова ВУЧК В. М. Манцев. [307, с. 106.]. Наприкінці березня 1922 р. ВУЦВК УСРР приймає постанову (що практично копіює відповідну постанову ВЦВК РСФСР), якою скасувалося існування ВУЧК і створювалося Державне політичне управління УСРР.

22 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалює постанову «Про скасування Всеукраїнської Надзвичайної комісії та про організацію Державного політуправління» [185, 1922. – № 13. – ст. 228]. До кола завдань новоствореного ДПУ УСРР при НКВС УСРР входило:

а) придушення відкритих контрреволюційних виступів, зокрема бандитизму, та вжиття необхідних заходів для своєчасного попередження таких;

б) прийняття заходів охорони та боротьби зі шпигунством;

в) охорона залізничних та водних шляхів сполучення;

г) політичної охорони кордонів Республіки;

д) боротьба з контрабандою і перетином кордонів Республіки без відповідних дозволів;

е) виконання спеціальних доручень президії ВУЦВК або ради народних комісарів з охорони революційного порядку [185, 1922. – № 13. – ст. 228].

Згідно статті 5 «Положення» ДПУ, його губернським відділам і уповноваженим у повітах надавалося «у контрреволюційних злочинах» право: здійснення обшуків, вилучення речових доказів, необхідних документів і арештів. При цьому співробітники ДПУ могли здійснювати арешти а також обшуки по відношенню до осіб, яких затримали на місці злочину без спеціальної постанови та особливого ордеру ДПУ з наступною санкцією голови ДПУ або голови губернського відділу ДПУ упродовж 48 годин після здійсненого арешту. В усіх інших випадках арешти обшуки та

вилучення допускалися лише за спеціальною постановою ДПУ чи губвідділу ДПУ за особливими ордерами. Регулювався й термін та порядок тримання арештованого під вартою. Не пізніше аніж через 2 тижні з дня арешту мало оголошуватися звинувачення арештованому. Не пізніше 2 місяців з дня арешту ДПУ мало або звільнити арештованого, або зробити запит до президії ВУЦВК про дозвіл на продовження терміну арешту, або направити справу до суду.

Всі кримінальні справи про спекуляцію, посадові та інші злочини, що ще знаходилися до того часу у ВУЧК і її органів підлягали у двотижневий термін передачі до ревтрибуналів і народних судів. Постанова проголошувала що відтепер «усі справи про злочини проти радянської влади Підлягають розв'язанню виключно в судовому порядку ревтрибуналами або судами ...» [185, 1922. – № 13. – ст. 228]. Цікаво, що саме в цей період В. І. Ленін вимагав від керівників ВЧК: «Гласність ревтрибуналів – не завжди, склад їх посилити вашими людьми, посилити їхній зв'язок (будь – який) з ВЧК, посилити швидкість руху репресій ...» [35, с. 523]. Пояснюючи таку ситуацію очільник наркомату юстиції УСРР М. Скрипник зазначав (грудень 1922 р.): «Замість ЧК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання... Але ті самі завдання лишаються нам, той саме ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі – ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна ... розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі» [304, с. 189].

В той же час, як зазначають сучасні західні дослідники: якщо «ВЧК була надзвичайною комісією, яка мала тимчасовий характер її існування», то «ДПУ ... вказувало на те, що держава повинна володіти нормальним, постійно діючим інститутом політичного контролю і репресій. За зміною назви вимальовувалася легалізація та надання постійного статусу терору як способу вирішення конфліктів між державою та суспільством» [350, с. 141].

Як вважає американський дослідник Р. Пайпс, В. І. Ленін реформував ВЧК за зразком царської поліції. Зі сфери повноважень ВЧК вилучалися звичайні злочини (тоді як державні правопорушники перебували, як і раніше, в сфері компетенції радянської таємної політичної поліції), які відтепер переходили до відома НКЮ [263, с. 500].

Отже, замість ВУЧК утворилось ДПУ УСРР, яке успадкувало від своєї попередниці систему та принципи побудови [255, с. 93].

Але реформа органів держбезпеки 1922 р. не була простою зміною вивіски (хоча і в РСФСР і в УСРР новостворені органи ДПУ очолили колишні голови ВЧК і ВУЧК). Компетенція ДПУ була звужена порівняно з ЧК: право позасудової розправи – вилучено, каральні функції звузилися. З надзвичайних органи державної безпеки формально перетворилися на нормальні, конституційні, що діяли у звичному режимі [239, с. 120]. Через НКВС ДПУ долучився до системи державної влади, але при цьому ДПУ УСРР мав певну автономію відносно НКВС УСРР [340, с. 44]. Як вважають деякі сучасні вітчизняні історики – юристи, скасування ВЧК та створення ДПУ УСРР в цілому, сприяло посиленню «революційної» законності в умовах НЕПу, «перетворенню спецслужби у повноцінний елемент державного механізму» УСРР [255, с. 90].

Слід зауважити, що звузивши спочатку повноваження ДПУ (у порівнянні з ВУЧК), позбавивши його право позасудової розправи, радянсько-партійне керівництво невдовзі знов бере курс на розширення надзвичайних повноважень органів державної безпеки, повертаючи їм право на винесення позасудових вироків [256, с. 23]. Вже 28 вересня 1922 р. політбюро ЦК РКП (б) У ухвалило постанову «Про права ДПУ». Цією постановою ДПУ надавалося право позасудових рішень аж до розстрілу по відношенню до осіб, захоплених на місці злочину при збройних нападах з метою пограбування. Також було надано право вислання певних категорій осіб терміном до кількох років. Вони за законом поступали під нагляд ДПУ. [185, 1922. – № 31. – ст. 586; 234, с. 65, 41 – 42]. Ведення слідства у справах

про посадові злочини співробітників ДПУ зосереджувалося в ДПУ з обов'язковою участю осіб прокурорського нагляду, з правом винесення позасудових вироків колегією ДПУ з відома НКЮ. ДПУ могло самостійно вирішувати питання про порушення та припинення слідства по підслідних йому справах. Обмежувалося і право прокурорського нагляду у справах політичних і у звинувачені у шпигунстві, щодо дотримання двотижневого терміну пред'явлення звинувачення та двомісячного терміну утримання під вартою без передачі справи до суду [234, с. 64 – 65]. Це явно суперечило реформі 1922 р. та положенню КПК РСФРР та КПК УСРР, що визначало статус ДПУ як органу дізнання [340, с. 45.].

Але якщо ДПУ РСФРР у середині жовтня 1922 р. отримало право на позасудову розправу (аж до розстрілу), яке розповсюджувалося на осіб, затриманих на місці злочину при бандитських нападах та збройних пограбуваннях, а також дозвіл на направлення у концтабори осіб адміністративно засланих (діячів антирадянських партій) та раніше двічі засуджених за кримінальні злочини, то в УСРР ситуація була дещо іншою. ДПУ УСРР не мало права на винесення позасудових вироків [340, с.46 – 47]. В Україні ще певний час діяли надзвичайні трійки з правами революційних трибуналів (були ліквідовані навесні 1923 р.). До складу цих трійок (до функцій яких входила боротьба з бандитизмом) входили командир військової частини, представники місцевого партійного органу та співробітник ВУЧК – ДПУ. Трійки могли застосовувати вищу міру покарання (розстріл), брати заручників, вести допит полонених бандитів [256, с. 23 – 24]. Замість прийнятої в РСФРР практики позасудового розгляду справ колегією ДПУ в УСРР було створено (липень 1922 р.) «Про надзвичайні сесії воєнних відділень губревтрибуналів» систему надзвичайних сесій [185, 1922. – № 31. – ст. 479]. На ці спеціалізовані судові установи було покладено розгляд контрреволюційних та інших справ. Як роз'яснював документ: «Розгляду в надзвичайних сесіях військових відділів Ревтрибуналів і губтрибуналів підлягають справи ... за якими публічний розгляд не є

можливим з міркувань державних і в інтересах з дотримання таємниці розшукової боротьби з контрреволюцією.... Для дотримання таємності проходження справ в апараті військового відділу губревтрибуналу канцелярський штат ... призначається з числа співробітників ДПУ» [185, 1922. – № 31. – ст. 479]. Головував у справах надзвичайних сесій начальник місцевого губвідділу ДПУ. Справи про порушення і злочини співробітників органів ДПУ підлягали розгляду виключно у надзвичайній сесії військового відділу Ревтрибуналу [2, с. 16 – 17]. Справи у надзвичайних сесіях трибуналів розглядалися загальним порядком. Термін подання клопотання про помилування або касаційної скарги був обмежений 48 годинами після винесення вироку, а прокурор мав право не допустити подання такої скарги [340, с. 47]. Але вже на початку 1924 р. всі справи про посадові злочини співробітників ДПУ були вилучені з судових і слідчих органів і передані для подальшого розгляду в ДПУ [256, с. 27]. Після скасування системи трибуналів надзвичайні сесії продовжували функціонувати при губернських органах. Дослідники вже звертали увагу на їх явно чекістський характер складу. Так, у жовтні 1923 р. головою виїзної надзвичайної сесії Харківського губсуду був заступник начальника Харківського відділу ДПУ М. Ромейко, а членами – начальник Сумського відділення ДПУ Теплов і народний суддя Харківського губсуду Данилов [332, с. 17; 355, арк.321]. У подальшому вплив та представництво службовців ДПУ у складі надзвичайних сесій судів зросли ще більше [332, с. 17, 19].

Невпинно розширялася і сфера відповідальності органів ДПУ. У 1924 – 1925 рр. на органи держбезпеки було покладено контроль за збереження режиму секретності та ведення шифрувальної справи, політичний контроль (здійснення цензури, нагляд за виготовленням художніх зображень «вождів» компартії) [340, с. 43]. До сфери відання ДПУ належало надання цивільним організаціям і установам, а також окремим громадянам дозволів на придбання, користування і зберігання вогнепальної і холодної зброї, пороху, набоїв і вибухових речовин [256, с. 31].

З середини 1920-х років до компетенції ДПУ були віднесені справи про спекуляцію та шпигунство. У червні 1926 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про уточнення функцій органів ДПУ УСРР» на органи ДПУ було покладено боротьбу з посадовими злочинами, господарськими, з розкрадання державного майна, з підробкою грошових знаків, цінних паперів тощо [185, 1926. – № 31. – ст. 244]. Даною постановою, а також постановою від 10 жовтня 1928 року органам ДПУ було надано право ведення попереднього слідства у повному обсязі по деяких посадових, господарських, майнових та таких, що посягали на порядок управління, злочинах. У квітні 1927 року на ДПУ було покладена організація охорони важливих державних підприємств складів і споруд. Тоді ж у нових кримінальному і кримінально-процесуальному кодексах було встановлено відповідальність за недонесення про державні злочини. Відбувалося активне залучення органів ДПУ до проведення хлібозаготівель [340, с. 51; 330, с.39, 42 – 43]. Як бачимо, вже невдовзі після реформи 1922 р. функції ДПУ значно розширилися та вийшли за межі суто політичних злочинів. Органи ДПУ згодом отримали право здійснювати позасудові вислання, а також фактично мали судові прерогативи, оскільки їхні представники брали активну участь у надзвичайних сесіях трибуналів і судів, хоча закон начебто формально позбавляв органи державної безпеки судових повноважень. З середини 1920-х років. відбувається суттєве розширення компетенції органів державної безпеки не лише в суто політичній сфері, але й в галузі економіки.

Місцеві органи державної безпеки, фактично копіювали структуру центрального апарату ДПУ. Місцевими органами ДПУ УСРР були губернські відділи ДПУ УСРР [185, 1922. – № 13. – ст. 228]. Їх система і принципи побудови були успадковані ДПУ від ВУЧК, правонаступником якої воно виступало [255, с. 93]. Згідно з «Положенням про губернські та обласні відділи держполітуправління», затвердженому у березні 1922 р., «з метою здійснення покладених на нього завдань ДПУ організує на території губерній ... губернські відділи ДПУ». Губвідділи ДПУ створювалися при

губвиконкомах і підпорядковувалися всім розпорядженням ДПУ. «На чолі губвідділів ДПУ ... стояли їхні начальники що призначалися місцевими губвиконкомами із затвердженням ДПУ». Тобто реалізовувався принцип подвійного підпорядкування керівників місцевих ДПУ. В той же час начальники губернських ДПУ несли одноосібну повну відповідальність за свою роботу перед ДПУ. Керівники губвідділів мали регулярно інформувати губвиконкоми та губернські з'їзди рад про політичний стан губернії. Штати губвідділів розроблялися і затверджувалися ДПУ. Кошторис губвідділів проходив і затверджувався в загальному порядку ДПУ. Для виконання оперативних завдань губвідділам надавалися частини військ ДПУ, командири цих підрозділів в оперативному відношенні мали підпорядковуватися начальникам губвідділів ДПУ. У виключних випадках начальники губвідділів «мали право використовувати в оперативних цілях міліцію».

З метою здійснення доносів та розшуку на територіях повітів губернії губвідділи ДПУ мали створити (замість ліквідованих політбюро) інститут уповноважених, які підпорядковувалися «виключно начальнику губвідділу» і працювали на основі особливої інструкції [234, с.16, 18 – 19].

Повітові уповноважені були позбавлені права арешту, обшуків та вилучень речових доказів, але могли проводити їх лише з санкції виключно губвідділу ДПУ. До завдань повітових уповноважених відновилися наступне: всебічне висвітлення політичного та економічного життя повіту, виявлення осіб і політичних угруповань та партій вороже налаштованих проти політичного режиму, та збір даних про їхню злочинну діяльність; виявлення осіб, чия діяльність підривала військову та економічну міць держави, та збір матеріалів про посадові злочини в повіті; нагляд за збереженням політичних та військових таємниць та припинення шпигунської діяльності; своєчасне інформування губвідділу ДПУ про злочинну та шкідницьку діяльність виявлених осіб та угруповань з метою її припинення. Для виконання поставлених завдань повітові уповноважені мали створювати широку

інформаторську мережу, здійснювати агентурний нагляд за «злочинними та підозрілими особами», реєструвати і брати на облік таких осіб, повідомляючи про них губвідділ ДПУ. Апарат повітових уповноважених був невеликим – 10 службовців [62, с. 323 – 324]. Наприкінці 1922 – на початку 1923 року повітові відділення ДПУ перетворилися на окружні відділення. У складі 8 губвідділів ДПУ УСРР існувало 42 окрвідділення зі штатом співробітників 10 – 27 чол. [256, с. 99]. Наприклад у Куп'янському окрвідділенні ДПУ (1923 р.) працювало 27 чол., при тому, що 3 посади залишалися вакантними [150, арк. 7].

Ці уповноважені мали право розшуку, спостереження та агентурної розробки справ. Отримані уповноваженим матеріали передавалися для подальшої розробки у губвідділ ДПУ. Завдання, що покладалися на губвідділи ДПУ були визначені загальним «Положенням про державне політичне управління». (попередження і придушення контрреволюційних виступів, боротьба з бандитизмом, контрабандою, боротьба зі шпигунством тощо) [234, 16, 18 – 19].

Губернський відділ ДПУ УСРР складався з двох частин – загально-адміністративної (ЗАЧ) та секретно-оперативної (СОЧ). До складу останньої входили: секретне відділення, контррозвідвальне, військова група, економічна група, група по боротьбі з бандитизмом, інформаційно-агентурна, реєстраційно-статистична, комендатура та військово-цензурний відділ. У складі загально-адміністративної частини функціонували: господарське відділення (господарство, зв'язок), адміністративне відділення (загальна канцелярія, стіл особового складу). Особовий склад Харківського губвідділу ДПУ нараховував 125 службовців [62, с. 321 – 322]. Начальник губвідділу ДПУ призначався керівництвом ДПУ УСРР за узгодженням з місцевим губвиконкомом. Він одноосібно відповідав за роботу губернського відділу, тоді як колегія (що активно функціонувала при губ. ЧК) була ліквідована і начальники структурних підрозділів мали бути відповідальними безпосередньо перед начальником губвідділу.

В одному з повітів Харківської губернії – Сумському, у зв'язку з надто поширеним бандитизмом, ще деякий час зберігалось повітове ЧК потім перейменоване на ДПУ зі штатом 43 співробітників. Повітові відділення ДПУ зберегли за собою оперативні функції. Отже внаслідок реформи 1922 р. була створена чітка система місцевих органів ДПУ, що на Харківщині складалася з губвідділу ДПУ Харківського окрвідділу, Сумського, Куп'янського, Ізюмського окружних відділень, та інституту повітових уповноважених.

У наступному часі структура Харківського губвідділу ДПУ зазнала деяких змін. У листі до керівника Харківського губкому КП (б) У (травень 1923 р.) начальник Харківського відділу ДПУ С. І. Западний зазначав, що віднині Харківський відділ ДПУ «у господарчому відношенні обслуговується господарчим апаратом ДПУ» (тобто у структурі губвідділу ДПУ перестав функціонувати господарський відділок). Також було скасовано посаду начальника секретно-оперативної частини, якою безпосередньо став керувати очільник губвідділу ДПУ [143, арк.24]. Відбулися зміни в самій секретно-оперативній частині, створеної у 1922 р. Вона тепер об'єднувала також роботу: економічної групи, секретного, особливого, контррозвідувального, інформаційно-агентурного та реєстраційно-статистичного відділень [245, с. 83]. У червні 1923 р. при губвідділах ДПУ були створені економічні відділення, а до того існували спочатку відділення, а потім створені посади уповноважених [256, с. 98].

Певний вплив на роботу столичного ДПУ мала та обставина, що згідно твердженню деяких дослідників В. Ченцова та В. Золотарьова Харківський губернський відділ ДПУ був об'єднаний з центральним апаратом ДПУ УСРР [349, с. 40; 189, с. 59]. Архівні документи переконливо свідчать, що і в цей час Харківський губвідділ, його окружний відділ та окружні відділення працювали у звичайному режимі, хоча проведення багатьох операцій відбувалося у найтіснішій співпраці з центральним апаратом ДПУ УСРР і інколи дуже важко визначити які операції були

ініційовані та розроблені губернським та окружним відділом ДПУ, а які республіканським відомством [189, с. 59, 69; 96, арк. 6; 97 арк. 10, 14; 98 арк. 196; 76, арк. 46; 911, арк. 14, 19 та ін.].

Адміністративно-територіальна реформа 1923 – 1925 рр. завершилася ліквідацією губерній і переходом на триступеневу систему управління (центр, округ, район). З 1 серпня 1925 р. територію УСРР було поділено на 41 округ. За таких обставин бюро Харківського губкому КП (б) У 20 серпня 1925 р. розглянувши питання «Про Харківське окружне ДПУ» ухвалило наступне рішення: «просити ЦК КП (б) У поставити питання про необхідність мати для Харківської округи місцеве ДПУ, головним чином, для обслуговування роботи на селі, беручи до уваги, що Харківська округа складається з колишніх 7 повітів, і про асигнування на ці потреби необхідних коштів по лінії НКФ і ДПУ» [153, арк. 161]. До цієї думки бюро Харківського окружного КП (б) У партійне керівництво республіки мусило прислухатись. На території колишньої Харківської губернії було створено Харківський, Куп'янський, Ізюмський і Сумський окружні відділи ДПУ УСРР.

Окружні відділи створювалися на базі скасованих губернських відділів ДПУ. На окрвідділи ДПУ було покладено:

- попередження контрреволюційних злочинів політичного та економічного характеру;
- виявлення контрреволюційних організацій і осіб, діяльність яких спрямована на підрив політичної та економічної могутності країни;
- попередження та боротьба з різними проявами бандитизму та збройними повстаннями;
- охорона державної таємниці;
- боротьба зі шпигунством;
- боротьба з контрабандою;
- попередження та боротьба з економічними злочинами в державних, кооперативних, господарських установах і організаціях;
- виконання спеціальних доручень ДПУ УСРР і окрвиконкомів.

Окрвідділи мали право:

- придушувати контрреволюційні та збройні виступи;
- вести агентурні спостереження за підозрюваними особами, групами та організаціями на території округу;
- надавати висновки з питань виїзду громадян за кордон;
- порушувати клопотання перед особливою нарадою при ДПУ УСРР про вислання соціально-небезпечних осіб за межі округу;
- надавати відповідним організаціям і установам необхідну інформацію;
- проводити облік, реєстрацію та розшук політично-неблагонадійних осіб;
- вивчати різноманітні сторони політичного та економічного життя округу;
- сповіщати про настрої різних верств суспільства шляхом вербування інформаторів, люстрації кореспонденції, конспіративних вилучень тощо [187, с. 15 – 16].

Кількість штатних одиниць в окрвідділах ДПУ коливалась від 36 (Катеринослав) до 9 (Могилів-Подільськ) З метою здійснення інформаційно-агентурної роботи у великих районних центрах запроваджувався інститут райуповноважених, підпорядковувалися виключно начальнику окрвідділу ДПУ. Посади райуповноважених існували з 1925 року у 10 райвідділах, зокрема у Охтирському, Богодухівському та Вовчанському колишньої Харківської губернії. [256, с. 105].

4 листопада 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про округові відділи ДПУ», що узаконили зміни у системі територіальних органів ДПУ, які відбулися внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи [185, 1925. – № 87. – ст. 495]. Округні відділи ДПУ, що організовувалися при округних виконкомах, діяли на правах, які належали колишнім губвіддлам ДПУ. На чолі окрвідділів ДПУ стояли начальники, що призначалися та зміщалися ДПУ УСРР. Окрвідділи ДПУ підпорядковувалися ДПУ УСРР, але мали виконувати й завдання окрвиконкомів і звітувати як перед ДПУ УСРР, так і перед окрвиконкомами.

Тобто діяв принцип подвійного підпорядкування. Фінансувалися окрвдділи ДПУ УСРР за рахунок коштів, що відпускалися ОДПУ СРСР [185, 1925. – № 87. – ст. 495]. Отже, окрвдділи ДПУ визнавалися частиною місцевого держапарату – відділами окрвиконкомів і в такий спосіб вводилися до загальної радянської державної системи. Керівники місцевого губвідділу (а пізніше, окрвдділу) ДПУ регулярно інформував місцеві органи влади про політичне та соціально-економічне становище в губернії та окрузі, боротьбу з бандитизмом, прояви та настрої в суспільстві тощо. [256, с. 107].

Однією з серйозних проблем, з якою на початку НЕПу довелося зіткнутися ДПУ УСРР була проблема їхнього бюджету. В умовах НЕПу для органів ДПУ було встановлено твердий бюджет, однак в реальності мало місце серйозне їх недофінансування. Наприклад, за період червень-вересень органи державної безпеки отримали на секретні потреби лише 9 – 16% від запланованої для цього суми, а на господарські їх потреби було відпущено 39% передбачених коштів [255, с. 201]. Значно гірше були справи з фінансуванням місцевих органів ДПУ. Вони недофінансувалися більш як на половину, а в деяких випадках – лише на 10% від реальних потреб [255, с. 202]. За обставин гострого хронічного недофінансування органів ДПУ важливу роль у фінансовій підтримці їхнього стабільного функціонування стало фінансування ДПУ місцевими органами влади. На їхню важливу роль вже влітку 1922 р. вказував український керівник ДПУ В. Манцев : «Велику допомогу подають місця. ЧК скоріше живуть на їхні кошти ніж ті, які відпускаються з центру. Останні такі мізерні, що не можуть сприйматися всерйоз» [234, с. 38]. Це притому, що політбюро ЦК РКП (б) ще 18 травня 1922 р. прийняло рішення про достатнє матеріальне забезпечення співробітників ДПУ продовольчим, матеріальним та грошовим утриманням [234, с. 29].

Так, в одному з листів голови ДПУ УСРР В. Манцева до Ф. Дзержинського у червні 1922 р. йшлося «про важке становище органів ДПУ в Україні». «Грошова винагорода, що виплачується співробітнику,

мізерна так як і продовольчий пайок ..., пише В. Манцев. – тому він знаходиться в стані перманентного голодування. На цьому ґрунті відбувається загальне зниження працездатності, настрої співробітників озлоблений, дисципліна падає ... Зареєстровано низку випадків самогубств на ґрунті голоду та крайнього виснаження. Я особисто отримую листи від співробітників, в яких вони пишуть, що змушені займатися проституцією, щоб не вмерти з голоду. Арештовані і розстріляні за нальоти та пограбування десятки, якщо не сотні співробітників, і в усіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через систематичне голодування. Втеча з ЧК повальна ... І йдуть не найгірші, а в більшості пролетарі ...» [234, с 38]. У середовищі чекістів у цей час широко розповсюдились демобілізаційні настрої. Невпевненість у своєму майбутньому, спостерігалась масова подача заяв про переведення на іншу роботу, падіння дисципліни співробітників тощо [62, с. 318 – 319]. Як зазначалося в одному із звітів секретаря Богодухівського повітового комітету КП (б) У (січень 1923 р.): «погане постачання коштами накладає на ДПУ печать нудьги та інертності» [147, арк 2]. Тому ЦК РКП (б) прийняв спеціальну постанову. Де вказував «зберегти максимально бойовий апарат ВЧК» з тим, щоб у разі загострення політичної ситуації його можна було б швидко розгорнути [275, с. 229].

В іншому листі (січень 1923 р.), адресованому до Москви В. Балицький зазначав: «Нова економічна політика, що погіршила стан значної частини органів, які перебували на держпостачанні, відбилася надзвичайно негативно і становище органів Держуправління ... введені у твердий бюджет, що цілком не відповідає реальній потребі, органи ГПУ змушені скоротити темп і характер роботи в тих областях, де це є, з точки зору захисту Республіки, прямо злочином» [277, с 62.]. За даними В. Т. Окіпнюка оклад співробітників ДПУ (вересень 1923 р.) був у 3 – 4 рази нижчим, ніж в інших бюджетних установах, а продовольчі пайки та речове забезпечення видавалося в неповному обсязі та нерегулярно [274, с. 202]. Можна тільки уявити наскільки «доброзичливо» чекісти, їхнє керівництво (у

переважній своїй більшості), мали сприймати НЕП, а також відноситися до їх громадян хто зміг використовувати можливості, що їх відкривала нова економічна політика.

Внаслідок різкого скорочення бюджетного фінансування органів ДПУ УСРР їхня чисельність скоротилася з 34000 чол. до 18 тис (березень 1922 р.), на початку 1923 р. – 16 тис. і цей процес продовжувався ще певний час [255, с. 230; 62, с. 318]. У цей час продовжувалися й чистки кадрів місцевих органів ДПУ УСРР. Внаслідок чисток ДПУ УСРР лише за перше півріччя 1922 р. атестаційними комісіями було звільнено 2198 чол., з яких 43 припадало на Харківський губвідділ ДПУ, ще 220 осіб було звільнено без права роботи в органах ДПУ, з них 6 чол. – з Харківського губернського відділу ДПУ УСРР [62, с. 342]. Нове суттєве (майже наполовину) скорочення штатів губвідділів ДПУ відбулося у лютому 1923 р. [274, с. 18].

Згідно положенню про створення ДПУ УСРР нагляд за його функціонуванням було покладено на народний комісаріат юстиції [185, 1922. – № 13. – ст. 228]. В ухваленому наприкінці червня 1922 р. ВУЦВК положенні про прокурорський нагляд містився пункт (2 б) про право прокуратури здійснювати нагляд за роботою органів ДПУ, хоча і без уточнювального формулювання [185, 1922. – № 28. – ст. 440]. До певної міри, що прогалину у законодавстві заповнювали спільні інструкції губпрокурорів і начальників губвідділів ДПУ відносно порядку здійснення прокурорського нагляду за органам ДПУ та їх структурами у губерніях та повітах. Така інструкція у січні 1923 р. була видана і в Харківській губернії [255, с 182].

Лише з кінця листопада 1923 року після виходу спеціальної постанови ВУЦВК «Про доповнення «Положення про НКЮ» у складі відділу прокуратури було організовано підвідділи нагляду за органами ДПУ. [185, 1923. – № 38. – ст. 523]. 4^й підвідділ прокуратури безпосередньо наглядав за справами, які перебували в провадженні центральних органів ДПУ, а губпрокуратури – у місцевих органів ДПУ. У Харкові з січня 1923 р. до початку 1926 р. губпрокурором працював Г. А. Железногорський, який з

квітня 1926 р. був призначений помічником генерального прокурора УСРР із нагляду за органами ДПУ та одночасно завідуючих 4 підвідділу. З грудня 1925 р. по січень 1930 р. прокурором НКЮ з нагляду за ДПУ УСРР працював В. П. Кларк [254, с. 159, 161 – 162]. Співробітники органів ДПУ Харківщини не надто радісно зустріли появу такого органу нагляду, як прокуратура. Подекуди на цьому ґрунті відбувалися конфліктні ситуації. Так, у грудні 1922 р. на пленумі Харківської губернської організації КП (б) У розглядали справу чекіста Матусова. Як зазначалося у цьому зв'язку на пленумі «ненормальне відношення до прокуратури представника ДПУ, де незрозуміли інструкції даної їм про те, що їхня робота чисто політична, вважали, що їх влада розповсюджується над усіма – прагнули дискредитувати прокурора» [144, арк. 25]. Як зазначили губернські партійні органи Харківщини, в Сумах мали місце дискредитація прокурора з боку уповноваженого ДПУ Матусова. «Треба прищеплювати авторитет прокурора, можна засуджувати прокурора, але не можна дискредитувати інститут прокуратури, як це було в Сумах,» – зазначалося на пленумі Харківського губкому КП (б) У [144, арк. 25]. У повідомленні секретаря Куп'янського повітового комітету КП (б) У (грудень 1922 р.) зазначалося недостатнє виконання завдань прокуратури органами ДПУ, міліції та карного розшуку [142, арк. 5]. Але з такими явищами непокори прокуратурі боролися ефективно. Внаслідок конфлікту з прокуратурою був відсторонений від своєї посади керівник Куп'янського ДПУ (травень 1923 р.) [145, арк. 16]. Мав місце (лютий 1926 р.) випадок невиконання одним із уповноважених Харківського окружного ДПУ розпоряджень співробітниками окружної прокуратури. Проти нього було порушено переслідування за ст. 107 КК УСРР, а дізнання у справі було доручено проводити одному з керівників ДПУ (1926 р.). Прокуратура надала відповідний матеріал з цього приводу до спеціального відділу ДПУ для подальшого розслідування та притягнення винного до відповідальності [103, арк. 93]. Харківська прокуратура здійснювала нагляд за дотриманням органами Харківського окрвідділу ДПУ

норм «революційної законності». Основною формою прокурорської роботи у галузі нагляду за ДПУ було введення наглядових впроваджень. Співробітники прокуратури, крім цього, давали письмові роз'яснення та вказівки, що були обов'язковими для виконання службовцями ДПУ, заслухували усні доповіді слідчих і уповноважених ДПУ тощо [331, с. 14]. Як зазначалося у звіті (грудень 1925 р.) Харківської окружної прокуратури «Нагляд за органами ДПУ ... проводився шляхом перегляду справ і надання вказівок у приміщенні ДПУ, а також шляхом прийому доповідей від уповноважених [ДПУ – В.С.] у приміщенні прокуратури». «Нагляд за [Харківським] окрввідділом ДПУ за звітний період був поставлений значно краще, ніж раніше, – йшлося в іншому звіті (лютий 1926 р.) окрпрокуратури Харківщини [103, арк. 66, 79, 93].

У той же час наказ по Харківській губпрокуратурі (1925 р.) свідчив, що її нагляд за роботою органів ДПУ бажає кращого. Так зазначалося, що «нагляд за ДПУ фактично обмежується формальною стороною цього нагляду – отриманням, і то не по всіх справах повідомлень про зовнішні дізнання. Точного обліку руху справ – немає.» [157, арк. 11]. У подальшому відбувались певні позитивні зрушення у цьому плані. «Нагляд за здійснюваними дізнаннями та слідством був ... систематичним і відбувався шляхом відвідування прокурором ДПУ ... і прийому докладів у своїй камері від уповноважених [ДПУ – В.С.]. В округах нагляд за ДПУ також здійснюється повністю», – йдеться в одному із звітів Харківської окрпрокуратури [103, арк. 5].

Як зазначалося у звіті Харківської окрпрокуратури за 1928 – 1929 рр.: «що ж стосується окрввідділу ДПУ, то за важливістю і великою кількістю справ у окрввідділі прокурор майже не щоденно бував на місці, давав вказівки по справах, затверджуючи справи на вислання ...» Але при цьому зазначалося, що «... обслідувань в окрввідділі не проводилося. Будь-яких нарад та інструкторських доповідей співробітників в ДПУ зовсім не було ...». «... Були випадки, коли до прокуратури надходили скарги з боку

обвинувачених на незаконні дії уповноважених. Всі вони перевірялися і більше всього скарги не безпідставні ... [і] належні заходи вживалися» [108, арк. 177].

Наслідком цієї діяльності окрпрокуратури було те, що лише у 1928 – 1929 рр. було припинено 58,5 % справ, порушених місцевими органами державної безпеки [108, арк. 177]. Проте загальний курс держави на загострення класової боротьби в країні приносив свої згубні плоди. Так, якщо за час з 1 жовтня 1924 р. по 1 червня 1928 р. окружним судом розглянуто всього 3 справи за контрреволюційні злочини, то за період з 1 червня 1929 р. по 1 вересня 1929 р. – вже 20 справ цієї категорії. По цих справах було засуджено 42 особи, а 4 – виправдано [107, арк. 22].

Як бачимо, органи прокуратури в межах своїх повноважень здійснювали нагляд за дотриманням органами держбезпеки Харківщини норм чинного законодавства. Співробітники ДПУ, які не виконували приписів прокурорського нагляду, зазнавали різних стягнень. Але наприкінці 1920-х років прокурорський нагляд ставав формальним, що відкривало для представників органів ДПУ простір для безкарних порушень закону.

Діяльністю органів державної безпеки в країні керувала і спрямовувала більшовицька партія. З самого початку створення ЧК більшовицьке керівництво використовувало її як бойовий орган більшовицької партії, розглядало її як важливе знаряддя, що забезпечувало існування диктатури «пролетаріату» (а фактично диктатура РКП (б)) [35, с. 516 – 517]. І за умов НЕПу (як і в наступні періоди існування радянської влади) політбюро ЦК РКП (б) (серпень 1926 р.) в одному з своїх секретних циркулярів вважало за необхідне наголосити: «ВЧК – ОГПУ – озброєна частина нашої партії» [234, с. 119]. І це не були лише слова. Ще у лютому 1922 р. постановою політбюро ЦК РКП (б) було ухвалено, що будь-які питання пов'язані з ДПУ не могли направлятися до президії ВЦВК без попереднього узгодження з політбюро. Іншими словами з цього часу політбюро ЦК РКП (б) встановило порядок, за яких обставин усі рішення

стосовно діяльності органів державної безпеки, її суттєвих структурних реорганізацій тощо спочатку обговорювалися і приймалися на політбюро державної партії, і лише потім затверджувалися вищими органами влади [234, с. 14, 782].

Не лише вищі, але й місцеві партійні органи КП (б) У активно втручалися в процес підбору та розставлення кадрів в органах ЧК – ДПУ, а також проводили так звані мобілізації комуністів – співробітників ВУЧК без попереднього узгодження з керівництвом цих органів. Таке втручання негативно позначалося на діяльності ЧК і викликало незадоволення місцевих керівників держбезпеки. Наприклад один з керівників Харківського губчека (лютий 1921 р.) у своєму листі до Харківського губкому КП (б) У прямо вказував, що втручання партійних органів у кадрові питання «дезорганізовує роботу ЧК в якій і так відчувається великий брак співробітників» [141, арк. 104]. Але в той же час і ХГЧК неодноразово зверталися до губкому КП (б) У з проханням підібрати кадри з числа демобілізованих товаришів для роботи у різних підрозділах ХГЧК [141, арк. 103, 109, 133, 186; 134, арк. 94]. Ситуація з призначенням та переміщенням місцевими парторганами кадрів в органах ВЧК настільки загострилася, що для її вирішення знадобилося рішення вищих партійних органів, що знайшло відображення у циркулярному листі ЦК РКП (б) (вересень 1921 р.). Цей лист регулював процес кадрових переміщень в місцевих органах ВЧК з боку місцевих партійних органів. Губкоми мали право проводити переміщення та відкликати співробітників місцевих органів ЧК окрім голів і членів колегії губчека. Керівники місцевих спецслужб мали на вимогу очільників губкому КП (б) У надавати навіть відомості про своїх таємних співробітників [131, арк. 11]. Але дане питання про кадрові переміщення співробітників ЧК – ДПУ виявилось дуже непростим і викликало чимало суперечок та конфліктних ситуацій. У серпні 1926 р. політбюро ЦК РКП (б) змушене було у своєму циркулярному листі знову вказати на численні факти «коли місцеві парторганізації без погодження навіть з керівниками ОДПУ перекидали

співробітників на партійну і радянську роботу...» та вимагали покласти край цій практиці, що негативно відбивалася на діяльності спецслужб [234, с. 119].

Проте наявність неузгодженості з питань переміщень співробітників ДПУ аж ніяк не заважала партійним керівникам місцевого рівня чинити тиск на своїх підлеглих при прийнятті потрібних їм рішень, залякуючи (як це мало місце (1925 р.) у Куп'янському окрузі їх органами ДПУ [149, арк. 26]. З лютого 1924 р. на ДПУ політбюро РКП (б) поклало виконання смертних вироків [182, с. 32]. Керівники місцевих органів державної безпеки Харківщини постійно обиралися до складу керівних органів губернських (окружних) парторганізацій КП (б) У та мусили регулярно звітували про свою діяльність не лише перед виконавчим комітетом губернії, але й на губкому та окружкомів КП (б) У [158, арк. 23, 44, 50 зв., 58, 65, 72; 153, арк. 73, 89, 161; 144, арк. 21, 25.].

У 1927 р. ставши кандидатом в члени політбюро ЦК КП (б) У голова ДПУ УСРР В. Балицький вважав за необхідне роз'яснити керівному складу органів державної безпеки, що: «... апарат ДПУ ... повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету [КП (б) У – В.С.], яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп незалежно від того, хто б там не був, то стріляти. Відмовитесь – розстріляю усіх. Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [188, с. 9]. Інший більш відомий очільник ОДПУ Ф. Держинський наголошував: «Чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку з боку партії і відповідальних перед партією керівників». «Ми тримаємось тільки на довірі партії», – підкреслив «залізний Фелікс» [12, с. 141]. А керівник КП (б) У Л. Каганович на ІХ з'їзді КП (б) У хизувався: «Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної ... поліції, що ДПУ у нас працює вельми непогано ... що організація ДПУ не лише не протиставляється, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс першим висунув ідею диктатури пролетаріату як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив

експлуататорських класів та їхніх лакеїв» [360, с. 17]. Внаслідок того, що РКП (б) (КП (б) У) постійно нарощувала відсоток комуністів і комсомольців серед співробітників радянської поліції вона посилювала свій вплив і контроль за діяльністю цієї стратегічно важливої структури. Вже у 1923 році в центральному апараті ОДПУ СРСР працювало більше 50% комуністів [12, с. 141]. Лише у Куп'янському окрвідділенні ДПУ (травень 1923 р.) з 27 штатних співробітників 10 були членами КП (б) У, 7 – членами ЛКСМУ; 10 – безпартійних [150, арк. 7].

Отже, реформа 1922 року значно скоротила повноваження органів державної безпеки, спрямувавши їх діяльність у правове поле «революційної» законності, що відповідало умовам НЕПу. З боку держави нагляд дотримання норм чинного законодавства новоствореним ДПУ здійснювали органи прокуратури. Упродовж 1920-х років коли партійні структури на Харківщині (як і по всій країні) розглядаючи ЧК – ДПУ як свій власний бойовий орган, керували і спрямовували діяльність місцевих органів державної безпеки в річище реалізації партійних директив вищих органів РКП (б) – КП (б) У, проводили підбір, призначення та переміщення кадрів в місцевих структурах ЧК – ДПУ, здійснювали пильний нагляд та контроль за роботою місцевих спецслужб.

2.2. Соціальний портрет харківських чекістів

Певні уявлення про соціальний портрет співробітників Харківської губернської ЧК початку НЕПу (осінь 1921 р.) дають матеріали Харківського обласного державного архіву. За своїм соціальним походженням: до революції 1917 року 363 чол. були робітниками (39,9 %), 76 чол. – селянами (8,3 %), 281 чол. – службовцями (30,9 %), 143 чол. – відносилися до групи вільних професій (15,7 %), нарешті 46 чол. навчалися у різних навчальних закладах (5 %) [72, арк. 77]. Отже, лише менше 2/5 були до революції пролетарями, тоді як майже 1/3 – службовцями та майже 1/6 особами вільних професій та учнями. Тобто в «каральному органі» диктатури пролетаріату власне колишні представники пролетаріату становили меншість. Серед співробітників Харківської ЧК було двоє колишніх дворян, одна особа духовного звання та один вихідець з числа почесних громадян [72, арк. 77].

Досить цікаві дані свідчать про освітній рівень тогочасного харківських чекістів. Лише 26 співробітників (біля 3 %) мали вищу освіту. Середню освіту мали 283 чол. (31,1 %), початкову 455 (50 %), т. зв. домашню 117 чол. (12,9 %), нарешті 48 чекістів (5,2 %) були неписьменними.

Низький освітній рівень чекістів не дозволяв їм повноцінно виконувати свої професійні обов'язки. Як визнавав керівник Харківського губвиконкому голова ХГЧК І. Радін основним гальмом в роботі одного з підрозділів надзвичайки «є політична нерозвинутість та нездатність для роботи в партійно-політичних угрупованнях наявних у групі таємних співробітників та інформаторів...» [69, арк. 56].

Але великими здобутками на ниві освіти не могли похизуватися і керівники Харківської ЧК – ДПУ. Лише 7,5 % з них здобули вищу освіту. Але більшість – 51,9 % мали початкову освіту. 11,1 % – незакінчену початкову освіту, 18,5 % – середню, а деякі (Я. Лившиць та ін.) і зовсім ніде не навчалися. [186, с. 118]. Такий низький рівень освіти у Харківських чекістів не сприяв розвитку професіоналізму співробітників, особливо за обставин переходу країни НЕПу та припинення масового терору проти

політичних противників більшовизму. Як зазначав у цей час сам Ф. Держинський «чекістської сміливості та революційного духу для роботи в органах ДПУ вже було недостатньо, потрібні були вишкіл та знання справи». При цьому в країні фактично не існувало спеціального навчального закладу, окрім школи прикордонників, де і відбувалася підготовка чекістських кадрів. [52, с. 212, 213]. Серед чекістів ХГЧК 33,7 % володіли (хоча й неясно якою мірою) іноземними мовами – європейськими та східними [72, арк. 77]. Це пояснюється як національним складом кадрів ХГЧК, так і тими дуже серйозними вимогами дореволюційних навчальних закладів особливо вищих та середніх щодо мовної підготовки своїх випускників.

Вельми цікаво зазначити, що в цей час у лавах харківських чекістів лише 29,6 % були членами більшовицької партії (РКП (б)) та комсомолу [72, арк. 76]. Переважна більшість (понад 70 %) співробітників були позапартійними. Серед тих, хто вступив до РКП (б) (КП (б) У) у 1920-ті роки було й чимало таких, що вже «встигли» побувати в лавах інших політичних партій – лівих есерів, Бунду, Української комуністичної партії та ін. Фактично в ХГЧК (як і в ВУЧК) був представлений весь лівий спектр політичних партій [22, с 43]. Так, наприклад, уповноважений Красков Й. М., що з 1922 року служив у ДПУ, у 1917 – 1920 рр. був членом союзу есерів – максималістів і лише з 1920 року став членом КП (б) У.

Інший співробітник, що служив помічником уповноваженого ДПУ, Шепетін А. М., у 1917 – 1919 рр. перебував у Бунді і тільки з 1919 р. був прийнятий до КП (б) У [163, арк. 17]. Начальник одного з відділень ДПУ – Даниленко – Карін С. Т., до свого членства у КП (б) У, перебував з 1920 р. у партії боротьбистів (Українська комуністична партія (боротьбистів)) [163, арк. 17]. Ще один чекіст (з 1921 р.) Аглицький Б. Я. (помічник уповноваженого ДПУ) був у 1917 – 1919 рр. членом партії лівих есерів, а потім перебував в Українській партії лівих есерів (борбистів) і лише з травня 1920 р. став членом КП (б) У [163, арк. 54]. Начальник одного з відділів, що

працював у ЧК з 1920 року Євгенєв Є. А., ще у 1916 – 1917 р. був членом РСДРП – інтернаціоналістів і лише пізніше був прийнятий до лав КП (б) У [163, арк. 24]. Чекіст (з 1921 р.) Письменний Я. В. у 1917 р. був сіоністом, а після цього перейшов до КП (б) У, щоправда, у 1921 році його виключили з КП (б) У «як чужий елемент», але потім знову прийняли до комуністичної партії [163, арк. 18]. Інший чекіст – Перцов Ю. М. (1910 – 1917 рр.) перебував у в партії паолейціон і тільки у 1918 р. став членом КП (б) У [163, арк. 10]. Службовець ЧК – ДПУ Сметкін С. З. у 1904 – 1907 рр. був членом терористичної групи партії есерів, а лиш з 1922 року – в лавах КП (б) У [163, арк. 65].

Але не лише рядові чекісти встигли побувати до своєї служби в ЧК в різних політичних партіях. Керівники Харківської ЧК – ДПУ теж не завжди були «твердолобими» більшовиками. За даними дослідника В. Золотарьова 7 чол. (з 27), що в 1919 – 1941 рр. очолювали цю структуру, до свого вступу у ВКП (б) встигли побувати в лавах інших партій: 3 з них (Я. А. Лившиць, П. С. Мулякко, С. І. Покко) були есерами, 3 (Й. М. Блат, З. Б. Кацнельсон, М. М. Тимофеев) – меншовиками, 1 (С. С. Шварц) – бундівцем [220, с. 119].

Слід зазначити, що самий факт перебування чекістів (особливо керівного складу цього відомства) до вступу в ВКП (б) в інших партіях, що згодом були об'явлені «антирадянськими», мав для долі багатьох працівників органів держбезпеки трагічні наслідки (під час великого сталінського терору і «чистки кадрів» другої половини 1930-х років).

За станом на 1 листопада 1921 року кількість співробітників ХГЧК становила 1011 чол., з яких на 909 чол. є дані з їх національного, партійного та соціального стану. Національний склад цього чекістського органу був таким: 539 чол. (або 59,3 %) становили росіяни («великороси» мовою оригіналу), 181 чол. (або 19,9 %) – євреї, 76 чол. (або 8,3 %) – українці, 68 (або 7,5 %) – латиші, 17чол. (1,9 %) поляки, 5 чол. (0,55 %) – литовці, 4 чол. (0,4 %) німці, 2 греки (0,2 %), 2 вірмени (0,2 %), 2 англійці (0,2 %), 2 естонці (0,2 %), 1 фін (0,1 %) та 10 (або 1,1 %) представників інших етнічних груп

[72, арк. 76 – 77]. Отже, переважну кількість чекістського корпусу Харківської губернії склали росіяни – майже 3/5 усього особового складу, євреї становили майже 1/5, а українці – лише 1/12. Латиші, поляки, естонці, литовці та фіни становили понад 1/10 усього особового складу ХГЧК. Такий національний склад губернської надзвичайної комісії був наслідком певної кадрової політики центру в Україні, коли навесні 1920 року з Москви були направлені на місця основні кадри для надзвичайних комісій Харкова, Полтави, Катеринослава, Одеси, Донбасу. Влітку 1920 року в розпорядження Ф. Дзержинського, що перебував тоді в Україні було направлено з РРФСР ще понад 1400 співробітників ВЧК [317, с. 204 – 205]. Звідси і такий високий відсоток росіян та занадто скромний відсоток українців у складі столичної губчека. У подальші роки національний склад органів безпеки зазнає змін. На жаль, внаслідок відсутності зведень про національну структуру особового складу органів ДПУ Харківщини, ми можемо використовувати лише наявні дані про національний склад партійної організації ДПУ (з матеріалів партійних чисток у Харкові 1929 р.). Вони відображають певною мірою національний склад органів ДПУ. Так, у складі партійного осередку ДПУ у Харкові українці склали 27,2%, росіяни – 35,6%, євреї – 26,6%, інші – 10,6% [163, арк. 2].

На початку НЕПу в харківській губернській чека лише 10 чол. (або 1,1%) з 909 осіб починали службу в органах ВУЧК з моменту її створення в Україні (грудень 1918 р.), 3,1% (28 чол.) поступили на службу в 1919 р., 31,9% (290 чол.) у 1920 р., 63,9% (581 чол.) у 1921 р. [72, арк. 76].

Як бачимо з наведених даних переважна більшість кадрів прийшла (або перейшла з інших регіонів) служити в столичну службу безпеки вже за умов НЕПу.

Серед тих, хто у цей час продовжував служити у харківській чека і сумнозвісний Степан Опанасович Саєнко. Ось деякі біографічні подробиці його життя. 1886 р. народження, з Полтави, з сім'ї робітника, столяр по професії. Самостійне життя почав з 1892 р. у Харкові. У 1915 році був

заарештований за звинуваченням у дезертирстві та був відправлений на фронт на передову. На початку 1917 року він самовільно залишив діючу армію. У березні став членом партії більшовиків та розпочав згідно завдання місцевої партійної організації створення Червоної Гвардії і командував загоном червоногвардійців у жовтневі дні 1917 року. Потім з 1917 – 1923 рр. був уповноваженим ЦК більшовицької партії із постачання підпільних більшовицьких організацій зброєю, нелегальною літературою та грошима. Служив комендантом концтабору ЧК, командиром загону особливого призначення з боротьби з контрреволюцією. Інспектором воєнізованої охорони залізниці [308, с. 184; 159, арк. 45]. Слід відмітити, що доля берегла цю людину. За період громадянської війни С.О. Саєнко був 7(!) разів поранений та один раз важко контужений, але залишився живий. [308, с. 184]. «За активну та енергійну боротьбу проти ворогів соціалістичної революції» колегією ДПУ України у 1927 року він був нагороджений грамотою та іменною зброєю із золотою дощицею [159, арк. 63]. З 1923 року він на господарській роботі, але не припинив свого таємного співробітництва з ДПУ. Був завідувачем орендного відділу губраднаргоспу, директором (з 1924 р. до 1933 р.) різних державних промислових підприємств Харкова, працював спочатку заступником, а з 1938 р. і до вересня 1941 р. – головним державним арбітром Харківської області. Саєнко довгий час був депутатом Харківської міської ради і нагороджений високими урядовими нагородами. Помер у серпні 1973 році в Харкові [308, с. 185.; 184, с. 32]. У Харкові та Сумах С.О. Саєнко ще у 1919 р. прославився нелюдською жорстокістю, знущаннями та жахливими тортурами (що проводив разом зі своїм «асистентом» – матросом Едуардом Вольбедахтом) [242, с. 125 – 126, 129, 139.]. На початку НЕПу С.О. Саєнко в лавах ЧК боровся з кримінальним бандитизмом у Харкові і кримінал «першої столиці» радянської України небезпідставно побоювався цієї людини [184, с. 33].

У 1920-ті роки у Харкові в органах державної безпеки ЧК – ДПУ працював Іван Судаков, що ще у 1919 році будучи комендантом комендатури

Харківської губчека зажив собі сумної слави своїми знущаннями, так званими «заходами з трудового перевиховання», над представниками «експлуаторських класів». Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років в умовах дії сталінських надзвичайних методів управління І. Судаков використав свій «багатий досвід» вже як комендант ДПУ УСРР, безжально розстрілюючи у Харкові учасників так званої повстанської організації «Братерство – Треугольник», що цілковито була вигадана співробітниками ДПУ УСРР [191, с. 53 – 54].

Ще один керівний чекістський діяч (член колегії ВЧК), чиє ім'я наводило жах (і він сам хизувався цим) [314, с. 191.] – О. В. Ейдук, навіть опублікував садистський вірш за таким рядком: «Нет большей радости, нет лучших музык, Как хруст ломаемых жизней и костей ...» [301, с. 21.]

Здійснюючи червоний класовий терор, керівники ЧК лицемірно заперечували звірства своїх підлеглих. Так, керівник ВУЧК М. Лацис у своїй брошурі наголошував: «До цієї пори ми не навчилися застосовувати тих звірячих заходів, що застосовують білогвардійці.» «Ми – носії майбутнього. Історія за нас. Нам ці жорстокості не потрібні» [225, с. 64 – 65].

Видатний польський психіатр і філософ ХХ ст. А. Кемпінський, пояснюючи причини людської жорстокості, агресії, садизму, писав: «Основою всіх міжлюдських відносин є трактування іншої людини як людини. Порушення цього начебто банального принципу призводить до катаклізмів на кшталт масових злочинів минулої війни» [202, с. 80].

Класова мораль більшовиків означала кардинальну зміну ставлення до свого супротивника, який в їхніх очах вже перестав бути людиною, перетворюючись на щось інше, таке, що викликало лише огиду.

З огляду на те, що глибокий соціокультурний розрив, який існував в Російській імперії напередодні революції 1917 року між «модернізованою» меншістю та слабо або і зовсім не модернізованою більшістю, за рахунок якої і відбувалася модернізація країни, суттєво полегшив здійснення

більшовиками політики терору і насильства, використовуючи в якості знаряддя органи ЧК [59, с. 101].

Деякі з чекістів ХГЧК зробили «оригінальним» свій кар'єрний шлях. Так, наприклад, Ф. К. Аудрінг (1900 – 1943 рр.), що розпочав у 1920 році свою діяльність в особливому відділі ВУЧК Харківського військового округу, якийсь час працював партійним слідчим, старшим слідчим Харківського окружного суду, а з 1930-го – в прокуратурі у відділі, що здійснював нагляд за ДПУ. Зазнав репресій у час «великого терору». А в період гітлерівської окупації Харкова з жовтня 1941 р. і до своєї смерті у січні 1943 р. Ф. К. Аудрінг обіймав посаду заступника начальника української поліції Харкова [254, с. 153 – 154].

Керівники Харківської губернської ЧК – ДПУ С. Реденс, І. Радін, В. Іванов та ін. також не відрізнялися своїм «человеколюбием». Саме такий тип «людського матеріалу» був потрібний більшовикам для здійснення політики терору. Ще задовго до 1917 року В. І. Ленін наголошував: «Партія – не пансіон шляхетних панночок. Інший мерзотник може бути для нас саме тим і корисний, що він мерзотник» [242, с. 178.]. В умовах диктатури, яку В. І. Ленін визначив «як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами, що безпосередньо на насильство спирається» [227, с. 364]. Тобто в умовах крайнього насильства, яким є терор, потрібні були слухняні виконавці – провідники політики терору. І такі виконавці завжди знаходилися.

За обставин воєнного комунізму швидкими темпами відбувалася екстремалізація суспільної свідомості та маргіналізація всього постреволюційного соціального простору. Це в умовах громадянської війни надто негативно вплинуло на менталітет різних суспільних верств – особливо пролетарських, напівпролетарських та люмпенпролетарських з числа яких, головним чином, відбувалося рекрутування працівників ЧК – ДПУ. Під впливом агресивної революційно-комуністичної пропаганди достатньо швидко змінювалися ціннісні орієнтації представників цих соціальних груп, в

їх свідомості утверджувалися замість загальнолюдських («буржуазних» мовою більшовиків) так звані «класові цінності». Культивована більшовиками класова ненависть та розпалювання класової ворожнечі вже незабаром принесли свої згубні плоди. Ситуація погіршувалася тим, що з перших днів свого приходу до влади більшовики скасували практично всі законодавчі норми, замінивши їх «революційною совістю» та «революційною доцільністю» [264, с 602].

Керівник ВУЧК, відомий своєю жорстокістю М. Лацис, так сформулював своє бачення класової моралі в одній із статей: «Для нас нет и не может быть старых устоев морали и «гуманности», выдуманных буржуазией для угнетения и эксплуатации «низших классов». Наша мораль новая, наша гуманность абсолютная, ибо она покоится на светлом идеале уничтожения всякого гнета и насилия. Нам все разрешено... Жертвы, которых мы требуем, жертвы спасительные... Ибо только полная бесповоротная смерть этого мира избавит нас от возрождения старых шакалов...». «Пусть не дрогнет ее [тобто ЧК – В. С.] рука, уничтожающая контрреволюционера!» Стаття закінчувалася здоров'ям червоному террору ВЧК: «Да здравствует красный террор! Да здравствует чрезвычайная комиссия – могильщица буржуазии!» [55, с.72 – 74].

Вже згаданий М. Лацис ще восени 1918 року в часописі «Красный террор»: «Мы не ведем войны против отдельных лиц». «Мы истребляем буржуазию как класс. Первый вопрос, который вы должны ему [обвиняемому – В. С.] предложить, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого» [242, с. 44].

В роки громадянської війни до лав ВУЧК, що вважалася елітарною організацією потрапило чимало авантюристів, людей з «девіантними» схильностями і т. д. Ветерани спецслужб самі визнавали, що «деякі співробітники в роки громадянської війни потрапили до ЧК тому, що не хотіли йти на фронт» [186, с. 119].

Ділові та професійні якості таких співробітників були невисокими. За інформацією керівництва Харківської губчека (листопад 1921 р.) на оцінку «відмінно» та «добре» працювали лише 75 її співробітників (або 8,3%), тоді як 829 чол. (або 91,2%) працювали на «задовільно», а робота 4 співробітників (0,5%) оцінювалися як «незадовільно» [72, арк. 7.].

Таким чином, розглянутий вище матеріал показує, що кадровий склад чекістів Харківської губернії складався з осіб, більшість з яких не були вихідцями з пролетарських верств суспільства. Це спростовує радянський пропагандистський міф про нібито пролетарську основу радянської служби безпеки в роки революції та НЕПу.

Національний склад Харківської таємної служби, в якому українці становили зовсім незначну меншість, відображав цілеспрямовану політику московського центру, що мала на меті «зміцнення» місцевих органів ВУЧК за рахунок направлення з Росії в Україну. Не довіряючи місцевим кадрам, підозрюючи їх у прихованому українському націоналізмі [318, с 98], керівництво ВЧК розставило на ключові (і не тільки) посади свої кадри, слабо знайомі з місцевими умовами.

Загальний освітній рівень харківських чекістів був низьким. Лише третина їх мала вищу (одиноці) та (здебільшого) середню освіту. Основна маса – дві третини чекістського корпусу мали або початкову, або домашню освіту (тобто ніде не навчалися), а певна кількість співробітників ХГЧК були й зовсім неписьменними. Це заважало виконанню службових обов'язків на професійному рівні, робило цей орган нездатним ефективно працювати в умовах НЕПу.

2.3. Соціокультурні та морально-етичні аспекти повсякденної поведінки чекістів

Морально-етичні норми чекістської повсякденної (зокрема побутової) діяльності і поведінки та їх корпоративної етики тривалий час, якщо не ігнорувалися дослідниками, то й не часто потрапляли у поле зору. «Під корпоративною етикою в широкому сенсі слова розуміється система універсальних і специфічних вимог і норм поведінки, що реалізуються в процесі функціонування корпоративних структур» [220, с. 4].

У вигляді доступних для розуміння рядових (і не тільки) чекістів етичні правила і норми поведінки були розроблені Ф. Держинським – очільником ВЧК і потім доповнювалися, з урахуванням накопиченого досвіду. При цьому Ф. Держинський визначав, що (наводимо мовою оригіналу): «Работа чекистов тяжелая, неблагодарная (в личном отношении), очень ответственная и важная в государственном, вызывающая сильное недовольство отдельных лиц и саботажных учреждений. Вместе с тем – работа полная искушений на всякое злоупотребление властью, на использование своего положения и одного факта службы в ЧК для личных выгод. Слабые на искушение товарищи не должны работать в ЧК» [192, с. 422]. «ЧК должна беспощадно и неуклонно отбрасывать от себя слабых и наказывать жестоко совершивших преступление». «Имя чрезвычайной комиссии должно быть чисто» [247, с. 185; 192, с. 422].

Унаслідок довгих років війни та революції відбувалися суттєві зрушення у поведінці людей: сталася біологізація їхньої поведінки та переоцінка цінностей. Відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін – сучасник революції так характеризував її наслідки для постреволуційної Росії: «У підсумку війни і особливо революції Росія перетворилася на «клоаку» злочинності. Особливо значна деградація в молодому поколінні... Три з половиною роки війни і три роки революції ... «зняли» з людей плівку цивілізації, розбили низьку гальм і «оголили» людину. Така школа не пройшла даремно. Дресировка зробила свою справу. У результаті не

бракувало ні фахових катів, ні злочинців. Життя людини втратило цінність. Моральна свідомість перебувала у стані деформації. Ніщо більше не стримувало від злочинів... Вони для значної частини населення стали «забобонами». Норми права та моральності – «ідеологією буржуазії». Звідси звірства громадянської війни, терор ЧК, тортури, розстріли, гвалтування, підробки, обман і т. д. [316, с. 170].

Особовий склад місцевих надзвичайних комісій напередодні і в роки НЕПу складався переважно з молодих людей віком 25 – 30 років, хоча чимало співробітників ЧК були набагато молодші. Робота в ЧК справляла на молоде покоління деморалізуючий вплив, розбещуючи їх морально. З цим вимушено було рахуватися вище керівництво ВУЧК. В липні 1921 року був виданий наказ № 73 по ВУЧК, в якому прямо вказувалося: «заповнення каральних органів радянської влади, зокрема ЧК, молодими людьми» – «небажане явище». Наголошувалося, що молодь (комсомольці) «надзвичайно психологічно вразлива, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляючи в оточення, яке діє руйнівню і на дорослих працівників... Члени КСМУ (комсомолу) легко звертають на цій роботі з правильного шляху». Цікаво визначити, що усіх осіб, яких знімали з роботи в ЧК, рекомендувалося направляти переважно на виробництво – тобто на «трудове перевиховання» мовою більшовицького новоязу [134, арк. 71; 309, с. 125.]. Вже у вересні 1921 р. Харківський губком КП (б) У сповістив ХГЧК про своє рішення стосовно «заборони роботи в ЧК членам КСМУ». А ще раніше, у лютому 1921 р. зі служби у ХГЧК було звільнено 9 осіб кур'єрів «як малолітніх» [114, арк. 35 зв, 39 зв.]. Одночасно з середини 1921 року відбувався процес демобілізації службовців, яким виповнилося 25 років і більше (тобто осіб 1896 року народження і старіше) [114, арк. 432].

Але проблема використання молоді в органах держбезпеки залишалася доволі гострою і в наступні роки НЕПу. Про це, зокрема, свідчать документи комісії по перегляду складу комсомольців, що працювали в ДПУ УСРР та в Харківському відділі ДПУ (1925 р.). Перевірка показала, що 80%

комсомольців використовувалися на рядовій роботі – в якості кур'єрів, реєстраторів, на технічно-канцелярських посадах тощо. Абсолютна більшість комсомольців, що працювали в ДПУ – до 90% за свої соціальним походженням були службовцями. Комісія також з'ясувала, що «робота в органах ДПУ на більшість членів ЛКСМУ діє негативно, як у сенсі відсутності достатньої витримки і тактичності, незасвоєння чекістської дисципліни, так і ... відірваності від комсомольського життя». Питання про проведення таких службовців на оперативну роботу ... «може бути вирішено позитивно лише в небагатьох окремих випадках» [309, с. 124]. Тоді ж комісією було вирішено «зняти з органів ДПУ», як такого, «що розклався» співробітника комсомольця О. В. Пересипкіна, кур'єра ДПУ Л. М. Гончаренка також було ухвалено зняти з служби, оскільки «робота у ДПУ діє [на нього – В. С.] негативно», а караульного ДПУ Бридзюлайтиса зняли «як такого, що відірвався від комсомольського життя» [309, с. 124].

Однією з існуючих на початку 1920-х років проблем було слабе дотримання санітарно-гігієнічних правил і вимог у приміщенні харківської губернської надзвичайки. Так, ще у травні 1920 року голова ВЧК, перебуваючи у службових справах в Харкові був змушений з обуренням констатувати: «Тут ... треба з азів ставити все. Навіть вбиральні й то не вміють у чистоті та охайності утримувати [318, с 97.]. Але й через вісім місяців потому санітарно-гігієнічна ситуація у цьому питанні ані трохи не змінилася на краще. Доказом цього є наказ №17 по ХГЧК від 17 січня 1921 року, що наказував коменданту будівель «якнайсуворіший догляд за санітарним станом приміщень комісії, в особливості вбиралень». Наказ, підписаний головою ХГЧК І. Радіним, покладав контроль за цим на завідувача загальним відділом харківської надзвичайки [114, арк. 18]. Та не лише вбиральні мали антисанітарний стан. Наказом по ХГЧК від 6 січня 1921 року все тому ж завідувачу загальним відділом оголошувалася сурова догана за «антисанітарний стан приміщення їдальні», а згодом було навіть піддано адміністративному арешту [114, арк. 6]. Така собі «виховна робота».

Нажаль й надалі рівень санітарно-гігієнічних умов у приміщеннях ХГЧК залишався низьким. Це було наслідком як поганої роботи обслуговуючого персоналу – прибиральниць, так і загалом низької побутової культури основної маси співробітників ЧК. Наказ № 215 по ХГЧК від 15 серпня 1921 року звертав увагу на те, «що у будівлі губчека не дотримується чистота. Співробітники ... кидають недопалки, папір, плюють на підлогу і т. п. Прибирання здійснюється погано, усюди пил і бруд ...» [114, арк. 266; 309, с. 122]. Вражаюча картина, майже за відомим твором М. Булгакова! «... Перше ж враження від побіжного огляду будівлі губчека таке, начебто знаходишся не в державному закладі», – йшлося у тому ж наказі. А в якості дієвого заходу пропонувалося: «Щоб самі співробітники слідкували за чистотою одне за одним, та зупиняли товаришів, що забруднювали» [114, арк. 266]. Подібна неохайність чекістського відомства псувала зовнішній його імідж, і це змушувало реагувати керівництво.

Ще більш приголомшливою новиною для керівництва ХГЧК стали випадки крадіжок лампочок освітлення, коли невідомі з поміж самих співробітників надзвичайки «спеціально підібраними ключами відмикали приміщення відділів будівлі губчека та знімали електричні лампочки». Такі особи, згідно наказу голови губчека, розглядалися, як злочинні елементи, що підлягали суду [114, арк. 437; 309, с. 122].

У повсякденному житті і на службі харківські чекісти були надто далекими від дотримання тих вимог, що від них вимагали норми професійної етики. Однією з гострих проблем, з якою стикалося керівництво губчека – це надто низький рівень дисципліни її співробітників. Свідомством цього є численні накази керівництва ХГЧК, спрямовані на підсилення службової та виконавчої дисципліни серед особового складу чекістів та допоміжного персоналу, дотримання певного порядку у процесі повсякденного функціонування цього надзвичайного карального органу. Розповсюдженою формою порушення службової дисципліни було зафіксоване масове запізнення на роботу, яка починалася о 10^ї годині ранку, несвоєчасне

залишення місця роботи (тобто раніше встановленого часу – 5^{ої} години вечора), не вихід («не явка») на роботу, не своєчасне (з великим запізненням) повернення з відпустки, систематичні прогули без поважних причин (інколи по-декілька днів, а то й тижнів) тощо. Ці явища у ХГЧК набули масового характеру і стали характерними не лише для рядових чекістів, але й для «відповідальних товаришів». Намагаючись протидіяти цим деорганізуючим діяльність губчека явищам, керівництво ХГЧК (голова та президія) змушені були вдаватися до таких заходів, що були характерними для часів воєнного комунізму – різним методам адміністративно-дисциплінарного впливу та «революційно-доцільних» заходів покарання винних. На порушників чекали догани (суворі), адміністративні арешти (з виконанням або без виконання службових обов'язків), інколи (за більш серйозні провини) – звільнення з органів ВУЧК та інші покарання.

Серйозною проблемою було несвоєчасне повернення співробітників з наданих ним відпусток. За таке порушення на винних часто – густо чекало звільнення з органів ЧК. Так, взимку 1921 року за неповернення з відпустки з числа співробітників ХГЧК були звільнені співробітники оперативної частини Карпов та Улановський, діловод губполітбюро Давидов, завідувач відділу тюремного підвідділу Бах та інші [309, с. 122]. Нерідко співробітники губчека, всупереч суворим наказам, не з'являлися на службу та чергування під час свят [114, арк. 2].

У жовтні 1921 року за несвоєчасну явку на службу на двоє днів був заарештований одразу 21 співробітник ХГЧК [114, арк. 349]. 4 листопада того ж року за несвоєчасний прихід на службу сувору догану з попередженням отримали декілька відповідальних працівників губчека – Глебов, Афанасьєв, Мазо та ін. [114, арк. 401]. Іншим наказом за залишення роботи раніше встановленого часу на одну добу були заарештовані чекісти Саєнко, Воропаєв, Д'яченко, Грицевський, Симбирський, Лященко, Ткач і Розенблант [114, арк. 421]. Наказів про такий вид покарання співробітників ХГЧК в архівах збереглося чимало.

Ефективність самих наказів була невисокою. Абсолютна більшість співробітників губчека та губвідділу ДПУ продовжувала систематично запізнюватися на службу та залишали роботу раніше встановленого часу. Але й своєчасно приходячи на службу, співробітники займалася «сімейними розмовами» (простіше кажучи, базіканням), а не службовими справами, безцільно гаючи час [114, арк. 437]. Інколи за безцільне та «гультьайське ходіння по відділах» замість виконання своїх прямих службових обов'язків співробітників навіть заарештовували в адміністративному порядку на декілька діб, але це мало допомагало [114, арк. 112 зв.].

До проблем зміцнення дисципліни, «усунення безладдя та розпущеності», що панували серед співробітників губчека, не виконання ними розпоряджень керівництва, нехтування службовими обов'язками тощо керівництво ХГЧК неодноразово було змушене звертатися у своїх наказах [114, арк. 262 зв., 260, 349, 374].

Зазначимо, що негативний приклад своїм підлеглим у порушенні трудової дисципліни показували, як це не дивно, самі ж відповідальні керівники ХГЧК, які дозволяли собі «не з'являтися на службу цілими тижнями» без будь-якого на це дозволу з боку голови губчека [114, арк. 349]. До таких неназваних «відповідальних порушників» голова ХГЧК був готовий прийняти «жорсткі заходи впливу» [114, арк. 256]. Проте навіть суворі накази навряд чи могли забезпечити потрібний рівень дисципліни серед чекістів.

Порушення правил внутрішнього розпорядку було нормою в губчека в перші роки НЕПу, мала місце дезорганізація канцелярського діловодства, що як свідчать накази ХГЧК, знаходилося майже в хаотичному стані [114, арк. 270]. Дані явища перетворилися на негативні чинники, що суттєво впливали на якість роботи цього карального органу, суттєво псували його і без того не привабливий імідж.

Безлад царював і в самій роботі чекістів. Так, несподівана перевірка, що її здійснив очільник ХГЧК І. Радін (серпень 1921 р.) показала: «майже у жодній групі не було співробітників на місцях [хоча робочий день ще не

скінчився. – *В. С.*], справи у безладді розкидані по столах» [114, арк. 260]. Через кілька місяців по тому, вже при новій перевірці відділів і груп ХГЧК з'ясувалося, що: «підвідділи не зачинені, двері та письмові столи, в яких знаходилися папери, відкриті» [114, арк. 374]. Більше того, внаслідок службового недбалства, коли замість знищення використаних ділових і службових паперів співробітники ХГЧК викидали їх у сміттєвий кошик, частина таких документів потрапляла до арештантів, ув'язнених у слідчий тюрмі [114, арк. 280]. Нерідко виписувалися ордери на здійснення обшуків без достатніх підстав. Такі дії боляче били по авторитету (та іміджу) ХГЧК вже з боку самих членів РКП (б) – КП (б) У [114, арк. 68 – 69]. Саме це й хвилювало її керівництво.

Про надто погану виконавчу дисципліну співробітників ХГЧК, що межувала зі службовим злочином, свідчить епізод, який стався в лютому 1921 року, з'ясувалося, що співробітники губчека шифрувального підрозділу по декілька разів надовго затримували зашифровані телеграми з повітів, які мали оперативний характер. Такі дії керівництво губчека розцінювало вже не лише як просту недбалість та порушення дисципліни, але як посадовий злочин або саботаж, за що винні могли притягатися до суду [114, арк. 57].

У самій будівлі губчека також панував безлад. Внаслідок погано організованого пропускного режиму у приміщеннях будівлі ХГЧК постійно перебувало багато сторонніх осіб, що проникали сюди під різними приводами [114, арк. 4]. Такі особи цілими днями юрбилися у коридорах та заважали нормальній роботі чекістського апарату. Внаслідок погано організованого пропускного режиму спостерігалися навіть випадки втечі арештованих з будівлі ХГЧК – ДПУ [114, арк. 69, 71, 72, 74].

До того ж з'ясувалося, що в найутаємнічній організації, якою була ХГЧК, далеко не завжди дотримувалися режиму секретності та конспірації. Було зафіксовано багато випадків, коли співробітники розголошували конфіденційну і секретну інформацію, що заважало або навіть зривало проведення слідства у тій чи іншій справі [114, арк. 125]. Більше того,

співробітники губчека інколи самі розголошували абсолютно таємні справи «про які можуть і повинні знати лише ті, хто безпосередньо їх веде» [309, с. 124]. А завдяки «базіканню деяких товаришів» часто-густо розголошувалися службові таємниці [128, арк. 263 зв.]. Такий неприпустимий стан речей чекістське керівництво намагалося пояснити, як перевтомою частини чекістів важкою та напруженою «боротьбою з ворогами революції», а з іншого боку тим, що до лав співробітників ЧК внаслідок оновлення кадрів на початку НЕПу «почали проникати недостатньо стійкі співробітники». Порушення службової таємниці та надмірне базікання розцінювалося чекістським керівництвом як серйозна провина, «за яку винних могли піддавати найсуворішим покаранням» [114, арк. 240].

Мали місце і різного боку зловживання з боку чекістів при проведенні обшуків у громадян. Чекістам під час обшуків дозволялося вилучати понаднормові запаси продуктів у населення [257, с. 23]. Однак чекісти часто зловживали своїм правом вилучання лишків і не поспішали розлучатися з конфіскованим майном [257, с. 23]. Більш того, були зафіксовані випадки, коли співробітники ЧК конфісковували речі, що не мали жодного відношення до речових доказів (білизну, одяг, зубні щітки, гребінці) [114, арк. 70]. Спеціальною інструкцією наказувалося, що у разі знаходження при обшуку великих запасів та надлишків, такі в опечатаному вигляді мали залишатися на місяцях під відповідальність домових комітетів. При цьому помічники уповноважених губчека ДПУ повинні були після огляду речей вирішувати чи потрібно забирати їх до ЧК [114, арк. 70].

«Традиція» забирати з собою речі, знайдені при обшуках (це окрім «речових доказів»), склалася у чекістському середовищі ще з часів воєнного комунізму. Керівник ВУЧК М. Лацис (червень 1919 р.), виправдовуючись перед В. І. Леніним, зокрема наголошував на причину таких дій (наводимо мовою оригіналу): «Еще с первого дня мною запрещено забирать при арестах что-либо, кроме вещественных доказательств. Но русский человек рассуждает: я разве не заслужил тех брюк и ботинок, которые до сих пор

носив буржуа. Ведь это моим трудом добыто. Значит, я беру свое. И греха тут нет. Отсюда частые поползновения» [247, с 92]. Так революційною ідеологією фактично виправдовувалося повсякденне свавілля чекістів. Ця «традиція» не зникла і в роки НЕПу. Наприклад, Є. Євгенєв, співробітник ДПУ, був у 1921 році виключений з КП (б) У «за незаконний розподіл конфіскованих речових доказів», і лише через 4 роки поновлений у партії [163, арк. 24].

Ще однією проблемою поведінки чекістів – різних службових щаблів була грубість при спілкуванні, причому не лише до тих, з ким приходилося стикатися по роду служби, але й між собою. Так, ще напередодні переходу до НЕПу (31 січня 1921 р.) з'являється примітний наказ голови ХГЧК І. Радіна, що констатує: «Співробітники губчека в роботі з іншими закладами тримають себе надто грубо та зухвало і тим самим дискредитують чека». Наказ вимагав від чекістів триматися «коректно та ввічливо, не випинаючи та не жонглюючи своєю роботою в органі, якому надано право розправи над класовими ворогами, зовсім не задля влаштування своїх особистих справ» [114, арк. 34]. До речі, це був вже далеко не перший наказ керівництва ХГЧК про неприпустимість грубого поводження з громадянами [128, арк. 272, 286]. Проте, це було «голосом того, хто кричав у пустелі», оскільки практично не мало жодних реальних наслідків у поведінці харківських чекістів. Грубість проявлялася навіть у спілкуванні в середовищі співробітників губчека. Так, наприклад, 28 квітня 1921 року телефоніста Щетиніна «за брутальні відповіді по телефону та невміння відповідати на виклики» заарештували на 3 доби «з виконанням службових обов'язків» [114, арк. 142]. В іншому випадку за грубість у відношенні до своїх підлеглих сувора догана була оголошена старшому бухгалтеру фінчастини ХГЧК Попову [114, арк. 127].

Матеріали партійних чисток кінця 1920-х років дають багатющий матеріал, який свідчить про те, що грубість, невитриманість, недисциплінованість в роки НЕПу були невід'ємною рисою багатьох працівників органів ДПУ. В характеристиці співробітника ДПУ Ф. Елькіна

відмічалася грубість до підлеглих та схильність лягтися, а водночас – підлабузництво до начальства [163, арк. 83]. Недисциплінованість, нещирість, грубість – ось такі риси відмічалися в характеристиці стрільця ДПУ І. Вотинова [163, арк. 79]. Інший уповноважений ДПУ В. І. Кирюхін отримав навіть партійну догану «за грубе спілкування з підлеглими» [163, арк. 85]. Як невитриманого та недисциплінованого характеризує партійна характеристика іншого чекіста П. П. Семенова [163, арк. 81]. І таких матеріалів можна було б навести чимало.

Ще гіршими були справи з поведінкою чекістів, що вели допити арештантів. Так, за недбайливе та неухважне ставлення до арештованих під час допиту уповноважений губчека Понаровський був заарештований на трое діб [114, арк. 49]. Спеціальний наказ голови ХГЧК І. Радіна мусив констатувати майже буденну практику, а саме: «Недозволено грубу поведінку чекістів з тими, кого допитували» [114, арк. 137]. Коменданту ХГЧК І. Судакову спеціальним розпорядженням очільника губчека навіть доручалося «об'явити своїх черговим помічникам, караульним начальникам і вартовим про ввічливе поводження з арештованими» [128, арк. 25]. Але наскільки дієвим виявився цей виховний захід можна лише здогадатися.

Не лише грубістю, але й брутальністю, що нерідко сполучалася з цинізмом та невмотивованою жорстокістю характеризувалася поведінка деяких (поки що) чекістів по відношенню до затриманих та арештованих. Про такі випадки змушена була навіть писати радянська преса, яка звичайно розцінювала їх як «порушення революційної законності». Так, 31 грудня 1922 року харківська газета «Пролетарий» повідомила читацькій аудиторії приголомшливу інформацію про злочинну діяльність районного інформатора ДПУ Валківського повіту (с. Високопілля) Олексія Шевченка, що був комсомольцем. Разом зі своїми «компаньйонами» О. Шевченко незаконно арештовував селян, займався здирництвом, брав хабарі тощо. Цих арештованих (звичайно, за наклепом) селян, чекіст та його поплічники піддавали жорстоким тортурам – били залізними прутами та кийками,

головою об стіну тощо [309, с. 125]. Знуцання зазнавали не лише арештанти, але й їхні родичі. Одну вагітну молоду жінку – дружину заарештованого Шеченко так жорстоко побив, що у неї відбулися передчасні пологи. Коли ж селяни намагалися протестувати проти незаконних дій чекіста та його поплічників, то останні відкрили стрілянину по протестувальниках. Такі цинічні дії чекістів дискредитували владу, що намагалася в цей час заспокоїти невдоволене селянство. [283]. Нагадаємо, що мова йде ще не про 1937 р., а про 1922 р., але чекістський «почерк» вже добре вгадується.

Грубими та нерідко цинічними рисами характеризувалася поведінка чималої кількості чекістів Харкова у побутових умовах, де, власне поведінка будь-якої людини проявляється у природньому вигляді, так би мовити з мінімальним «використанням» мімікрії. Ось про який ганебний випадок змушена була газета «Пролетарий» (1922 р.) повідомити своїх читачів (наводимо мовою оригіналу): «На днях на площади Комсомольца ... имел место случай, когда взрослый сотрудник ГПУ Ямницкий, поссорившись на кухне с соседками, обругал их отборными матерными словами». Потім «схватился за револьвер и угрожал расстрелять всех вообще женщин, кто посмел раздражать его. Успех угрозы был необычайным – обитательницы перепугались насмерть и поспешно отступили». Увечері Ямницький заявив сусідам: «Предупреждаю, что перестреляю всех в квартире, кто будет меня раздражать» [280]. Це був не поодинокий випадок подібної побутової поведінки чекістів. Так, один із службовців ДПУ І. Глухов, під час проходження служби у прикордонних військах жорстоко бив селян, а старший уповноважений О. Бедило навіть якийсь час і сам перебував під судом за незаконне (за перевищення встановленого законом терміну) утримання під вартою підсудного [163, арк. 43]. Уповноважений харківського ДПУ Йосип Казбек – Каплан був надто запальним, мав звичку лаятися і навіть пройшов курс лікування у психіатричній лікарні [163, арк. 19]. Інший чекіст В. Грибов отримав сувору догану «за бійку з

дружиною при розлученні», хоча він і дружина були членами КП (б) У. Його дружина теж отримала сувору догану [163, арк. 55].

Широкого розповсюдження в середовищі чекістів отримало пияцтво. Ще на початку НЕПу у своєму наказі № 259 голова ХГЧК поряд з грубістю та відсутністю чекістської дисципліни називав серйозним «недоліком», «таким, що ганьбить ЧК і чекіста випивки, що розкладають співробітників, створюють враження у сторонніх спостерігачів, що всі чекісти алкоголіки», визначаючи, що дане явище, зловживання алкоголем, набуло масового характеру [128, арк. 272]. Але й в наступному це ганебне явище, як свідчать документи архівів, не зникло [142, арк. 6]. Серед тих, хто «за пияцтво і бешкет» був виключений з лав КП (б) У у 1922 р. зустрічається прізвище завідувача інформацією (так називалася ця структура) Сумського повітового ЧК Харківської губчека І. Чернояра [139, арк. 3]. За бешкет на ґрунті вживання алкоголю у будівлі ХГЧК був заарештований терміном на п'ять діб її співробітник Цвік [114, арк. 139].

Матеріали партійних чисток кінця 1920-х років дають цінну інформацію про поширення даного явища серед чекістів. Один з керівних співробітників ДПУ Ю. Елькін був навіть виключений (у 1923 р.) з лав КП (б) У за пиятику [163, арк. 83]. Інший чекіст І. Паршенков отримав партійну догану за вживання алкоголю [163, арк. 81]. За надмірну любов до «зеленого змія» та «комуністичну чванливість» також «заробив» догану чекіст В. Полонський [163, арк. 64]. За «любов» до горілки та розповсюдження «кухонних» пліток і «кляузи» мав партійну догану співробітник ДПУ І. Назаренко [163, арк. 84]. За вживання алкоголю отримав партійне стягнення уповноважений ДПУ С. Лямін [163, арк. 55]. На старшого уповноваженого В. Іваненка за вчинений ним у п'яному вигляді бешкет на вулиці Харкова було накладене стягнення [163, арк. 49]. Чекісти І. Глухов, М. Сирота, В. Маркес, О. Самодуров, Ф. Куницький, Д. Ющенко та ін. отримали партійні догани за пияцтво [163, арк. 24, 28, 27, 42, 26]. Проте, навіть партійними стягненнями подолати вказане зло тоді (як і пізніше) не

вдалося. Це було певною рисою стилю життя чекістів (і не лише харківських).

В роки НЕПу не обійшло органи ДПУ і таке ганебне явище як корупція і моральне розкладання частини його керівного складу. Архівні документи та мемуарна література дозволяють дослідити цей процес. Так згідно доповіді інструктора Харківського губкому КП (б) У (1923 р.) про свою поїздку по Куп'янському повіту: «Велике розкладання вносять працівники ДПУ, що систематично пиячать та сваряться, як у місті так і на вузловій залізничній станції. Хвороба осередку [партійного] – пиятика співробітників ДПУ» [142, арк. 6]. В анонімному листі, що надійшов до керівництва ОДПУ УСРР та Й. Сталіна повідомлялося (лютий 1922 р.) про негативний стан справ в ДПУ УСРР. Серед негативних явищ, що отримали широких масштабів прояву серед співробітників, а особливо серед керівного складу зокрема у Харкові називалися пияцтво, злочинність та «барахольство», статеvu розпущеність, розтрату казенних коштів [360, с. 271 – 278].

Документи слідчих справ колишніх співробітників ДПУ Харківщини дають змогу висвітлити цю атмосферу розкладання. Зокрема матеріали слідчих справ колишніх чекістів Гіршфельда та Саніна – Затурянського бувшого заступника V відділу НКВС у Харківській області, а в 1920-ті роки старшого уповноваженого по групі розвідки ДПУ показують атмосферу безвідповідальності і розкладення у цьому підрозділі, який тоді очолював М. О. Панов. Використання без будь якого контролю таємних грошових сум у власних інтересах, «зв'язок з злочинним і підозрілим елементом» тощо – характерна риса діяльності цього відповідального працівника ДПУ. М. О. Панов за мізерними цінами набував у міськфінвідділі меблі, що були конфісковані у непманів – приватників. А за валюту (з оперативного секретного фонду) купував для себе та інших відповідальних працівників ДПУ закордоні речі: патефон, радіоприймачі, автомобілі тощо. Тих працівників ДПУ, які намагалися боротися з негативними явищами в

середовищі ДПУ переслідували та репресували. Як приклад, наводиться справа співробітника ДПУ Фоміна, який намагався протестувати проти «злочинної обстановки». Спочатку його почали «розробляти», чинити тиск, використовуючи для цього рядових співробітників ДПУ, а потім оголосили контрреволюціонером та арештували і заслали [165, арк. 20, 21, 22]. Це були непоодинокі випадки розправ з негодними співробітниками ДПУ [360, с. 272].

Чимало чекістів в добу НЕПу, всупереч створеному ідеальному образу співробітника ЧК, не лише не захищали інтереси «робітничо-селянської влади», але й самі були співучасниками різних посадових злочинів [138, арк. 15 зв.]. Більше того, документи 1920-х років свідчать, що частина співробітників ХГЧК (а потім губернського ДПУ) навіть зрослася з місцевим криміналітетом. Так, співробітник відділу інформації Нікішаєв П. Ф. постачав бандитам необхідні документи та зброю, за що був засуджений і розстріляний [114, арк. 109; 138, арк. 2]. Іншого чекіста – Глікіна М. О. за участь у пограбуваннях та незаконних ревізіціях для себе розстріляли (разом з кримінальними бандитами – співучасниками) за вироком колегії ХГЧК [138, арк. 2]. У той же день до розстрілу було засуджено співробітників ЧК С. Філоненко, П. Ладикіна та Т. Сокольського за участь в озброєному пограбуванні [138, арк. 2].

У деяких випадках «перевертні у петлицях» навіть були ініціаторами створення та активними співучасниками бандитських угруповань. Так, у вересні 1921 р. секретно-оперативною частиною ХГЧК була знешкоджена кримінальна група з числа співробітників економічного відділу ВУЧК (Гончаров, Рафаїлович, Шнейдер, Зайцев та ін.), що використовували свої мандати (посвідчення) влаштовували «нальоти» на осіб, що володіли коштовностями. Вилучаючи дорогоцінності, вони не залишали жодних документів про вилучення (актів, розписок тощо). Після викриття злочину всі співучасники злочинного угруповання були засуджені до розстрілу [72, арк. 55]. У грудні 1922 року Харківський губернський трибунал засудив

до страти кількох злочинців, серед яких були і три співробітники ДПУ (Левченко, Ветров і Сігал), що стали ініціаторами створення злочинного угруповання (до складу якого входили і кримінальники-рецидивісти). Банда займалася «нальотами» на квартири заможних харків'ян [279]. Через рік потому, у грудні 1923 року у Старовірському районі Харківської губернії органами ДПУ було ліквідоване злочинне угруповання, яке очолював бандит Маслов, що тероризувало місцевих мешканців (грабежі, вбивство, терор, залякування). До складу злочинців разом з головою місцевої сільради та головою комнезаму входив і місцевий уповноважений ДПУ Новіков, який постачав бандитам офіційні посвідчення і зброю. [208]. Як бачимо поведінка багатьох чекістів в добу НЕПу суттєво відрізнялась від того ідеального образу чекіста який нав'язувався радянською пропагандою суспільству.

Таким чином, розглянутий у розділі матеріал дозволяє зробити висновок, що після переходу до НЕПу, за обставин допущення радянською державою ринкових відносин та певної стабілізації внутрішнього положення, в країні відбулося реформування органів державної безпеки задля адаптації їхнього функціонування до нових умов. Наслідком реформи 1922 року було скасування ВЧУ/ВУЧК і створення ДПУ, суттєве скорочення компетенції (та штатів) останнього та його репресивних функцій, позбавлення права на здійснення позасудової розправи. Це сприяло посиленню «революційної» законності в країні.

Вся діяльність цього інституту відбувалася під пильним і жорстким контролем правлячої комуністичної партії, яка розглядала структури державної безпеки, як своє продовження, власний бойовий орган використовуючи останній в інтересах зміцнення своєї диктатури. Упродовж усього НЕПу відбувалося безперервне розширення прав і повноважень органів державної безпеки. Всупереч задумам реформи 1922 року, яка мала на меті ввести діяльність органів державної безпеки в правове поле «революційної законності», останнім було поступово у той чи інший спосіб

повернуто право на позасудову розправу (адміністративне вислання, «чекізація» особового складу надзвичайних сесій ревтрибуналів а потім народних судів тощо).

Діяльність органів ДПУ Харківщини відбувалася під контролем державних органів, зокрема, місцевих – губерньського та окружних виконкомів, а також органів прокурорського нагляду, та за умов зміцнення партійної диктатури цей контроль ставав дедалі все більш формальним, особливо наприкінці 1920-х років.

Значне розширення повноважень органів ДПУ з другої половини 1920-х років в умовах зміцнення диктатури ВКП (б), розширення їхньої компетенції, послаблення державного і прокурорського контролю за їх діяльністю, залучення спецслужб до вирішення не лише політичних, але й господарських проблем в умовах згортання НЕПу мали наслідком перетворення ДПУ на головний інститут здійснення політики державного терору.

Матеріал розділу дозволяє також зробити висновок, що в роки НЕПу поведінка абсолютної більшості представників чекістського корпусу Харківської ЧК – ДПУ була явно не відповідною тим високим вимогам, що їх висувала до кожного співробітника ВУЧК – ДПУ. Порухення трудової (службової) дисципліни в різних формах, та навіть розголошення службових таємниць фактично стали повсякденною нормою службовців ДПУ, а також такі риси їхньої поведінки, як грубість, нестриманість, схильність до девіантних проявів поведінки та невмотивованого насильства, зловживання службовим становищем, пияцтва тощо. В умовах війни та революції в країні відбулася негативна селекція «людського матеріалу», що не зупинялася і в роки НЕПу, відтак її наслідки – біологізація людської поведінки, переоцінка цінностей із заміною загальнолюдських на класові, маргіналізація та атомізація соціального простору, нехтування традиційними нормами моралі, не тільки не обійшли чекістську корпорацію, але й стали рисами «морально-етичного силуету» багатьох її представників.

РОЗДІЛ 3

Карально-репресивна діяльність у політичній сфері.

3.1. Організація системи репресій: узяття на облік політично неблагонадійних та насадження мережі інформаторів і провокаторів.

Після завершення громадянської війни та переходу до нової економічної політики країна почала поступово повертатися до мирного життя. Реальна загроза нової громадянської війни – це війна з селянством, вкрай незадоволеним політикою воєнного комунізму, змусила більшовицьке керівництво піти на поступки в умовах гострої соціально-економічної і політичної кризи та запровадити НЕП. Проте і в умовах НЕПу не припинявся політичний терор проти усіх незгодних з політикою більшовиків сил та соціальних груп. Саме В. І. Ленін ще на початку НЕПу (20 лютого 1922 р.) вимагав від наркома юстиції Д. Курського в процесі підготовки Кримінального кодексу «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність, межі. Суд мусить не усувати терор; обіцяти це було б самообманом чи обманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово, ясно, без фальші і прикрас» [232, с 180]. Ленін вимагав ввести до Кримінального кодексу покарання за здійснення «контрреволюційних злочинів». Таким чином, всупереч прямо протилежним очікуванням більшості суспільства, що вже втомилося від безкінечного терору, Ленін вимагав його узаконення. Інший лідер ВКП (б) Л. Д. Троцький теоретично обґрунтовуючи історичну необхідність революційного [червоного] терору зазначав: «Буржуазия в нынешнюю эпоху есть падающий класс. Однако историческая цепкость буржуазии колоссальна. Она держится и хочет уходить. Её приходится отрывать, отрубать. Красный террор есть оружие, применяемое против обречённого на гибель класса, который не хочет погибать ... Красный террор ускоряет гибель буржуазии» [336, с.67].

Вістря більшовицького терору, знярядям якого виступали органи ВЧК (з березня 1922 р. – ДПУ), було спрямовано проти всіх, хто у той чи інший спосіб виявляв свою незгоду з політикою державної партії.

Для ефективної боротьби з усіма інакомислячими органи ЧК – ДПУ повинні були спиратися на досить потужну та розгалужену агентурну мережу. «Відтепер ми усі повинні стати агентами ЧК», – проголошував М. І. Бухарін [242, с. 107]. Про ту роль, яку мав зіграти апарат доносчиків місцевих органів держбезпеки в нових умовах свідчить спеціальний обіжник ВЧК (червень 1921 р.) «відсутність такого [апарату – В. С.] означає відсутність губчека як політичного органу в губернії». На створення мережі інформаторів в губернії керівництво ВЧК відводило термін не більше як 3 місяці [274, с. 60]. 30 червня 1921 р. ВЧК дала вказівку своїм місцевим органам «насадити донощиків» на заводах, у радгоспах, кооперативах, лісових господарствах, селах тощо. 14 січня 1921 р. у структурі секретно-оперативного управління ВЧК почало функціонувати реєстраційно-статистичне відділення, що займалося веденням оперативного обліку і яке працювало на матеріалах центрального апарату, а на місцях такий облік вели реєстраційно-статистичні відділення, що входили до складу секретно-оперативних частин губчека [237, с. 39 – 40]. Така система була створена і на Харківщині.

Якщо у травні 1920 р. у Харківській губчека нараховувалося усього 6 розвідників та 40 інформаторів, то вже на 1 січня 1921 р. згідно звіту голови ХГЧК І. Радіна лише у Харкові працювало 213 чол. «завербованих, як донощики губчека», що працювали майже на всіх установах та підприємствах міста [301, с. 23; 72, арк. 14]. Це при тому, що в повітах Харківщини діяли ще сотні інформаторів ЧК. Так, у Валківському (1921 р.) – 130 інформаторів, Зміївському – 77, Лебединському – 145 [72, арк. 27, 28, 30]. Але якість роботи цих людей подекуди була низькою. Це визнавало (неодноразово) і керівництво самої Харківської «надзвичайки»: «Основним гальмом у роботі ... є політична нерозвинутість та непридатність для роботи

у партійно-політичних угрупованнях.. таємних співробітників та інформаторів...», – наголошувалося в одному із зведень, адресованих харківськими чекістами голові губвиконкому (поч. 1921 р.) [69, арк. 156]. У повідомленні з Охтирського повіту (вересень 1921 р.) також відмічалось, що таємні співробітники місцевого повітового політбюро (місцевий орган ЧК) були «політично нерозвинутими», що негативно впливало на якість їхньої діяльності [72, арк. 27].

Щоб прискорити процес формування агентурно-інформаційної мережі з числа «надійних» та лояльних до влади осіб харківські чекісти звернулися до губкому КП (б) У з пропозицією широко використовувати як «сексотів» комуністів. Ось що писали (початок 1920-х рр.) у своєму зверненні до губкому КП (б) У очільники ХГЧК (наводимо текст їхнього листа повністю): «В процесі роботи по створенню правильної мережі донощиків по закладах і підприємствах ми знайшли можливим використати для цієї мети товаришів комуністів, працюючих в установах. Широко і правильно використати товаришів можна лише у тому випадку, якщо їм буде на те даний припис від губкому.

Наше прохання призвати товаришів з нашої точки зору придатних для даної роботи в порядку партійної дисципліни акуратно і своєчасно повідомляти нас про життя і діяльність своєї установи. При цьому характер роботи [сексотів – В. С.] анітрохи не може відбитися на звичайному ході їх повсякденної роботи». Відповідне рішення Харківський губком КП (б) У прийняв швидко. На цьому зверненні губчека стоїть зроблений від руки напис: «виконано секретно» [130, арк. 3]. У зв'язку із кронштадтським подіями, вже 7 березня 1921 р. телеграмою секретаря ЦК КП (б) У Ф. Кона, кожний комуніст зобов'язувався всебічно допомагати ЧК та особливим відділам [274, с. 48].

Як в реальності відбувалося вербування інформаторів і якими методами при цьому користувалися «органи» свідчить інформація керівника управління уповноваженого Харківського відділу ДПУ по Богодухівському

повіту Д. І. Скорика (січень 1923 р.) до Харківського губвідділу ДПУ: «З практикуємих методів вербування «сексотів» існують наступні: пошук в установі або підприємстві найбільш відданого та чесного громадянина, в термінових випадках і нетривалих, ласих на ту чи іншу винагороду ... і останній метод, що більш за все використовується, як у місті, так і на селі, по нашому висловлюючись, «взяти на Бога», звинуватити його у тому або іншому злочині... При вербуванні у той чи інший спосіб ... доводиться констатувати позитивні результати, у рідких випадках – негативні» [147, арк. 21, 25 зв.]. Як бачимо, при вербуванні чекісти не гребували ні чим, могли використовувати навіть такі високоморальні якості людини як чесність та відданість, також застосовували підкуп, а найбільш широко практикувався (і був досить дієвим) метод залякування потенційного інформатора. І цей останній метод виявився, в цілому, найбільш надійним. В одному з чекістських таємних документів початку 1920-х рр.. прямо вказувалося: «Практикується і повинно практикуватися вербування донощика і через залякування в'язниці, табором за незначними приводами, за спекуляцію, порушення правил і розпоряджень влади і т. п. Головним чином слід звертати увагу на якісний стан інформатора, а не на кількість» [201, с. 57].

В умовах початку НЕПу, коли з метою економії державних коштів було різко скорочено фінансування органів ДПУ, а відтак виникла гостра нестача коштів у секретному фонді ДПУ, з якого і оплачувалися «послуги» таємних агентів держбезпеки [147, арк. 21]. Внаслідок цього чекісти змушені були констатувати: «Брак матеріальних коштів змушує цілковито забути про конспіративні квартири та використовувати цей спосіб зустрічей освідомлювачів на більш примітивний. У більшості випадків зустрічі з інформаторами відбувалися увечері на темних вулицях або на сільських вечірках, у місті додавався театр і бульвар» [147, арк. 25]. Для того, щоб постійно відвідувати театр та інші заклади чекістам доводилося звертатися до органів Головополітпросвіти та відділу губнаросвіти, а також фінвідділу Харківського губвиконкому з метою отримання безкоштовних білетів для

секретного відділу ДПУ. Як правило, вони задовольняли прохання чекістського керівництва [100, арк. 225]. На початку квітня 1925 року Харківський губвідділ ухвалив видати 14 зареєстрованих посвідчень співробітникам губерньського ДПУ для постійного відвідування театрів міста [100, арк. 225]. Наприклад, 2 грудня 1924 року Харківський губфінвідділ сповістив губпрокуратуру про виділення органам ДПУ 38 безкоштовних пропусків у театри та інші «видовищні місця» Харкова, НКВД – 11, губпрокуратурі – 2, міськрозшуку – 30 пропусків і т. д. [100, арк. 225]. Звичайно, що відвідування театру переслідувало за мету не лише зустрічі з інформаторами, але й задля здійснення політичного контролю за репертуаром театральних вистав та інсценуваннями різних шоу [100, арк. 225].

Значна частина сексотів та інформаторів у повітах все ж вербувалася чекістами з числа осіб, які раніше вже притягалися до відповідальності за різні злочини [81, арк. 235зв.].

В березні 1922 р. за пропозицією ЦК РКП (б) були створені «Бюро сприяння» органам ДПУ, кожне з яких складалося з трьох керівних працівників, комуністів зі стажем не менше 2 – 3 років [234, с. 25 – 26]. У будь-якому державному, громадському, кооперативному закладі, або на приватному чи державному підприємстві, у вищих члени «Бюро» брали на облік усі антирадянські елементи, організовували за ними стеження за вказівкою органів ДПУ, надавали чекістам потрібну інформацію та всіляко допомагали. Як одне із завдань, покладених на «Бюро», було вивчення особового складу усіх категорій працівників, їхньої «політичної благонадійності», партійної приналежності. Два рази на місяць члени бюро подавали до ДПУ інформацію про стан колективу. Вся діяльність «Бюро сприяння» відбувалася в умовах суворої конспірації [234, с. 26; 274, с. 50 – 51]. Звичайно, що чекісти не відкидали й такий спосіб отримання інформації, як доноси, анонімні заяви тощо [130, арк. 22 – 23].

Незабаром ХГЧК «захопив» потік доносів. За 11 місяців 1921 р. у відділ інформації чекістів надійшло 2474 доноси від заводських і фабричних колективів, та 12 тис. – від радянських установ, тоді як від служби зовнішнього спостереження всього 500 [301, с. 23].

Самі ж чекісти згодом були змушені визнати: «Якщо ж ВЧК здійснювала порівняно велику роботу, то, головним чином, завдяки сприянню населення. Майже усі великі заклоти були розкриті завдяки заявам населення. Перша нитка бралася від них, цих добровільних і безоплатних співробітників від населення, а потім вже розроблялася апаратом ВЧК» [274, с. 52]. І як результат такого стану речей в країні: «Немає жодної царини життя, де б ЧК не доводилося мати свого пильного ока», – вихвалявся один з відомих чекістів [242, с. 188]. Але деякі з таємних інформаторів недбало або відверто погано ставилися до виконання своїх обов'язків, не повідомляючи своєчасно органи ЧК – ДПУ про скоєні у повіті злочини. Подібні випадки однозначно розцінювалися колегією ХГЧК як службові злочини, що «тягнули» на серйозне покарання [115, арк. 96].

Значного поширення набула також провокативна практика роботи органів ВЧК. Про це явище у діяльності місцевих надзвичайних комітетів України свідчить наказ № 2 Цупчрезкому від 15 січня 1921 р. В процесі розробки тієї чи іншої антибільшовицької організації з метою розкриття її злочинної або «контрреволюційної» діяльності часто-густо засилався в якості агента співробітник ЧК. Але часто агенти ЧК не обмежувалися роллю пасивного спостереження, самі переходили до активних дій, фактично займаючись створенням організацій «антибільшовицького спрямування».

При цьому керівництво місцевих надзвичайок не тільки не намагалось призупинити таку хибну провокативну діяльність своїх підлеглих, але нерідко ще й заохочувало такі дії, використовуючи подібну практику як певний принцип чекістської роботи. Наказом № 2 по ВУЧК застосування провокативних методів оголошувалося «злочинним, оскільки подібного роду діяльність веде до певного виродження ... революційних органів

надзвичайної боротьби у старі охоронні, жандармські ... відділення». Заборонялося «створення фіктивних контрреволюційних, спекулятивних та інших організацій, з будь-якими цілями», а роль агента не могла з ролі розвідника перетворюватися на організатора злочинного угруповання [360, с. 206 – 207]. Але, як свідчать документи, практика провокацій та фальшування «контрреволюційних справ» не припинявся й у подальшому.

Один з колишніх білогвардійських контррозвідників – В. Г. Орлов у своїй записці «Деякі міркування з приводу боротьби ДПУ з контрреволюційними організаціями» (1927 р.) з інших позицій пояснював провокаційну діяльність агентів ДПУ: «... Інколи агентам ДПУ дається завдання не лише увійти в ... існуючу контрреволюційну організацію, але й створити її. Мета таких дій ясна. Крім відомих міркувань ДПУ, яке щоб уникнути скорочення штатів, інколи саме інсценує для себе роботу, тут є інший розрахунок. Агенти ДПУ, які підбирають членів нової контрреволюційної організації або групи, тим самим виловлюють той активний елемент населення, котрий міг би піти за справжніми контрреволюціонерами і міг би бути тоді дуже небезпечним». Окрім того, такі міфічні організації «легенди» мали зв'язатися зі справжніми контрреволюційними організаціями, втягуючи їх таким чином в лабеті ДПУ [53, с. 49 – 50]. Провокативний метод, таким чином, дозволяв ДПУ «одним махом» вирішувати кілька важливих завдань одразу і, відтак, був дуже привабливим.

Взагалі треба зазначити, що з самого свого виникнення органи держбезпеки проводили лінію на створення масової агентурної мережі, а відтак відношення до своїх таємних помічників – донощиків було відверто прагматичним та часто цинічним [327, с. 101 – 102]. В період масових профілактичних арештів «колишніх», що відбувалися в перші роки НЕПу, майже кожному з тих, хто потрапив до ДПУ пропонувалося стати таємним агентом і багато заарештованих були вимушені погодитися на подібне співробітництво під загрозою застосування репресій. Відтак, наявність

значного числа інформаторів – сексотів відкривала можливість органам ЧК – ДПУ ліквідувати їх у будь-який слушний час [325, с. 6 – 7]. За відомостями Ф. Е. Дзержинського лише у 1924 р. ОДПУ у позасудовому порядку було розстріляно 77 «шпигунів», більшу частину з яких становили сексоти, перетворені на подвійних агентів [325, с. 105]. При цьому основний контингент ліквідованих сексотів становили рядові інформатори, багато з яких поспіхом завербованих «органами», годилися лише на разові операції. В процесі здійснення останніх такі сексоти могли отримати важливу оперативну інформацію, витоку якої чекісти не могли допустити. І тоді відбувалася ліквідація агента [325, с. 106].

Були також непоодинокі випадки, коли донощики свідомо дезінформували органи ЧК – ДПУ або були малокваліфікованими [169, арк. 29]. Внаслідок цього, згідно висновків керівництва ДПУ УСРР 48% агентурного апарату вважалися непридатними для використання в роботі [236, с. 206].

Наказом ДПУ за № 291 від 14 листопада 1922 р. встановлювалися 3 категорії таємних співробітників 1) агент зовнішнього спостереження, який був штатним співробітником, 2) інформатор – особа, що була завербована або введена в організацію чи установу для висвітлення її діяльності з середини, 3) донощик – завербована особа з ворожого оточення та введена в антирадянську або шпигунську організацію для добування необхідної інформації [198, с. 112].

Після певного скорочення фінансування штатів новостворених місцевих відділів ДПУ (перша половина 1920-х рр.), у 1926 р. агентурно-освідомча мережа Харківського окрвідділу ДПУ УСРР стала складатися з 21 резидента, 779 інформаторів, від яких щомісяця надходило 400 – 600 повідомлень [274, с. 59].

Ф. Дзержинський у своєму наказі від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику органів ЧК» вимагав від чекістів: «Усіх підозрілих, які можуть взяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб

правоесерівського, махновського чи тому подібного толку треба тримати на обліку, з'ясувати, перевірити. Це гігантська інформаційна робота, що повинна виступити на перший план...» [192, с 418].

Ця робота стала більш цілеспрямованою з лютого 1924 року, коли ДПУ УСРР надіслав своїм окружним відділам розроблену схему з упорядкування обліку «політично неблагонадійного та соціально-чужого елемента населення» [240, с. 105 – 106]. За цією схемою обов'язковому обліку підлягали: а) «політичні партії, організації та союзи»; б) «співробітники і службовці активної служби царизму»; в) «приховані вороги радянської влади». До числа тих, хто належав до категорії «а» входили не лише представники буржуазних політичних партій, монархічних союзів, молодіжних організацій, але й «усі колишні дворяни і титуловані особи старої аристократії» та «націоналісти усіх мастей і відтінків». До категорії «б» були включені не лише представники царської поліції, охоронного відділення, жандармського відомства, судді та прокурори, слідчі, але й «увесь без виключення офіцерський та командний склад колишньої царської армії та флоту». Ще більш обширним був перелік «прихованих ворогів радянської влади», що входили у категорію обліку «в». До цієї групи відносився не лише «увесь колишній офіцерський командний і рядовий склад білих рухів і армій українських петлюрівських формацій, різних повстанських загонів і банд, що виступали активно проти радянської влади». На облік бралися й ті, хто вже був амністований радянською владою, всі служителі релігійних культів, «всі колишні купці і т. зв. непмани», тобто дозволені законом підприємці, всі колишні поміщики, великі орендарі, заможні селяни, які користувалися найманою працею, великі кустарі, всі релігійні сектанти, всі іноземні громадяни, «всі вчені та спеціалісти старої школи», всі особи, які «судилися раніше або запідозрені в контрабанді та шпигунстві [240, с. 106].

Але й це ще не був остаточний перелік категорій осіб, що бралися органами ДПУ на облік. Невдовзі він був доповнений новою категорією осіб.

Так, у листопаді 1921 року ЦК КП (б) У надіслав обіжного листа до всіх губкомів та губчека. В ньому вимагалось негайно взяти на облік усіх будь-коли виключених з лав КП (б) У комуністів, розділивши їх на 4 групи. До першої групи відносили тих, кого підозрювали у намірі розкладання КП (б) У із середини. До другої – осіб, що використовували КП (б) У «для усіляких злочинів службових і кримінальних». До третьої групи відносили «шкурний елемент», що був «баластом у партії». Нарешті, останню групу представляли робітники, яких виключили з КП (б) У за пияцтво та «малосвідомість» [135, арк. 26]. Для більшовицького керівництва усі, хто залишив партію чи був виключений з неї, представляли певну загрозу, могли бути потенційними ворогами влади [236, с. 35 – 36].

Під нагляд та на облік Харківського губвідділу ДПУ з 1924 року потрапили і колишні співробітники органів ВЧК, що були звільнені (у тому числі і через незгоду з методами ЧК) з органів ВЧК – ДПУ після 1 січня 1920 р., що займали посаду не нижче уповноваженого [100, арк. 97 – 97 зв.].

Поступово внаслідок діяльності інформаторів, агентів зовнішнього спостереження та процесу упорядкування накопиченого масиву інформації у Харківському окружному відділі ДПУ УСРР (1926 р.) накопичилося 9 тис. карток на громадян, 209 слідчих справ, 1108 справ – формулярів [274, с. 145, 147]. З 1928 р. на централізований облік були поставлені і представники «антипартійної» опозиції [274, с. 147].

Чекісти не обмежувалися лише взяттям на облік тих чи інших категорій осіб. Так, після Кронштадтського повстання за рішенням Харківського губкому КП (б) У розпочалося «зачищення» радянських установ від «політично неблагонадійного елементу». Роботу спеціальної комісії очолив керівник ХГЧК І. Радін. Станом на 22 квітня 1921 року було перевірено 8400 чол., з яких 2700 чол. (або 32,1%) «були зняті» (тобто звільнені) з роботи. Це, за словами І. Радіна, були «негідні елементи, котрі ще не встигла або не зуміла вилучити ЧК» [70, арк. 31].

Вже в умовах НЕПу керівник державної партії В. Ленін у листі до наркома юстиції Д. Курського вимагав: «На мою думку, треба розширити застосування розстрілу...» [232, с. 179]. Директивні вказівки радянських керівників неухально виконувалися харківськими чекістами. Так, за період з 1 січня до 1 квітня 1921 р. ХГЧК арештувала 988 чол., з них 120 чол. було ув'язнено в концтаборі (а розстріляно 52 чол.) [72, арк. 62 – 64]. За один лише вересень 1921 року ХГЧК за різні злочини арештувала 465 чол., з яких потім 255 осіб звільнила (за амністією проголошеною V-м Всеукраїнським з'їздом рад), 12 чол. ув'язнили до концтабору, 14 – розстріляли [72, арк. 65, 67, 68]. До речі, за весь 1920 р. ХГЧК було арештовано 3289 чол., розстріляно 235, відправлено до концтабору 558 чол. [189, с. 50].

На початку НЕПу розстріли відбувалися ще дуже часто. Але навіть у тих, хто вже начебто звик до терору, деякі випадки розстрілів просто шокували. Так, у травні 1921 року до Харківського губкому КП (б) У надійшов лист від шокованого страхітливими реаліями керівника місцевого райкому комсомолу. В ньому вимагалось «вжити термінових заходів для припинення тих неподобств, що творили деякі органи на Кирилівському [тобто Кирило – Мефодіївському – В. С.] кладовищі (тепер це парк)». Не пізніше 9 або 10 години вечора ... відбуваються розстріли на очах робітників заводу В.Е.К і Паровозного та жінок, що тут працюють на городах... Бувають випадки, коли вдень везуть на автомобілях оголені трупи розстріляних для поховання». Автор листа від імені робітників вимагав припинити та розслідувати ці факти [141, арк. 54]. Цікаво, що очільник губкому КП (б) У 18 травня 1921 року розіслав до ВУЧК, губчека, ВДГЧК і губревтрибуналів, копію цього листа з вимогою з'ясувати винних, притягнути їх до відповідальності (не зрозуміло якої) та вжити заходів щодо усунення подібних явищ [141, арк. 53]. Розстріли тоді відбувалися і в районі Зміївських казарм (в районі ст. Левада) Харкова, а тіла розстріляних на трамваї часто

перевозили на Кирило – Мефодіївське кладовище для захоронення [191, с. 46 – 47].

ХГЧК значну частину справ звинувачених направляла до Харківського губревтрибуналу. Лише за 1921 року від ХГЧК, ВУЧК та ОДТЧК до губтрибуналу надійшло 307 справ (244 з яких, або майже 80%, припадало на ХГЧК). Харківським губревтрибуналом за 1921 рік було засуджено до розстрілу 99 чол., до ув'язнення у концтаборі – 25 чол. [85, арк. 89 зв., 90, 93]. Це значно більше розстрільних вироків, ніж у 1920 р., коли губревтрибунал засудив до вищої міри покарання 27 чол. [85, арк. 98 зв., 99]. Отже, на початку НЕПу масштаби більшовицького терору зменшилися у порівнянні з попереднім періодом, але продовжували залишатися значними.

Таким чином, розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що в роки НЕПу органи державної безпеки Харківщини здійснювали досить масштабну (особливо в перші роки НЕПу) репресивну діяльність, направлену проти всіх незгодних з більшовицьким режимом, а також спрямовану проти усіх не (анти) більшовицьких партій, течій, рухів і організацій.

Здійснюючи політику терору, як засобу державного управління органи ЧК – ДПУ Харківщини активно застосовували «добре перевірені» (з імперської доби) форми і методи політичного розшуку – насадження широкої мережі інформаторів серед різних верств суспільства, використання послуг платних освідомлювачів, системи стеження, активного використання провокативних методів. Важливу роль в цьому процесі також відіграє створення та упорядкування системи оперативного обліку тих категорій громадян, які влада вважала для себе потенційно небезпечними.

3.2. Придушення повстанського та підпільного руху. Репресії проти урядовців і військовослужбовців царського та антибільшовицьких режимів

В умовах гострої суспільно-політичної та економічної кризи системи воєнного комунізму кінця 1920 – початку 1921 рр. різко посилюється масове невдоволення різних верств населення, особливо селянства, політикою більшовицького режиму. Фактично розпочалася селянська війна у селянській країні [222, с. 138, 145]. Слід зазначити, що більшовицьке керівництво на чолі з В. І. Леніним, який у березні 1921 року був змушений констатувати, що «... ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм» [230, с. 9], не бажало визнати певного статусу за протиборствующою стороною, а відтак використовувало образливий термін «бандитизм» щодо визначення повстанського руху [222, с. 145].

У повстанській боротьбі брали участь сотні тисяч людей. Наприкінці 1920 – початку 1921 рр. в Україні у повстанських загонах, згідно офіційної інформації, перебувало понад 100 тис чол., хоча точну статистику навести навряд чи можливо [58, с. 104]. Для придушення повстанського руху в Україні було кинуте дві третини регулярних військ Червоної армії, з числа тих її частин, що ще недавно воювали проти армії П. Врангеля, а крім того, діяли ще понад 50 тис. військ внутрішньої охорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС), частини особливого призначення (ЧОП), міліція, загони незаможників та інші винищувальні та каральні частини [10, с. 89]. Проте і на регулярні частини Червоної армії, що у більшості своїй складалася із селян, влада, за інформацією чекістів, не могла повністю покластися [73, арк. 40 зв., 41].

Відтак, на початку 1920-х років одним з головних напрямків діяльності ЧК – ДПУ Харківщини була боротьба з повстанським рухом. Цікаво відмітити, що головнокомандувач збройних сил України та Криму М. В. Фрунзе боротьбу з повстанським рухом характеризує як «малу війну»

[345, с. 34]. За підрахунками дослідника Я. Мотенка, на початку 1921 року на Харківщині діяло 46 повстанських формувань, з яких – 21 загін були прихильниками махновського руху, а 25 – прихильниками УНР. Загальну кількість повстанців, автор визначає у 3449 осіб [271, с. 14]. При цьому повстанців-махновців налічувалося 2367 чол., а повстанців – уенерівців – 1082. Найбільшими були формування отаманів Каменюки – 700 чол., Медичева – 300, Маслака – 200. Вони належали до числа прихильників Махна. Загони отаманів Волоха (265 осіб), Білецького (100 чол.), Остапенка (80 чол.) були уенерівського спрямування [246, с. 15]. За даними ХГЧК досить великим (січень 1921 р.) було повстанське формування Колесникова – колишнього командира полку 1-ї кінної армії С. М. Будьонного. Воно нараховувало понад 300 піхотинців та 200 кіннотників (за іншою інформацією – 400) [176, арк. 14]. На озброєнні його було 7 кулеметів. Дієв цей підрозділ у районі Ізюмського та Куп'янського повітів і влився до лав армії Махна [73, арк. 2, 3]. За відомостями ХГЧК махновські загони діяли переважно у Валківському, Ізюмському, Богодухівському, Охтирському та Лебединському повітах Харківської губернії. У загоні Савонова нараховувалося 300 кіннотників, 150 піших, 18 кулеметів, 1 гармата. У загоні іншого ватажка Шаповалова було 500 піших та 100 кіннотників, озброєних 3 кулеметами [73, арк. 2]. У Лебединському повіті наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. оперував загін Кучера (300 піших та 26 кіннотників). За характеристикою губчека загін був петлюрівським (тобто уенерівського напрямку) [73, арк. 3]. Згідно інформації ХГЧК у районі Вовчанська діяв загін (з 40 чол.) Тищенка (колишнього «борбіста»). [73, арк. 3].

Окрім загонів махновців, уенерівців, навесні 1921 року (за даними чекістів) у Харківській губернії діяли також загони колишніх білогвардійців. [73, арк. 32]. У Валківському повіті Харківської губернії навесні 1921 року з'являється повстанський загін, створений І. М. Перликом. Сам Перлик іменував себе в універсалах і наказах «Отаманом повстанців Лівобережної України Гнатом Ратицею» [172, Т. 2. – арк. 3, 135]. Перлик і його однодумці

мали намір встановити зв'язок із підпільними петлюрівськими організаціями, які діяли в Полтаві та з самим С. Петлюрою [172, Т. 2. – арк. 3]. Загін Перлика нараховував 40 – 60 чол., частина з яких брала участь в масовому антибільшовицькому повстанні в селищі Ковяги (влітку 1920 р.). Це повстанське формування здійснило напади на станцію Іскровка, Коломак, Олександрівську економію та інші об'єкти, що супроводжувалися терором проти членів КП (б) У та грабунками [172, Т. 2. – арк. 6]. Загін Перлика діяв до червня 1923 року, доки його активних учасників не заарештував Харківський губвідділ ДПУ. Ще раніше, частина повстанців була заарештована і розстріляна Полтавською губчека [172, Т. 2. – арк. 6 – 7]. 34 повстанця були передані Харківським губвідділом ДПУ до суду надзвичайної сесії губ ревтрибуналу і понесли покарання, ще 9 були звільнені за недоведеністю складу злочину [172, Т. 2. – арк. 13]. Доля І. М. Перлика залишається невідомою.

Для боротьби з повстанським рухом радянсько-більшовицький режим вживав жорстокі заходи. З 14 вересня 1920 року голова РНК УСРР Х. Раковський у своєму зверненні об'явив, що «...кожний захоплений бандит буде розстрілюватися на місці як ворог робітничо-селянської влади. 2). Близькі родичі бандита беруться заручниками і відправляються до концтабору, майно бандитів і їхніх близьких родичів конфіскується на користь ... бідноти. 3). Села, що надають сприяння бандитам ... продовольство, коней, підводи та поповнення піддаються блокаді, карами є: контрибуція, конфіскація майна куркулів, обстріл поселень та їх повне знищення». Губернським нарадам по боротьбі з бандитизмом, до складу яких поряд з головою губвиконкому (ревкому) і губвоєнкомом входив також голова губчека, доручалося скласти списки сіл, що були «бандитськими вогнищами» і вжити до них зазначені міри покарання. Передбачалося взяття у заручники селян з числа «куркулів». Також наказувалося: «В районах і місцевостях, найбільш охоплених бандитизмом та звільнених від бандитів і повстань ... вилучати все чоловіче населення, що здатне тримати зброю від

19 до 45 років», зарахувавши його у запасні частини округу [132, арк. 16 зв., 17].

У боротьбі з повстанським селянським рухом активно використовувався такий репресивний метод – як інститут відповідачів [8, с. 255]. «Інструкція про відповідачів та заручників» (лютий 1922 р.) передбачала, що відповідачами призначалися особи, що співчували бандитизму. Відповідачі зобов'язувалися попереджати органи влади про усіх підозрілих осіб, «про появу банд і окремих бандитів», про антирадянську агітацію, контрреволюційні заклоти і контрреволюційну літературу, зберігання зброї без дозволу і т. д.. «За невиконання хоча б одного з названих пунктів ... інструкції відповідач негайно заарештовувався і розглядався як заручник» [268, с. 164 – 165].

Виконання багатьох, якщо не більшості рішень влади, в цій царині покладалося на органи ЧК – ДПУ. Останні розгорнули активну діяльність, спрямовану на придушення повстанського руху. Вже на початку 1921 року в структурі Харківського губчека при секретному відділі був організований підвідділ по боротьбі з бандитизмом. Ця структура працювала у повному контакті з військовим командуванням і виконувала його завдання по агентурній роботі. Підвідділом були направлені 3 групи зі спеціальними завданнями у Валківський, Куп'янський та Богодухівський повіти [72, арк. 15 зв.].

Важливу функцію відігравав розвідувально-інформаційний апарат чекістів. Без його розвідувальних даних про чисельність, озброєння, бази та місця дислокації повстанців військове командування не могло б успішно проводити широкомасштабні операції проти різних повстанських формувань. Ще з січня 1921 р. було створено так звану повітову інформацію, що діяла при Харківській повітській міліції, але виконувала функції місцевого апарату інформаторів ХГЧК [114, арк. 13, 13 зв.; 72, арк. 27, 28, 30]. Так, в Охтирському повіті (1921 р.) Харківської губернії (завідувач П. Кулагін) апарат місцевого політбюро нараховував біля 100 донощиків. Богодухівське

політбюро (завідувач Ф. Скорик) – мало 107 донощиків. Політбюро Вовчанського повіту (завідувач Дегтярьов) мало у своєму розпорядженні 20 таємних співробітників та 206 донощиків [72, арк. 27, 28].

Особливий відділ при ХГЧК, що «обслуговував військові частини та установи, які дислокувалися у Харківській губернії», мав штат у 76 співробітників, 365 завербованих інформаторів, а також 106 таємних співробітників [72, арк. 78].

Отже, органи ХГЧК вже на самому початку 1920-х років мали досить потужний і розгалужений розвідувально-інформаційний апарат, потенціал якого активно використовувався у збройній боротьбі проти повстанського руху в губернії. Характеризуючи методи боротьби з «бандитизмом» чекістське керівництво вказувало на застосування своєї агентури навколо банд і підпілля і введення її до таких організацій з метою виявлення, розкладання і скоєння терористичних актів по відношенню до ватажків, усунення яких могло призвести до ліквідації банд [62, с. 326]. В деяких випадках чекістам у такий спосіб вдалося ліквідувати повстанських ватажків [72, арк. 92]. Завдяки агентурно-розшуковій діяльності губчека на початку грудня 1921 року в Сумах були заарештовані 6 «бандитів» на чолі з Поповим, а також 86 співробітників карного розшуку, що підтримували з ними зв'язок [72, арк. 91]. За повідомленнями губчека у вересні 1921 року чекістами знищили «банди» Кочубея на чолі з їхнім отаманом, а «банда» Шатрафки була «розкладена та майже знищена» зв'язок [72, арк. 91]. У Сахновщинському повіті (червень 1921 р.) махновський командир «Колька Комісаров» був убитий колишнім повстанцем Захаром Дроздовим, завербований чекістами [171, арк. 4]. Кількох селян, які переховували повстанців та зберігали їхню зброю (кулемети), коней, набої та інше майно чекісти засудили до розстрілу, а деяких до ув'язнення в концтаборі [171, арк. 6]

У боротьбі з «політичним бандитизмом» – повстанським рухом, роль місцевих органів державної безпеки постійно зростала. Так, згідно з

інструкцією, затвердженою 2 квітня 1921 року головою уряду УСРР Х. Раковським, заступником наркому НКВС О. К. Сербиченком і головою ВУЧК В. М. Манцевим, усі операції по ліквідації дрібних «банд» міліція повинна була здійснювати «обов'язково з відома і під керівництвом місцевих органів ЧК» [224, с. 102]. Згідно з наказом Реввійськради і ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 року боротьба з «бандитизмом» була цілком покладена на війська ДПУ і міліцію [224, с. 102]. Нарешті, 14 лютого 1924 року ЦК РКП (б) та президія ЦВК СРСР ухвалили пропозицію Ф. Дзержинського (подану в січні 1924 р.) і поклали на органи ОДПУ та його місцеві відділи керівництво боротьбою з «бандитизмом», оперативно підпорядкувавши з цією метою міліцію та карний розшук [343, с. 90]. Постановою ВУЦВК від 17 липня 1922 року значно розширюються і повноваження органів ДПУ у боротьбі з «бандитизмом» та іншими контрреволюційними злочинами [185, 1922. – № 31. – Ст. 479]. Розгляду в надзвичайних сесіях військових відділів Ревтрибуналів і губревтрибуналів підлягали справи « ... по яких публічний розгляд не був можливим та в інтересах збереження тайни розшукової боротьби з контрреволюцією». У місцевостях, що були оголошені у стані загрозовому по бандитизму, справи направлялися в надзвичайну сесію військового відділу губревтрибуналу. Для збереження таємності проходження справ канцелярський штат військового відділу губревтрибуналу призначалися виключно з числа співробітників ДПУ [185, 1922. – № 31. – Ст. 479].

Взагалі слід зазначити, що придушення селянських повстань владою відбувалося з особливою жорстокістю. Створені з метою об'єднання дій військових та цивільних керівництв у боротьбі з повстанським рухом губернські і повітові наради по боротьбі з бандитизмом (до складу яких обов'язково входили представники від губчека та їх місцевих органів – повітових політбюро) були наділені надзвичайно широкими повноваженнями. Цей орган мав також право створювати революційні трійки (до складу яких входили чекісти) з правами революційних трибуналів

при військових загонах, що протидіяли «бандитизму» [342, с. 91]. До складу трійок входили представник органів ВУЧК – ДПУ, керівник місцевого партійного органу та командир військового загону. Їм були надані широкі права (брати заручників, допитувати захоплених полонених, розстрілювати на місці взятих у полон «бандитів» і т. д.) [224, с. 103]. Надзвичайні трійки досить активно використовували надані їм права.

Діяльність трійок нерідко супроводжувалася відвертим свавіллям та жорстокістю щодо місцевого населення (часто нічим не мотивоване). За інформацією бюлетеня секретно-політичного відділу РНК УСРР (липень 1921 р.) «... нарадою застосовувалися круті заходи по відношенню до селян, які приховували бандитів... На місцях ... доводилося скликати збори, обирати 5 куркулів або підозрілих осіб і перед усім зібранням рубати їх шашками. Такі заходи діяли на селян і змушували їх виявляти бандитів» [300, с. 5]. Лише за період з квітня по 1 червня 1921 року Ізюмсько-Слов'янська нарада по боротьбі з бандитизмом арештувала 1301 «бандита», було вбито та розстріляно 999 «бандитів», 58 – взято в заручники, конфісковано майно у 35 «куркулів». Були також випадки спалювання хат у «бандитських елементів». «Практикуються такі заходи як розстріл куркулів на очах у населення». За її ж власними словами, Ізюмсько-Слов'янська нарада намагалася «тиснути» на психіку місцевого населення [74, арк. 53]. Але мабуть і такі жорстокі дії наради не задовольнили керівництво УСРР. Тому у серпні 1921 р. ця нарада, як така, що не справилася з покладеними на неї завданнями була розділена між Харківською та Донецькою губернськими нарадами [362, с. 47].

Безжально розправлялися з повсталими селянами і в інших районах Харківщини. На засіданні «повітової п'ятірки з ліквідації у с. Миколаївці наслідків махновщини та відновлення революційного порядку» 29 січня 1921 року було ухвалено розстріляти Скорика Івана за участь у грабежі волосного амбару, а його сина відправити до концтабору на 1 рік. Ще одного селянина Є. Демиденка також ув'язнили на 1 рік до концтабору. Виконання вироку про розстріл доручили співробітникам і командирі загону ХГЧК.

Окрім цього на Миколаївську громаду наклали контрибуцію – 1 тис. пудів хліба і 10 голів худоби [137, арк. 11, 11зв.]. 7 лютого цією ж п'ятіркою на Хотинську волость було накладено контрибуцію у розмірі 3 млн. крб. грошима та 50 голів худоби, на Писарівську волость – 10 млн. крб., 2 тис. пудів хліба та 50 голів худоби. Мешканці цих волостей нібито брали участь у пограбуванні цукру на Киянинському державному заводі [137, арк. 13]. 3 липня 1921 р. Харківська губнарада по боротьбі з бандитизмом дозволила Зміївській повітовій нараді взяти заручників з сіл Калюжне та Ганебне «як баз бандитизму». Також було дозволено накласти на «бандитські волості» контрибуцію у 500 пудів хліба. 21 червня 1921 року Богодухівська повітова нарада ухвалила рішення про застосування до родин «бандитів» віку від 18 до 40 років с. Рублівки та Ліхачовки конфіскацію майна та ув'язнення до концтабору [137, арк. 15]. Інколи жорстокість тих, хто придушував селянські виступи настільки виходила з межі «революційної доцільності», що влада була змушена вживати заходів. Так, 21 червня 1921 року Харківська губнарада ухвалила рішення: «Доручити губчека в терміновому порядку здійснити слідство над загоном Охтирського політбюро, у зв'язку недопустимої поведінки щодо місцевого населення» [137, арк. 14 зв.]. А дії іншої військової частини проти селян були настільки брутальними, що місцевий повітовий комітет КП (б) У (весна 1921 р.) навіть був змушений констатувати: «Заволзька дивізія не стільки знищує бандитизм, скільки плодить його» [133, арк. 8].

На Харківщині про масштаби репресій проти противників більшовицького режиму свідчать наступні дані: за період з 1 січня до 1 квітня 1921 року ХГЧК арештувала 988 чол., з яких 67 – «за контрреволюційні злочини». З цієї кількості 120 чол. було ув'язнено в концтаборі (з них 29 – за «бандитизм» (24,1%), 20 (16,7%) – за контрреволюційні злочини). Було розстріляно 52 чол., з яких 33 (63,5%) – за бандитизм, 2 (3,8%) – за контрреволюційні злочини [72, арк. 62 – 64]. За один тільки вересень

1921 року ХГЧК за різні злочини арештувала 465 чол., з них 12 чол. ув'язнили до концтабору, 14 – розстріляли [72, арк. 65, 67, 68].

Здійснювала «суд і розправу» безпосередньо також судова колегія Харківської губчека. Вона розглядала справи, звинувачених у «бандитизмі» і виносила обвинувачувальні вироки, які здійснювалися чекістами. Так, 28 березня 1921 року колегія ХГЧК розглянула справу громадян Соколова В. С., Кнобеля Д. Ш та Кнобель Р., звинувачених у грабунках та зберіганні нагробованого. Всі вони були засуджені до страти [138, арк. 2]. 17 вересня 1921 року колегією ХГЧК за бандитизм громадянам Творческому Н. С. і Олефіру С. А. було винесено смертний вирок [72, арк. 71 зв.]. 16 січня 1922 року колегія харківського губчека ухвалила вирок одразу 5 громадянам (Гужві К. М., Едапову Ф. Ф., Остапенку О., Колесниченку М. К., Коробченку В. Т.) за участь у трьох озброєних грабунках на шляху. Тоді ж було засуджено Д. І. Лобзина, В. А. Крису, І. М. Кадаміна, Ф. Г. Губського за озброєний грабунок та бандитизм. Звинувачені були засуджені до ув'язнення на терміни від 3 до 5 років ув'язнення у ДОПРі [115, арк. 32].

В ході боротьби з дрібними загонами повстанців (після розгрому Червоною армією великих з'єднань) значно зростає роль ВУЧК – ДПУ, які використовували для цього власні війська. У розпорядження кожної губернської ЧК (ще 1920 р.) було передбачено передати не менше одного батальйону військ. Мали свої військові сили і повітові політбюро [224, с. 102]. Якщо в липні 1921 р. частини Червоної армії здійснили 48% операцій проти «банд» повстанців, а на війська ВУЧК припадало 22,3%, то вже у жовтні на Червону армію та війська ВУЧК припадала однакова кількість операцій (по 42%) [224, с. 102]. У першій половині 1922 році частка органів ДПУ у ліквідації «банд» зростає до 95%. І це при тому, що «військове командування здійснювало свої операції головним чином на основі даних органів ДПУ», – читаємо у звіті про діяльність ДПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. [62, с. 326].

Про масштаби запеклої боротьби з повстанцями свідчить той факт, що за весь 1921 рік по УСРР чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів на органи влади, 342 – на продовольчі та промислові установи і об'єднання у тому числі в Харківській губернії за час з 1 червня по 1 грудня – 39. Протягом року. було зафіксовано 3785 вбитих, 745 поранених і 1475 полонених повстанців [10, с 90, 96, 98 – 99].

За першу половину 1922 року органи ДПУ провели в УСРР 539 операцій та ліквідували 40 повстанських загонів і 29 підпільних організацій, заарештувавши 895 осіб. Було вбито 53 і полонено 69 отаманів та вбито 830 рядових учасників збройних формувань, а ще 2049 потрапило в полон, [10, с. 101]. За час з 1 лютого по 1 травня 1923 р. війська Червоної армії здійснили 4 операції по знищенню повстанських загонів, війська і органи ДПУ разом провели 91 операцію (з них ДПУ – 83) Повстанці втратили 50 отаманів і 608 рядових бійців. Втрати радянської сторони становили 121 чол. вбитими і 43 поранених [10, с. 105].

У Харківській губернії, згідно звіту Харківського губерньського ДПУ за період з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р., губвідділом ДПУ здійснювалася робота по розкриттю та ліквідації «петлюрівських» підпільних організацій. Йшла боротьба з 9 «бандами», що оперували в губернії, а також з 2 «петлюрівськими бандами» [261, с. 251]. За рік по Харківській губернії було заарештовано, вбито та здалося у полон 349 «бандитів», з цього числа вбито 26 чол. Втрати загонів ДПУ – 2 вбитих і 1 поранений. Кількість захопленої у повстанців зброї – 450 одиниць [261, с. 251].

Раніше, у 1921 році у Харківській губернії були фізично знищені отамани Шатравка у Валківському та Скрипало у Лебединському повітах, ліквідовані повстанські загони отамана Колодія у Куп'янському повіті, Білецького, Гайворонського, Кучми, Чапила-Ратченко [300, с. 5]. 14 липня 1921 року неподалік від Зміїва чекістами було розгромлено загін Карасенко – 50 повстанців зарубали в бою, 13 вдалося втекти, захоплено 3 кулемети, 14

коней тощо [74, арк. 55]. Загін Ситника, що діяв у Богодухівському районі був розбитий чекістами (травень 1922 р.), а сам він відстрілювався цілу добу і був убитий співробітниками ХГЧК. 1 травня 1922 року була ліквідована «банда» Борисенка, яка складалася з 40 осіб [80, арк. 94 зв., 95].

Харківським губревтрибуналом лише за 1921 рік було розглянуто 151 справу за бандитизм та повстання, засуджено до розстрілу 99 чол., а ще 25 осіб до ув'язнення у концтаборі [85, арк. 47 зв., 89 зв., 90, 93].

Не припинялася боротьба з повстанським рухом і на Харківщині у 1924 році. Про це свідчить лист від 12 вересня 1924 р. очільника Харківського губвідділу ДПУ В. Т. Іванова до заступника голови харківського губвиконкому. У своєму листі голова губернського ДПУ констатував посилення «бандитизму» на території губернії, у зв'язку з чим «нами організовано та виділено декілька ударних груп у Сумській, Харківській, Охтирській, Ізюмській та Куп'янській округ» [97, арк. 231].

Жорстокий терор, заміна політики воєнного комунізму НЕПом та обставини широкомасштабного голоду 1921 – 1923 рр. обумовили суттєвий спад селянського повстанського та опозиційного руху. Досягнувши в 1921 році свого апогею у подальшому повстанський селянський рух став неухильно спадати, зменшуючи свої масштаби. Якщо у вересні 1923 року в УСРР ще діяли 56 «банд» (з яких 13 були владою визнані як політичні, то вже у січні 1924 року їх залишилося лише 18, серед яких 3 мали «петлюрівську» (тобто уенерівську) спрямованість [224, с. 161].

У зведеннях органів ДПУ Харківщини (1923 – 1924 рр.), що находили з різних місць губернії, часто повідомлялося, що «політичного бандитизму» (тобто повстанських загонів) у повітах не має» [152, арк. 3, 7; 146, арк. 11, 14 зв.; 147, арк. 3; 155, арк. 7; 78, арк. 19 зв.].

Паралельно з придушенням повстанського руху спротиву ХГЧК вела боротьбу з антибільшовицьким підпіллям. Наприкінці 1921 року губчека була проведена широкомасштабна операція, внаслідок якої заарештовано сотні членів підпільного «Харківського губернського повстанського комітету

УНР» та проведена ліквідація його осередків у школі червоних старшин, агропромислового інституті, кооперативних курсах, медичній академії, Південному окрузі шляхів сполучення, кавалерійських курсах, на Харківській електростанції [169, Т. 1. – арк. 2]. Ця організація була націлена на боротьбу з радянським режимом за створення незалежної української держави [169, Т. 1. – арк. 3].

До керівної п'ятірки цього повстанського підпілля входили полковники Котелевець (керівник Харківського губповстанкому) і Волох, офіцери Водотика, Юрченко, Демченко. У Куп'янському повіті діяла керівна п'ятірка у складі: Кияшка, Тищенко – Павлюка, Кравцова, Прими, полковника Журби (під керівництвом якого діяли 250 повстанців), що підтримувала зв'язок з отаманами Сировацьким, Погореловим, Колодієм, Донченком, Вінником. Повстанком мав навіть власну печатку за написом «УПВнаХ», тобто «Уповноважений повстанських військ на Харківщині», виготовлену вчителем малювання Сумним [169, Т. 1. – арк. 2]. Повстанський комітет, що діяв у Валківському повіті у складі Бабюка, Захарчука, Перетятка, Пчілки та Чаєвського координував дії повстанського загону на чолі з Білецьким. Харківський губповстанком мав свої осередки у Богодухівському повіті (до складу цього повстанкому входили Кисіль, Юрченко, Котелевець, Ситник), у селищі Сватово – Лучках (керівники Коненко, Тронза), у Вовчанському (отаман Брова), у Чугуївському повіті (Кочубей). Губповстанком мав зв'язки з загонами отаманів Шепеля на Поділлі, Орла на Бердянщині, Карого та Ткача на Київщині і з повстанком Донбасу [169, Т. 1. – арк. 3 – 4]. Вийти на слід «Харківського губповстанкому УНР» харківським чекістам допомогла прикра випадковість. Один з агентів ВУЧК «на псевдо «Петровський» (у минулому офіцер армії УНР) випадково зустрів у Харкові свого колишнього співслужбовця з армії С. Петлюри – офіцера С. С. Водотику, який у розмові довірливо розповів чекісту (не знаючи, що перед ним таємний агент ВУЧК) про існування своєї підпільної організації. Цей агент одразу зумів завоювати довіру Водотики і, діючи за

вказівками ВУЧК, був введений до складу губповстанкому [169, Т. 1. – арк. 5 – 6]. З метою більш детальної розробки «Харківського губповстанкому УНР», виявлення її структури, чисельності основного складу і зв'язків з іншими підпільними організаціями України до її складу були введені ще 3 агенти – чекісти (двоє з яким у минулому дійсно були «петлюрівцями», які перейшли на бік більшовиків або були завербовані чекістами. Доречі, й за самими агентами було встановлено спостереження з боку ХГЧК) [169, Т. 1. – арк. 6]. У процесі агентурно-оперативної розробки чекісти спромоглися виявити членів губповстанкому, відслідкували його зв'язки з іншими підпільними групами (у Києві, Донбасі, на Поділлі). Під видом торгівців-коробейників у села були направлені спеціальні розвідники ХГЧК і ВУЧК, які виявили місця знаходження та чисельність повстанських загонів, а також з'ясували «настрої окремих груп селянства» [169, Т. 1. – арк. 7].

У справі Харківського губповстанкому УНР чекісти заарештували 293 чол. Справи 286 з них розглядала судова колегія ВУЧК (у січні 1921 р.) та надзвичайна сесія Верховного трибуналу (у вересні 1922 р.). За їх вироком 27 осіб було розстріляно, 27 – засуджено до різних строків ув'язнення, решта виправдали та звільнили [169, Т. 1. – арк. 7].

В 1922 році у Харкові чекісти викрили «Спілку відродження» – нелегальну підпільну організацію, до складу якої входило 7 осіб. (О. Довгопол, Г. Столяров, Г. Воротлиська, Титов, Тимофеев, Рябус, М. Столяров). Учасники «Спілки відродження» скуповували зброю і займалися «контрреволюційною» діяльністю. Харківським губревтрибуналом (вересень 1922 р.) вони були засуджені до різних термінів ув'язнення [85, арк. 70]. Були репресовані і понад 100 членів організації Кияшка і Борисенка, викриті Харківським губвідділом ДПУ, а також учасники збройних загонів Білецького, Приходька і Ситника [10, с 103]. Також були викриті чекістами члени президії Зміївського волосного виконкому (Саприкін, Єрш, Голодников) «у зв'язках з бандитами». Всіх їх

засудив Харківський губревтрибунал (1922 р.) до різних термінів позбавлення волі [85, арк. 59]. Восени 1923 р. у Куп'янському повіті Харківське ДПУ здійснило розробку у справі петлюрівської організації «Чорноморець», по якій проходило чимало військових [150, арк. 31]. На жаль, невідомо чим саме закінчилася ця справа. У 1923 р. у Харкові чекістами було припинено існування «групи 22» на чолі з Маньківським і Резніковим, а також розгромлено дві Харківські організації – «Громадську шкільну раду» і «Кооперативну раду» – національного забарвлення [349, с. 105 – 106].

Навесні 1924 р. було викрито Охтирський повстанський комітет (власне, цей повстанком ще у 1922 р. розпався). Його ідейними натхненниками були Марченко, Сахно, Довгопол (в них були знайдені печатки повстанкому, відозви та універсали до Київського повстанкому). Учасники Охтирського повстанкому підтримували зв'язок також з діючою «бандою» отамана Губенка [284]. Учасники цієї організації постали перед судом, частина їх була засуджена до розстрілу, частина учасників отримала різні терміни ув'язнення [285].

За інформацією чекістів у Вовчанському повіті у 1921 році діяла «банда» «Спілка розорених отців». В Ізюмі та районі Зачепилівки функціонували «Спілки хліборобів – власників». У Чугуєві функціонувала (1922 р.) підпільна есерівська організація [348, с. 794, 796, 802, 806, 840]. У Дергачівському та Золочівському районах у 1920 – 1927 рр. функціонували підпільні (після офіційного розпуску у 1925 р.) організації УКП [348, с. 798, 804].

Губернський центр також виявився ураженим «антирадянськими» організаціями. В 1926 – 1930 рр. у Харкові діяла військово-офіцерська організація, що мала свої відгалуження в районах Харківщини. На території Лозівського району в 1929 р. органами ДПУ виявлено «буржуазно-націоналістичну групу, а у 1930 р. – групу білогвардійців на чолі з полковником» [348, с. 739, 775]. З ініціативи відомого українського діяча –

кооператора, колишнього члена Центральної ради В. Доленка у середині 1920-х років в умовах лібералізації радянського режиму виникає ідея створити політичну партію. Для цього утворюється керівний орган майбутньої партії – так звана «шістка» на чолі з самим В. А. Доленком. Головною метою цієї політичної структури було утвердження ідеї «суверенної держави України – національної держави мужиків» під назвою «Українська мужича (селянська) партія», така організація і почала функціонувати у Харкові. Проте у 1926 – 1927 рр. органи ДПУ здійснили арешти керівної «шістки» цієї організації (зокрема й Доленка) [349, с. 119]. У лютому 1927 року Харківським губвідділом ДПУ було заарештовано ряд осіб (В. Лещенка, Б. Щербаненка, Я. Стороженка, С. Халяву, А. Харченка), які були причетними до утворення «Української мужичої партії». При обшуках у арештованих було знайдено програму організації і список групи підпільників з 35 осіб [349, с. 119 – 120].

Важливим напрямком роботи Харківських чекістів була діяльність з розшуку та викриття тих осіб, що в роки громадянської війни зі зброєю в руках протистояли більшовицькій владі. Серед тих, кого вистежували та переслідували чекісти були: колишні учасники «білого руху», офіцери армії УНР, службовці «державної варти» гетьмана П. Скоропадського, учасники повстанського руху часів громадянської війни та перших років НЕПу. Так, вже 22 березня 1921 року на засіданні колегії Харківської губчека було розглянуто справу С. А. Перепелиці. Провина останнього полягала лише в тому, що він «служив у білих та втік з ними». Було ухвалено в якості покарання відправити його в Донбас для примусових робіт на копальні терміном на два роки [138, арк. 25]. В квітні 1921 р. колегія ХГЧК розглянула справу Ковалевської Н. Д., Бобришевої А. М., Кизима Д. К. і Наумова А. Д. за звинуваченням щодо служби в білих у відділі пропаганди (сумно відомому «Освазі»). Було ухвалено наступне єзуїтське рішення: «Беручи до уваги їхню молодість, потрібний вчительський персонал [звинувачені, були вчителями. – В. С.] дати Н. Д. Ковалівській та

А. М. Бобришевій кожній 3 роки концтабору умовно», а А. Д. Наумову та Д. К. Кизиму – «як більш свідомим елементам» дати 5 років концтабору з позбавленням волі» [138, арк. 8 зв.].

Більш жорстоко чекісти розправлялися з тими, хто під час громадянської війни служив в каральних антибільшовицьких органах, видавав білим комуністів і радянських керівних працівників. Так, ще 28 березня 1921 року колегія ХГЧК ухвалила рішення щодо громадянина Клоповського В. П. (кандидата в члени КП (б) У, якого звинувачували у «видачі білим відповідальних радянських працівників»: «Как вредный для революции элемент – расстрелять» [138, арк. 2]. Аналогічне покарання у листопаді 1921 р. «заслужив» від Харківської губчека С. А. Бурлаков, що також видавав денікінцям радянських співробітників [138, арк. 2]. За вироком ХГЧК (також у листопаді 1921 р.) були заслужені до розстрілу А. К. Головченко та Євдокія Горбина. Перший служив при гетьмані у державній варті, потім при Денікіні видав білій контррозвідці кількох радянських працівників. Є. Горбина сама працювала у денікінській контррозвідці, вистежувала та арештовувала комуністів, евакуювалася з денікінцями після їхнього відступу з Харкова [140, арк. 13]. Раніше, у вересні 1921 р. за службу в каральних органах «при гетьмані та білих», за побиття селян та радянських працівників, а також за втечу з радянської тюрми та «переховування від суду та слідства» колегія ХГЧК постановила розстріляти В. С. Перепелицю (Іванова) [72, арк. 71 зв.].

У жовтні 1923 року був викритий та засуджений до 10 років ув'язнення Елінський. Він у 1917 році почав служити у новоствореній міліції Харкова спочатку рядовим міліціонером, а потім комісаром міліції 1-го району міста. Внаслідок зміни політичного режиму служив у гетьманській державній варті, а після приходу Денікіна Елінський у черговий раз змінює своє політичне обличчя, вже активно переслідує більшовицьке підпілля Харкова. Після відновлення радянської влади він переховувався, але був викритий органами ДПУ [210].

Ще один випадок викриття колишнього білогвардійського контррозвідника стався у Харкові в 1924 році. Аксельрод (Александрович) був військовослужбовцем Червоної армії, та у 1919 році продав вагон овочів, призначених для харчування червоноармійців, спекулянтам. За цей злочин був заарештований ЧК, але невдовзі звільнений під поручительство. Коли війська Денікіна зайняли Харків Аксельрод перейшов на їхній бік, став білим офіцером. Потім з відступаючими денікінцями опинився в Криму. В Керчі, почав служити у врангелівській контррозвідці, а потім, приховавши своє минуле, навіть служив у місцевій повітовій ЧК. Двічі його заарештовували як колишнього контррозвідника, але потім звільняли. Невдовзі Аксельрод переїжджає до Катеринослава, де працює слідчим місцевого трибуналу, а потім до Харкова і знову стає слідчим Харківського ревтрибуналу. Його заарештовує ДПУ і за вироком надзвичайної сесії Харківського губернського ревтрибуналу був засуджений до розстрілу [219].

У цей час в Україні місцевими відділами ДПУ була проведена операція з масового «вилучення дворянсько – буржуазних елементів». Тоді в УСРР заарештували 1292 чол. та здійснили 911 обшуків (у Харківській губернії відповідно арештували 258 чол. і провели 354 обшуки) [349, с. 106]. Внаслідок операції були ув'язнені не лише представники «буржуазно – дворянських» груп, але й колишні жандарми, поліцейські, «петлюрівці», члени українських політичних партій ті інші «неблагонадійні елементи» [300, с. 11].

У січні 1928 року Харківським окружним судом був засуджений до страти Н. М. Зильберштейн, що до революції служив поліцейським наглядачем, а в часи денікінщини спочатку був співробітником державної варті, а невдовзі працював у контррозвідці. Певний час після перемоги більшовиків (у 1923 р.) був начальником міліції в м. Каховка. Але внаслідок оперативно-розшукової діяльності органів ДПУ був викритий та постав перед радянською Фемідою [218].

Не забувала більшовицька влада і про своїх «давніх» ворогів – тих агентів імперського уряду, які служили у царській поліції, охоронці (охоронному жандармському корпусі). Як відомо, царській охоронці вдалося завербувати та зробити своїми шпигунами чимало діячів революційного руху, політичних партій та інших (найбільш відомий з них Малиновський). Робота по викриттю колишніх провокаторів суттєво посилилася з середини 1920-х років, коли стали активно розроблятися архіви Південно-Східного охоронного відділення. Також об'єктами уважного чекістського вивчення стали архіви інших розшукових і судових відомств колишньої імперії. Лише в 1925 року на цю роботу ДПУ УСРР витратило понад 5,5 тис. крб. та зуміло викрити 2461 провокатора, з яких заарештовано 118 чол., а в розшуку ще знаходився 2051 провокатор. На аналогічну роботу у 1926 р. чекістське відомство УСРР затребувало вже 9 тис. крб. [360, с. 250 – 251]. Для більш прискореної роботи керівництвом ДПУ УСРР було вирішено створити в кожному місті УСРР спеціальні комісії, що займалися б концентрацією та вивезенням до Харкова документів з поліцейських і судових архівів для подальшої їх розробки. До складу таких комісій обов'язково входили співробітники ДПУ [360, с. 252].

Відгуком цієї діяльності органів держбезпеки були численні викриття колишніх провокаторів, що мешкали на Харківщині. Справа колишнього службовця охоронного відділення Войтовича була (1925 р.) ще однією ілюстрацією процесу викриття органами ДПУ колишніх агентів таємної поліції. Войтович працював з 1905 р. філером охоронки спочатку у Ростові-на-Дону, а з 1905 р. – у Харкові де займався стеженням за есерівськими організаціями. Але згодом пішов на підвищення, і був відправлений до Петербургу. Його призначили охороняти персону «самого» самодержця – Миколи II. Після революційної зміни влади Войтович повертається до Харкова і, пристосувавшись до нового режиму влади, продовжує службу у органах розшуку, але вже при гетьмані Скоропадському. Після утвердження радянської влади Войтович був викритий, арештований ДПУ та притягнутий до судової відповідальності [320].

У 1925 році під час розробки архівних матеріалів Харківського жандармського управління був викритий а потім і засуджений як провокатор і таємний агент охоронного відділення Є. А. Мороз (псевдонім Моржинський). Він був доглядачем («смотрителем») будівлі Харківського технологічного інституту (нині ХПІ) і інформував місцеву охоронку про настрої студентства, отримуючи за це щомісяця 50 крб. Внаслідок цієї діяльності Мороза багато революційно настроєних студентів було виключено з ХТІ [292].

У січні 1928 р. надзвичайна сесія Харківського окружного суду розглянула справу викритого ДПУ ще одного провокатора (з 1902 р.) – Соломона Цехановського, який видав охоронному відділу кілька революційних гуртків. У справі провокатора був винесений вирок – розстріл, який у зв'язку із амністією замінили на десятирічне ув'язнення [294]. Робота з розшуку колишніх провокаторів продовжувалася й надалі [66, 297].

Таким чином, розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що у боротьбі з селянським повстанським і підпільним рухом органам державної безпеки належала провідна роль. Органи ЧК – ДПУ Харківщини розгорнули в цьому напрямку широкомасштабну активність, використовуючи різноманітні форми і методи репресивної діяльності. Військові підрозділи органів державної безпеки брали безпосередню участь у бойових діях проти повстанських формувань та проводили каральні акції проти мирного населення районів, об'явлених «бандитськими місцевостями». Їхні представники входили до складу надзвичайних структур – губернських і повітових постійних нарад по боротьбі з бандитизмом, «надзвичайних трійок», що здійснювали широкомасштабний терор проти представників національної опозиції. Жорстка репресивна діяльність органів ЧК – ДПУ дозволила поступово придушити озброєний опір більшовицькій владі.

Отже, в 1920-ті роки органи ЧК – ДПУ Харківщини здійснювали активний пошук, переслідування (а на початку 1920-х рр. і покарання) колишніх службовців карально-репресивного апарату Російської імперії, а також військовослужбовців армій та урядовців державного апарату антибільшовицьких режимів.

3.3. Ліквідація антибільшовицьких партій і рухів.

Переслідування опозиційної інтелігенції та незгодних з режимом.

Особливу увагу чекісти «приділяли» т. зв. «антирадянським партіям», особливо соціалістичним – есерам і меншовикам, які ще функціонували в країні на початку НЕПу, користуючись підтримкою частини населення і не зважаючи на зростаючі репресії. В цій царині чекісти керувалися настановою В. Леніна, що «меншовики – це найгірші вороги соціалізму» які вдягаються в пролетарську шкіру [226, с. 164]. Невдовзі після X з'їзду РКП (б) Ленін В. І. став керуватися думкою, що «меншовикам і есерам, як відкритим, так і перефарбованим у безпартійних, місце в тюрмі» [222, с. 246].

Керуючись ленінськими вказівками, а також рішенням політбюро ЦК РКП (б) від 28 лютого 1921 року щодо проведення масових арештів меншовиків і есерів, Харківська губчека, отримавши відповідні директиви від Цупчрезкому, починає арешти меншовиків, есерів. Як зазначається у звіті ХГЧК вже за перший квартал 1921 року були «...взяті на облік усі члени антирадянських партій, починаючи від правих есерів та кінчаючи меншовиками. Ліквідована харківська організація меншовиків, заарештований був також і член ЦК правих есерів негайно після його приїзду з Москви. У нього виявлені всі документи, що характеризують діяльність центрального комітету правих есерів» [72, арк. 15 зв.]. Ці арешти тривали до глибокої осені. Від заарештованих чекісти вимагали підписки не проводити політичну діяльність, а після їх надання більшість лівих есерів була звільнена [300, с. 7]. В ході здійснення нової операції ХГЧК, проведеної в ніч на 27 жовтня 1921 року разом з лівими есерами були заарештовані й анархісти. Але незабаром всіх арештованих звільнили. [300, с. 8]. Тих же з заарештованих меншовиків, які чинили впертий опір і не хотіли давати підписку про припинення своєї діяльності та вихід з РСДРП (м) ув'язнили у Харківському концтаборі «до закінчення громадянської війни» [300, с. 8].

Арешти есерів та меншовиків та вилучення у них літератури тривали і надалі. Характеризуючи діяльність меншовиків керівництво ДПУ УСРР у

своєму звіті (1922 р.) наголошувало: «З усіх існуючих в Україні антирадянських партій [меншовики] вирізняються своєю згуртованістю», «мають достатні кадри старих досвідчених працівників РСДРП» і «є найбільш активною партією». З 54 арештованих навесні 1922 р. членів РСДРП 48 було вислано до Туркестану [62, с. 351]. Харківський губвідділ ДПУ у березні 1922 року вилучив 200 екземплярів листівок, надрукованих есерами Харкова, а також програмні документи, отримані з Москви [80, арк. 35]. Тоді ж Харківський губвідділ ДПУ підготовлював вислання 21 заарештованого у місті Харкові меншовика до Москви. 14 березня 1922 р. внаслідок масових арештів 19 меншовиків опинилися за ґратами. З Москви за антирадянську діяльність їх вислали у Туркестан під нагляд місцевого ДПУ терміном на 3 роки [300, с. 19]. Як сповіщала інформація Харківського ДПУ внаслідок масових арештів «меншовики припинили будь-яку роботу [80, арк. 35 зв.]».

Але висилалися не лише есери та меншовики. Харківське ДПУ заарештувало навесні 1922 року членів фракції Бунд, з яких 3 були тимчасово звільнені за браком доказів, але взяті на облік [80, арк. 67]. Праві есери за характеристикою (1922 р.) керівництва ДПУ УСРР були: «...однією з самих яскравих та непримиренних антирадянських партій», що «зберегли більшість старих і стійких своїх членів» [62 с. 354]. Під репресивним тиском ДПУ праві есери, за спостереженням Харківського окрвідділу ДПУ, змушені були піти у глибоке підпілля, а у лівих відмічалася слабка робота [80, арк. 66]. За спостереженням губернського ДПУ в Ізюмі в цей час діяла на залізничних майстернях «петлюрівська з бойовим забарвленням» організація. Вона характеризувалася, як: «... єдина порівняно життєздатна організація в Харківській губернії» [80, арк. 64 зв.]. Внаслідок репресивної діяльності з боку губвідділу ДПУ харківська організація анархістів виявилася повністю деморалізованою. «Майже кожного анархіста інші однодумці підозрюють у

роботі на ДПУ, зв'язок між собою анархісти тримають слабкий», – зазначалося в огляді губвідділу ДПУ (липень 1922 р.) [81, арк. 232 зв.].

За рішенням політбюро ЦК КП (б) У від 14 квітня 1922 року ДПУ УСРР було надано право висилки за межі УСРР через ДПУ РРФСР членів партій есерів, меншовиків, анархістів та учасників петлюрівських, савінковських та інших білогвардійських організацій [300, с. 8].

Наприкінці літа 1922 року Харківським губвідділом ДПУ УСРР був заарештований секретар Харківського міськкому РСДРП (м) Швадрон, у якого вилучено кілька десятків меншовицької газети «Соціал – демократ». 16 вересня 1922 року губвідділом ДПУ були проведені нові масові арешти меншовиків – заарештовано 40 чол., а ще у 30 членів РСДРП (м) були проведені обшуки, в процесі яких знайдені партійні матеріали, списки активних меншовиків – робітників, друкарські машинки тощо [81, арк. 108 – 108 зв.]. Багато осіб з числа заарештованих потім було вислано до Туркестану на термін від 2 до 3 років під нагляд місцевого ДПУ [300, с. 9].

Улітку 1922 року в Москві відбувся гучний процес у справі партії соціалістів-революціонерів. Партію есерів і її лідерів було публічно скомпрометовано та усунено з політичної арени [199, с. 211]. Відголоском цих подій у Харкові стали арешти та наступне висилання харківських есерів Беляєва, Самойлова, Товбашкова, Тевяшова та Осмеянц, але у місті і в цей час ще продовжувала видаватися і розповсюджуватися есерівська газета «Голос соціаліста» [81, арк. 108 зв.].

Одночасно губвідділ ДПУ 16 і 22 вересня 1922 року провів масові арешти членів єврейської комуністичної партії Поалей – Ціон у Харкові. Було заарештовано більше 20 членів цієї партії [81, арк. 109]. Розгрому зазнала також єврейська молодіжна спортивно-гімнастична організація «Маккабі».

Зазнала розгрому також і молодіжна організація скаутів та РСДРМ (соціал-демократичної молоді) Харкова. У травні 1923 року найбільш

активна частина молодіжної організації РСДРМ у складі 8 чол. була заарештована ДПУ та відправлена до Москви [145, арк. 18]. Це підірвало активність цієї організації. В липні 1924 року політбюро ЦК КП (б) У доручило ДПУ провести нові арешти меншовиків, зокрема їхньої керівної верхівки [82, с. 36].

Отже, під впливом репресій ДПУ та шаленого ідеологічного тиску і цькування у 1923 році партія есерів була змушена розпуститися, а її місцеві організації до лютого 1924 року були повністю ліквідовано. У лютому 1924 року Всеукраїнський з'їзд партії меншовиків також був вимушений оголосити про розпуск своїх організацій. Ще раніше, у 1921 році був розпущений (за рішенням Комінтерну) Бунд. Останньою у 1925 р. зійшла (внаслідок «лагідного знищення») з політичної арени УКП [178, с. 409]. Але, у жовтні 1924 року весь актив цієї партії на Харківщині і все її керівництво було заарештовано ДПУ [25, с. 249]. Раніше зникли з політичного поля УСРР і партії українських соціал – демократів УСДРП та УПСФ.

В середині 1920-х років унаслідок того, що усі опозиційні партії та угруповання були ліквідовані та зійшли з політичної арени, більшовики залишилися єдиною правлячою (державною) партією [199, с. 211 – 212]. Органи держбезпеки були використані як слухняне знаряддя для усунення з політичного поля усіх політичних опонентів більшовиків.

Звичайно, що під прицілом місцевих органів ЧК – ДПУ опинилися й опозиційно налаштована інтелігенція. Вже навесні (у квітні) 1921 року в Харкові відбувається судовий процес над місцевою інтелігенцією – колишніми гласними місцевої думи, що були членами місцевого відділення «Національного центру». Тоді за «допомогою» ВУЧК на лаві підсудних опинилися 24 чол., 10 з яких – професори харківських вишів – О. О. Алов, Л. Б. Вітухов, А. І. Гундер, І. А. Красунський, В. Ф. Левітський, С. О. Іванов, В. В. Фавр, В. Ф. Нікольський, В. І. Шміт та інші представники інтелігенції. (Деякі з них під час денікінщини у себе на квартирах переховували з ризиком

для свого життя більшовиків). Звинувачення носили політичний характер [65, с. 157 – 158].

Представники Харківського губвідділу ДПУ УСРР брали безпосередню активну участь у підготовці вислання за межі республіки представників місцевої інтелігенції. Вони ставили опозиційних представників інтелігенції на облік, стежили, збирали проти них компрометуючу інформацію, формулювали відповідні звинувачення та характеристики. В. Ленін (1922 р.) наполягав «... розширити застосування розстрілу (із заміною висилкою за кордон) ... до усіх видів діяльності меншовиків» [232, с. 179]. Як відомо, з 77 інтелектуалів, що підлягали висланню з України 12 були представниками інтелігенції Харкова [57, с. 23, 112]. Серед тих, хто був у списках, складених чекістами, відомі професори харківських вузів І. А. Красунський, М. О. Воскресенський, Я. В. Столяров, М. Б. Довнар – Запольський, О. І. Бекетов А. Б. Вітухов та багато інших [.. 93]. Більша частина з них (серед яких І. А. Красунський, В. К. Чехівський, В. Г. Бабкій, Л. Б. Вітухов) була заарештована [57, с. 112]. Проте за кордон більшість української професури не висилали (хоча вислали І. А. Красунського, О. В. Флоровського, Г. О. Секаля [64, с. 127]), оскільки політбюро ЦК РКП (б) 1 січня 1923 р. ухвалило нове рішення: «Прийняти пропозицію т. Уншліхта [заступника голови ДПУ – В. С.] заміну українцям вислання за кордон висиланням у віддалені пункти РРФСР...». А ДПУ було запропоновано «посилити нагляд за особами ліберальних професій і своєчасно вживати заходи до знешкодження ворогів радянської влади» [57, с. 171]. Як зазначає професор С. В. Кульчицький: «Тільки ті професори, які прилюдно заявили про лояльність радянській владі і дістали клопотання з установ, де працювали (підкріплені довідками ДПУ про благонадійність), змогли залишитися в Україні». У такий спосіб більшовицький режим примушував інтелігенцію або емігрувати, або капітулювати [222, с. 248 – 249].

Національна інтелігенція України залишалася об'єктом пильного контролю з боку органів ДПУ і в наступні роки НЕПу. Про це свідчать обіжні листи секретного відділу ДПУ УСРР «Про українську громадськість» (березень 1926 р.) та «Про український сепаратизм» (4 вересня 1926 р.). «... Представники українського націоналізму працюють, не покладаючи рук, над впровадженням у маси націоналістичних почуттів», – констатовалося в останньому документі [360, с. 31, 257]. Одним з головних завдань, яке цей обіжник ДПУ ставив перед своїми структурами, визнавалося «виявлення правих груп, їхньої діяльності та взаємовідносин з іншими колами української громадськості». При цьому вимагалося вести активну розвідку серед видатних представників українських антирадянських течій» [360, с. 266]. Отже, перед місцевими органами ДПУ відкривалося широке поле діяльності, спрямованої проти національно мислячої інтелігенції.

Посилювалася боротьба із сіоністським рухом. 15 вересня 1925 року на ім'я генерального секретаря ЦК КП (б) У Л. Кагановича надійшла доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, в якій він висловлював глибоку стурбованість «сильним зростанням сіонізму та органічним його зв'язком з єврейськими масами...» [360, с. 234]. Автор записки вказував на наявність 9 сіоністських угруповань в Україні («Алгемайн – сіоністи, сіоністсько – соціалістична партія (ЦСП), сіоністсько – соціалістична спілка молоді, сіоністсько – соціалістична федерація «Дрогер» та ін.), а також кількох «шовіністичних гуртків з сіоністським ухилом» [360, с. 235]. Деякі з цих організацій навіть мали свої друкарські видання, як наприклад, Харківський райком ЦСП, що випускав журнал «Наш голос» [360, с. 244]. Чекістський очільник пропонував: «продовжити застосування репресивних заходів до найбільш серйозного та дорослого активу сіоністських угруповань», а також вжити різні заходи щодо відриву єврейської молоді від сіоністського руху [360, с. 247 – 249].

Керуючись цими директивними вказівками органи ДПУ УСРР посилили роботу по взяттю на оперативний облік представників різних течій

сіоністського руху. Так, якщо станом на 2 січня 1925 року «на твердому обліку» [ДПУ УСРР] перебувало 3300 сіоністів, то наприкінці 1925 року вже 7601 чол., тобто у 2,5 рази більше [360, с. 84]. У директивному листі прокурора УСРР Л. Крайнього «Про роботу ГПУ і прокуратури по боротьбі з сіоністським рухом» від 17 січня 1927 року, адресованому до окружних прокурорів УСРР та АМСРР, рекомендувалося застосовувати як захід боротьби з сіоністськими угрупованнями заслання, причому висилати лише «значних ватажків сіоністського руху, тоді як рядових арештовувати та лише короткий час утримувати під вартою» [360, с. 77]. Усього за 1923 – 1925 рр. адміністративного заслання зазнали 213 чол., а вже за період з 1 січня до 15 листопада 1926 року було арештовано 886 сіоністів, з яких 237 вислані за межі УСРР, зокрема з Харківського округу було вислано 16 чол., а ще 34 особи знаходилися (інколи 3 – 4 місяці) під вартою у Харківському окружному ДПУ [360, с. 84, 86, 87, 88].

Кримінальне покарання для противників політичного режиму посилювалося, коли було ухвалено спочатку положення про державні (контрреволюційні) злочини [312, 1927. – №12. – Ст. 123], а потім нові Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси УСРР, що значно посилити репресивні функції держави, одночасно, звужуючи процесуальні гарантії особи. Значно зростає (з 36 до 45) кількість складів злочинів, що передбачали смертну кару (порівняно з Кримінальним кодексом УСРР 1922 р.) [296, с. 135].

Органи ДПУ активно використовувалися партійним керівництвом для придушення внутрішньопартійної опозиції. Активні прихильники опозиції в ВКП (б) діяли по всій Україні і, зокрема, в Харкові. Так, лише у Харківській організації КП (б) У станом на 1 січня 1928 року нараховувалося 310 опозиціонерів, з яких 304 – троцькіста та 6 сапроновців. (тобто прибічників «дециста» Сапронова) [161, арк. 54; 162, арк. 78]. Згідно рішення Харківського окружного КП (б) У від 17 січня 1928 року почалося звільнення з роботи та виключення з вишів і технікумів опозиціонерів [161,

арк 17, 24]. Наступним кроком у боротьбі з партійною опозицією стали висилка виключених з КП (б) У та ЛКСМУ опозиціонерів. Вже у січні 1928 року в Харкові місцевим ДПУ було заарештовано 15 троцькістів і децистів. У лютому цього ж року особлива нарада ОДПУ ухвалила рішення про висилку за межі УСРР на 3 роки 12 Харківських опозиціонерів [256, с. 64 – 65]. Одночасно різко погіршилися й умови ув'язнення арештованих [4, с. 22 – 23].

Цікаво відмітити, що боротьбу з опозицією інколи доручали вести тим чекістам, що колись самі, якщо й не належали прямо до опозиції, то дуже співчували або симпатизували їй. Як було зазначено в характеристиці помічника уповноваженого ДПУ Ю. Г. Шостака: «В період боротьби з троцькізмом були сумніви. Сам т. Шостак пояснює це тим, що дуже добре знав Х. Раковського і хворобливо переживав усе... Працює по боротьбі з опозицією, дуже активний і сприяє виявленню опозиціонерів» [163, арк. 57]. Ще один харківський чекіст Риклін був певний час «носієм» опозиційних настроїв, співчував троцькістам, але потім його «... партійний колектив перевиховав і зараз він один з активних партійців» і «є непримиренним щодо правого ухилу» [163, арк. 3].

22 вересня 1928 року під час проведення спеціальної операції у Харкові у будинку №17 по вулиці Дзержинського чекісти знайшли два ротатори і велику кількість надрукованої опозиційної літератури. Через кілька днів по тому, 2 жовтня було здійснено ще 12 обшуків, що супроводжувалися вилученням множувальної техніки. У ніч на 18 жовтня у Харкові були заарештовані 12 троцькістів. Загалом, чекісти арештували 16 троцькістів, конфіскували троцькістські бюлетені, 10 фунтів друкарського шрифту, 1 ротатор. 30 жовтня співробітники ДПУ розгромили ще одну друкарню у селищі Високому і знищили 1300 примірників «Критики проекту програми Комінтерну», конфіскували 50 кг друкарського шрифту, друкарський верстат, ротатор, 4 банки друкарської фарби [349, с. 373 – 374].

За рішенням особливої наради при колегії ОДПУ від 17 листопада 1928 року харківських троцькістів було заслано терміном на 3 роки до

віддалених місць СРСР – Сибіру, Казахстану, Архангельська, Чувашії, Башкірії, Нижньо-Волжського краю. Після відбуття покарання більшість засланих було позбавлено права проживання у 12 населених пунктах СРСР (великі міста і столиці) з прикріпленням до певного місця проживання [300, с. 20].

Партійна опозиція знаходила підтримку серед молоді, зокрема серед студентів Харкова, Києва та інших міст України. Існувала у Харкові й молодіжна організація (1928 – 1929 рр.) – гурток під назвою «мартівці», а також студентська національна організація, ліквідована ДПУ у березні 1928 року [180, с. 412, 415]. За даними ДПУ в УСРР до 1929 року в організаціях троцькістів питома вага молоді становила 40% учасників. Зокрема, таємна політична організація молоді існувала у Харківському педагогічному технікумі. Лише у 1929 р. за інформацією шефа ДПУ УСРР В. Балицького за участь в «антирадянських організаціях» і групах було заарештовано 2221 юнаків і дівчат. Але значну частину таких справ, як вважають деякі дослідники, було сфабриковано органами ДПУ [278, с. 84 – 85].

Слід зазначити, що кількість арештів з політичних мотивів на Харківщині у період згортання НЕПу безперервно та різко зростає. Якщо у 1928 р. органами ДПУ було здійснено 177 арештів, то в 1929 р. вже 1384, а в 1930 р. – 2958 [300, с. 67]. Тобто за 3 роки кількість політично вмотивованих арештів на Харківщині збільшилася майже в 17 разів. Посилилася боротьба з українським національним рухом. Відповідну операцію проти «української контрреволюції» планували на початок березня 1928 р., коли заарештували 400 осіб. З 37 заарештованих у Харкові 25 осіб були вислані [256, с. 93 – 94].

Таким чином, з середини 1920-х років швидкими темпами збільшувалася кількість справ про висилання, що були розглянуті особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР. Якщо у 1925/26 р. було розглянуто 227 справ, то 1926/27 р. вже 929 (зростання у 4 рази), а у 1927/28 р. – 2815 (тобто кількість розглянутих справ за 3 роки зросла у 12,4 рази) [353, арк. 40]. Кількість судових справ «про контрреволюційну агітацію» (за даними

Верховного суду УСРР) збільшилася з 26 у 1927/28 р. до 200 справ у 1928/29 р. та 1375 за 11 місяців 1929/30. При цьому якщо у 1927/28 р. до розстрілу за цей злочин засудили по 2 справах, у 1928/29 р. – по 19, то у 1929/30 р. – по 51 [352, арк 3].

Отже в роки НЕПу органи державної безпеки Харківщини розгорнули активну діяльність, спрямовану на ліквідацію всіх антибільшовицьких партій, рухів і течій, забезпечуючи у такий спосіб монопольне становище державної більшовицької партії. Переслідувань і репресій зазнали представники опозиційно налаштованої інтелігенції та молоді, а також представники різних течій комуністичної опозиції – троцькісти, сопронівці та ін. У боротьбі з внутрішньопартійною опозицією місцеві структури стали застосовувати ті ж методи придушення, які раніше використовувалися проти антибільшовицьких рухів і партій. У такий спосіб здійснювалася «зачистка» політичного поля в країні.

3.4. Боротьба з церквою. Участь органів ДПУ Харківщини в конфіскації церковних цінностей.

Одним з важливих напрямків діяльності органів ЧК – ДПУ на Харківщині була боротьба з церквою (або офіційною мовою більшовиків «церковною контрреволюцією»). Ще М. О. Бердяєв, аналізуючи російський комунізм, слушно зазначав, що «комунізм... сам хоче бути релігією, що йде на зміну християнству» [20, с. 129]. З самого початку після захоплення більшовиками влади їх переслідував «страх перед об'єднанням існуючих тоді реальних політичних противників під церковними прапорами», – зазначає російська дослідниця О. Васильєва, – «Цей страх підганяв більшовиків до початку антирелігійної війни...» [37, с. 41]. Антирелігійна політика радянської держави, заснована на атеїстичному фундаменті ленінсько – більшовицької ідеології, була в кінцевому рахунку спрямована на ліквідацію церкви як суспільного інституту [13, с. – 176]. Фактично в радянській державі священнослужителі були перетворені на вигнанців, яких влада офіційно оголосила «суспільними паразитами» [75, арк. 1].

Підкреслюючи особливу роль органів держбезпеки у боротьбі проти церкви Ф. Дзержинський написав (грудень 1920 р.) листа, в якому вимагав, щоб з церквою «працювало» лише ВЧК, використовуючи свої методи: «Моя думка: церква розвалюється, тому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не будь-хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини з попами – недопустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може лише ВЧК для єдиної цілі – розкладання попів» [5, с. 9]. Іншими словами, Ф. Дзержинський намагався монополізувати для свого відомства стосунки з церквою з метою її розколу та прискореного розпаду.

Зростанню ролі органів держбезпеки сприяло рішення НКЮ УСРР (червень 1921 р.) про створення при місцевих радах ліквідаційних комісій, до складу яких вводилися представники ЧК [75, арк. 7].

Вже у 1921 році у складі секретно-оперативного управління ВЧК було створене 6-те відділення, що займалося духовенством. Фактично це відділення здійснювало переслідування «церковників і сектантів усіх культів і течій» та стежило за їх діяльністю [13, с. 137]. В умовах інспірованого керівництвом РКП (б) та ДПУ розколу в РПЦ секретар ЦК КП (б) У Д. Мануїльський вимагав (червень 1922 р.): «У губвідділі ДПУ повинна бути спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами...» [333, с. 14]. У губвідділах ДПУ України церковними справами займався помічник уповноваженого по духовенству й сектах 4-ї групи секретно-оперативної частини. Контролював «церковну активність» чекістів начальник губернського (окружного) ДПУ, який брав безпосередню участь у численних засіданнях «антирелігійних комісій», трійок тощо [333, с. 14]. Чекісти уважно стежили за місцевим духовенством, брали його представників на свій облік. Так, у доповіді чекістів з Богодухівського повіту (січень 1923 р.) до місцевого відділу Харківського ДПУ зазначалося: «Справи по єдиній системі заведені як по політичних партіях, так і по духовенству та сектах, до них же збираються історії їхніх дій в минулому та співчуваючих таким. Відомості отримуються від хороших інформаторів, які знають добре їх минуле та знайомі з ними. Матеріали, надані доносчиками, використовуються для вивчення їхньої тактики...» [147, арк. 23].

У боротьбі проти церкви з метою її розколу та дискредитації духовенства органи ДПУ широко використовували завербовану агентуру. При цьому органи ЧК – ДПУ нерідко орієнтувалися на використання одного з найдієвіших, як вони гадали, принципів – матеріального стимулювання інформаторів і агентів з числа представників релігійного культу: «... субсидії грошові та натурою – без сумніву, будуть зв'язувати їх з нами і стосовно іншого, а саме того, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність» [202, с. 57]. Як цинічно зазначали керівники ДПУ (1926 р.) «Жодна сфера чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат

як релігійні угруповання. Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми єдиним солідним для них аргументом є гроші» [333, с. 19]. Так, за даними О. Тригуба кількість таємних агентів ДПУ у складі Українського екзархату РПЦ (тихонівці), Української синодальної церкви (обновленці) та Соборно-єпископській церкві становила: у 1923 р. – 30 осіб, у 1926 р. – вже 204, а в 1928 р. – 200 осіб [333, с. 20]. На утримання 5 сексотів у складі духовенства у Харкові (жовтень 1923 р.) та 18 в інших губерніях УСРР чекістами було витрачено 555 червінців – не маленька у той час сума грошей [303, с. 187]. Цікава деталь: в одному з чекістських повідомлень (1923 р.) до Харківського губернського ДПУ вказувалося як на одну з причин, що гальмувала роботу таємної агунтури: відсутність грошових знаків [грошей], від яких залежить регулярне отримання відомостей від освідомчої мережі та нагородження ним зацікавлених» [тобто грошима] [147, арк. 23]. У 1926 р. у 42 округах УСРР чекісти мали 294 сексоти, витрати на утримання яких становили щомісяця 20 крб. на кожного. Загальна ж кількість сексотів і платних і безплатних становила 1260 чол. [303, с. 188]. Але не лише за допомогою грошей вербувалися сексоти. Метод залякування також активно застосовувався ДПУ [202, с. 57].

Вербування нових агентів із середовища релігійних громад продовжувався ДПУ і в наступні роки НЕПу. За даними Л. Бабенко за 1927 р. було завербовано «по церковній лінії 266 осіб, за перші чотири місяці 1928 р. – 129 осіб, у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб. На агентурну роботу «по церковній лінії» лише за першу половину 1928 р. начальником секретно-оперативного управління ДПУ УСРР В. Горожаніном було заплановано витратити 58,5 тис. крб., тоді як за аналогічний період 1926 р. було витрачено 81,5 тис. крб. [13, с. 215, 216]. Як бачимо у 1920-ті роки кількість завербованих у церковному середовищі сексотів постійно зростала, як зростали і витрати на їх утримання.

В умовах здійснення конфіскації церковних цінностей у 1922 році більшовицька влада намагалася максимально використати ситуацію, щоб дискредитувати православну церкву, особливо її керівництво (патріарха Тихона), а також внести розкол в лави духовенства, прагнучи зруйнувати РПЦ як єдиний та цілісний організм, замінивши її багатьма дрібними і незалежними одна від одної та від центру церковними громадами [2, с. 232 – 233]. З цією метою більшовицьке керівництво активно підтримувало обновленський рух, який з 1922 року розколював РПЦ. Як цинічно похвалявся один з чекістських діячів, що очолював боротьбу з церквою – Є. Тучков (жовтень 1922 р.) для боротьби з «тихонівським реакційним духовенством» за допомогою ДПУ «була створена група так звана «Жива церква», що складалася переважно з білих попів, що дало нам можливість посварити попів з єпископами, приблизно як солдатів з генералами...». Це дозволило «опозиційним священникам» взяти владу в свої руки та відсторонити «від управління єпархіями тихонівських архієреїв та замінити їх лояльними щодо радянської влади» [5, с. 331]. Антирелігійна комісія ЦК РКП (б) (комісія з відокремлення церкви від держави), підтримуючи обновленців, 31 жовтня 1922 року ухвалила постанову з наступними пунктами: «г) провести ударним порядком усунення тихонівських єпископів; ж) запропонувати ДПУ поставити добре справу з компрометацією попів тут і на місцях», а прокуратурі дається вказівка «надавати ДПУ всіляке сприяння в адміністративній боротьбі з тихоновщиною» [5, с. 334]. Ці партійні деректави виконувалися місцевими органами ДПУ.

Процеси, що відбувалися в РПЦ знайшли своє відображення і в Україні. У своєму листі від 8 липня 1922 р. Секретар ЦК КП (б) У Д. Мануїльський, націлюючи губком КП (б) У на участь у розколі церкви, наголошував: «... розклад церкви у нас має піти двома шляхами: з одного боку, у загально федеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення з неї обновленських елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої

оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини. Ми мусимо розпочати кампанію за відділення із цієї останньої тих верств духовенства, які засуджують петлюрівський рух та стоять на ґрунті визнання соціальних і політичних завоювань Жовтневої революції» [266, с. 52]. Внаслідок проведення такої розкольніцької політики з боку влади в Україні вже на початку 1920-х років діяли більше як 30 окремих груп і течій, 8 з яких замість РПЦ. Найвідомішими з них були прибічники «тихонівської церкви», УАПЦ, «Жива Церква» («обновленська» та інші) [303, с. 61 – 62]. Відомий історик О. Субтельний, характеризуючи радянську церковну політику 1920-х років, слушно вказував: «Влада, використовуючи принцип «поділяй і володарюй» підтримувала виникнення в Україні дисидентських церковних груп («Активістську Христову церкву» та виниклу у 1925 р. Соборно – єпископальну церкву на чолі з Теофілом Булдовським), що підривали не лише РПЦ, але й її українську суперницю» [322, с. 350].

Обновленський рух («Жива церква»), який таємно підтримувався владою, з метою посилення церковного розколу, досить швидко поширювався на півдні і сході України, зокрема у Харківській губернії [160, арк. 31 зв.]. Щоправда, на Харківщині обновленці спочатку зустріли певний спротив у особі архієпископа Харківського і Охтирського Нафанаїла (Троїцького Н. З.). За чекістськими спостереженнями (1922 р.): «Центральною фігурою реакційного духовенства на Україні є Харківський архієпископ Нафанаїл, прибічник патріарха Тихона». Це й визначило подальшу долю архієрея. У той же час чекісти змушені були вказувати, що «контингент «Живої церкви» у переважній більшості своїй складається з кар'єристів і п'яниць, ображених і невдоволених своїми «князями», що підриває авторитет групи в очах мірян і сприяє розвитку антагонізма і міжусобиць» [62, с. 363].

З неприхованою радістю у своїй доповіді (грудень 1923 р.) Є. Тучков констатував наслідки чекістських зусиль з церковного розколу в країні: «Православна церква, як єдиний апарат ... не існує, вона розбита на декілька

окремих груп, що мають свої окремі ієрархії, які знаходяться між собою у постійній ворожнечі та зовсім непримиренно одне до одного настроєні... Ворожнеча цих груп час від часу все більш поглиблюється, а поряд з цим втрачається авторитет служителів культу [6, с. 360].

Та не зважаючи на підтримку з боку влади обновленський рух і в Харківській губернії часто-густо наштовхувався на спротив вірян. Про це, наприклад, йшлося у повідомленні уповноваженого з Охтирського повіту до губвідділу ДПУ (січень 1923 р.): «Ставлення населення до руху «Живої церкви» – вороже, зокрема у Боромлянській волості, де попів-обовленців віруючі виганяють з парафії» [145, арк. 12 зв.]. «Рух «Живої церкви» за останній час якось притих», – йшлося в одному з повідомлень ДПУ Харківщини ще в грудні 1922 року Але це пояснювалось виключно діями реакційного духовенства, яке вело активну «агітацію за православну церкву, про непокору «Живій церкві», називаючи «Живу церкву» ставлениками комуністів» [145, арк. 13]. Цікаво, що такої думки дотримувалися (за даними ДПУ) і представники сектантського руху. Так, члени секти «підгорівців» заявляли, що «Жива церква» – це тактика комуністів, які поставили собі за мету роздробити релігію на частини і тим самим паралізувати будь-які релігії [145, арк. 13].

ДПУ Харківщини знадобилося вжити дієвих заходів на підтримку «оновленців». Як повідомляло (1923 р.) місцеве ДПУ: «Харківська губернія. На обліку тихонівців 45 чол. Після арешту очільників тихоновців 16 чол., група «Жива церква» пожвавилася» [274, с. 210]. У Чугуєві, де за даними ДПУ, священики місцевого собору перейшли до автокефальної церкви, населення вороже поставилося до цього акту [146, арк. 31]. А коли один із священиків (Шишканов) проголошував у Чугуївському соборі проповідь, в якій негативно оцінив діяльність попередньої (тобто «тихонівської») церковної ради, це викликало обурення з боку прихожан, які зібралися у соборі, виникла бійка серед віруючих, причому деякі з них постраждали. Віряни підтримали Шишканова [146, арк. 29]. Але тихоновці продовжували

протидіяти «Живій церкві». Так, монахи Сумського монастиря чинили спротив і вели агітацію проти «оновленців» [151, арк. 10]. За інформацією Харківського губвідділу ДПУ (серпень 1923 р.) у селищі Жихор у лісі відбулося зібрання віруючих чисельністю до 100 осіб, на яких агітувалося за тихонівську церкву та проти «Живої церкви». ДПУ встановило осіб, які керували цими зборами, а також склад їхніх учасників [146, арк. 29]. Від «пильного та всевидючого ока» ДПУ не приховався факт проведення священником Тимченком з Мерефи богослужіння (з хором) у с. Пісочин (серпень 1923 р.), на якому були присутні до 1000 осіб [146, арк. 29].

Фіксували органи ДПУ і всі випадки конфліктів між представниками ворогуючих конфесій. Так, наприклад, чекісти із задоволенням повідомляли про «хуліганські витівки автокефалістів Мерефи», що проявилися у вибитті вікон у старости місцевої «Живої церкви» [146, арк. 24 зв.]. У селищі Проходи Липецького району (серпень 1923 р.) віруючими навіть була запечатана церква та недопущений священник, оскільки він став відправляти релігійні обряди, а також правити службу за новим стилем [146, арк. 20]. Чекісти відмічали, що у зв'язку із прийняттям ВЦУ (вищим церковним управлінням «Живої церкви») рішення про перехід на новий стиль серед вірян і духовенства виник розкол: одні священники проводили богослужіння за новим стилем, інші – за старим. Проти цієї новації виступили деякі з місцевих священників [146, арк. 46].

Такі явища спровоковані ДПУ, стали доволі типовим для церковного життя початку і середини 1920-х років «Також значні досягнення відділення в галузі дискредитації церковників, – похвалявся у своїй доповіді (лютий 1925 р.) начальник VI-го відділення секретного відділу ДПУ (займалося «церковниками» Є. Тучков. – Ціла низка бійок у церквах, скандалів і лайки – зробили свою справу. В багатьох місцевостях до попів починають ставитися зневажливо...» [6, с. 443].

Залякане населення побоювалося також бути позбавленим виборчих прав з усіма наслідками такого позбавлення за участь у церковному житті.

Так, за інформацією Харківського губвідділу ДПУ (1924 р.) спостерігалася ситуація, коли «населення із віруючих не бажає бути позбавлене права голосу, а тому відмовляється від вступу до т. зв. «церковних двадцятки», а це, у свою чергу, гальмувало кампанію укладання угод на оренду церков та інших [152, арк. 23].

Під тиском ДПУ та адміністративних органів чимало священнослужителів і церковнослужителів мусили бути зрікатися свого сану та залишати свої посади у церкві. Так, у травні 1924 року псаломщик Христо-Рождественської церкви Старосалтівського району написав заяву (копію якої окривідділком переслав до ДПУ), в якій повідомляв, що «кинув цю ганебну перед трудящими посаду псаломщика». Після цього він був знятий з обліку в НКВС [106, арк. 19, 20]. Також був змушений у грудні 1924 року відректися від сану і священник (він прослужив на цій посаді 15 років) К. А. Захаров, який проживав у селі Базилейка Печеніжського району Харківського округу [106, арк. 36]. Інший церковнослужитель, який у листопаді 1924 року теж зрікся своєї посади диякона С. К. Грузінов у своїй заяві (явно написаній під диктовку представників «органів») писав: «... тільки тепер усвідомив дійсність несправедливості існування церкви, як знаряддя затемнення народних мас і брехливості попів, як керівників» [106, арк. 46].

Усього лише за 8 місяців 1925 року у 29 округах УСРР відреклися від сану 315 священнослужителів [303, с. 189]. Це був результат не лише впливу атеїстичної пропаганди, але і наслідок церковного розколу, переслідування з боку влади, органів ДПУ, арештів і т. д. Чекіст Є. Тучков з гордістю писав, що «підготовлено кадр попів ... який може за першою ж вказівкою [ДПУ – В. С.] публічно зректися сану і перейти в невір'я» [6, с. 443].

З особливою ненавистю і нетерпимістю влада відносилася до інституту монашества. Начальник 6-го відділення секретного відділу ДПУ Є. Тучков вважав (листопад 1924 р.), що монахи відіграють «чималу роль у справі монархічної агітації», «займаються лише тим, що ведуть антирадянську агітацію під релігійним прапором і беруть ... участь у

відкритті ікон, мощей, організації чудес і т. д.» [6, с. 440]. Тому монахів, які займалися агітацією на користь «тихонівської церкви» в деяких кругах Харківської губернії (1924 р.) місцевими партійними органами наказувалося «вилучати» (тобто арештовувати) і за допомогою міліції доправляти до ДПУ.

Але й ставка влади на «Живу церкву» не у всьому справдила її сподівань, оскільки певна частина «оновленців» зайняла явно нелояльну щодо радянської влади позицію. Так, у березні 1923 року у м. Слов'янськ з Харкова прибув якийсь з архієпископів «Живої церкви». Після богослужіння, що зібрало надзвичайно багато віруючих, «архієпископ вимовив з амвону промову на українській мові, вказуючи як на ворога святої віри на комуністичну партію і закінчив виступ закликом: «Насувається на православну віру чорна хмара, що бажає задавити нашу віру і церкву православну. Ви, православні, не бійтеся, єднайтеся з Богом у молитві. Він допоможе вам і ніяка революція, соціалізм і комунізм не переможе»» За цим «святим отцем» ДПУ негайно встановило спостереження, а самий факт виступу був узятий на облік і «органи» почали проводити розслідування та розробку справи. Наслідком виступу архієпископа – «оновленця» стало закриття владою усіх церков, розташованих у залізничних приміщеннях [145, арк. 45 – 45 зв.].

Це був непоодиноким виступ священнослужителів проти атеїстичної ідеології, зафіксований місцевим відділом ДПУ. Так, 8 січня 1924 року священник автокефальної церкви Павло, виступаючи у Мерефі у місцевій церкві у своїй проповіді назвав атеїстів «мікробами – паразитами»: «Христос був сонцем правди, а люди, які ведуть антирелігійну пропаганду, є мікроби – паразити, що бояться правди, як туберкульозні паразити бояться сонця». Такий виступ обурило частину присутніх і вони залишили храм [152, арк. 6 зв.]. У цей час ще відбувалися і масові ходи з церковними іконами. Під час однієї такої релігійної ходи з Харкова до Куряжзького монастиря (травень 1923 р.) з чудотворною іконою Озерянської Божої Матері брали участь понад 2500 вірян, відбулася подія зафіксована агентами місцевого ДПУ. Біля Бупру

№ 1 на Холодній горі процесія зробила зупинку і священнослужителі почали молебень, говорячи: «Давайте за них [тобто ув'язнених – В.С.] помолимося, щоб ці [тюремники – В.С.] антихристи їх випустили». Після молебну процесія продовжила рухалася у напрямку монастиря у с. Куряж [146, арк. 2 зв.].

У зв'язку з церковним розколом серед населення Харківщини більш популярними стають різні релігійні секти. У повідомленні Харківського ДПУ (лютий 1924 р.) йшлося, що «населення, ... помітно посилило тягу до різних сект» і що найбільш популярна серед населення – це секта баптистів [152, арк. 16 зв.; 144, арк. 8 зв.]. А ще з літа 1923 року відмічалось зростання релігійних сект, за якими чекісти встановили спостереження [150, арк. 20]. Проте і сектанти виявилися нелояльними до радянського режиму. Так, керівник секти «підгорівців» у м. Богодухові Радченко, а у с. Матвіївка Буткевич, не зважаючи на заборону місцевих властей продовжували богослужіння у приватних будинках [147, арк. 27]. Через відмову підкоритися рішенням місцевого виконкому і негайно припинити своє богослужіння, один з керівників секти (Буткевич) був заарештований [147, арк. 23]. Але не лише за допомогою репресій боролися з сектантами. У деяких випадках для цього ДПУ використовувало інший метод – оприлюднювало (у різний спосіб) компрометуючі відомості на членів тієї або іншої секти. Так в очах населення у 1924 році було скомпрометовано секту баптистів – начебто через розбещеність серед її членів [152, арк. 16 зв.]. Також з метою залякування віруючих відбувалися підпали зачинених храмів [152, арк. 35; 146, арк. 122; 155, арк. 46].

Особливу увагу співробітники Харківського відділу ДПУ приділяли боротьбі з різними проявами містично-есхатологічних настроїв віруючих, особливо численними релігійними «чудесами», які привернули увагу населення. Такі явища тоді спостерігалися по різних регіонах республіки. Лише за 1924 р. в УСРР було зареєстровано 586 випадків різних «чудес», а в наступному – 53 [13, с. 297, 303]. Хоча такі явища відбувалися і раніше. Так,

наприклад, коли до Харківського місцевого відділу ДПУ (січень 1923 р.) надійшла інформація з розповсюджених чуток, що в колишньому Троїце-Сергієвському монастирі, який розташований в одному з повітів Харківської губернії, відкрилися моці захороненого тут декількома роками раніше священика («попа») Сергія. Ця подія викликала масове паломництво вірян до монастиря, але губвідділ ДПУ вжив відповідних «заходів впливу», щодо припинення даного явища. Моці були відкриті, а потім знов поховані при цвинтарній церкві у присутності 120 – 150 віруючих та 20 священників. Кожен день священнослужителі проводили тут молебни. Цією справою зацікавилася прокуратура. В процесі розслідування справи було заарештовано 6 священників і церковний староста [145, арк. 10]. 16 серпня 1923 року оновилися й куполи Воскресінської церкви у Харкові та хрести на ній [303, с. 167]. Досить розповсюдженим було таке явище, як масове оновлення ікон. Так, за даними Харківського губкома КП (б) У (липень 1922 р.) в Охтирському повіті з'явилася оновлена ікона. І хоча дане явище не викликало у місцевого населення особливого інтересу, все ж ДПУ були вжиті відповідні заходи [114, арк. 80].

У Миколаївському жіночому монастирі (Липецький район Харківщини) у липні 1923 року оновилася ікона Божої Матері. Це явище викликало інтерес навіть з боку влади, які забрали з собою оновлену ікону [146, арк. 49]. У серпні 1923 року у селі Світличному у громадянина Анадрузького також оновилася ікона. Дана ікона була вилучена співробітниками Харківського ДПУ, які стали проводити спеціальне розслідування для з'ясування ініціаторів оновлення [146, арк. 26]. Не зважаючи на переслідування з боку ДПУ, випадки оновлення ікон відбувалися і в наступні роки.

Репресії проти духовенства тривали і в наступні роки. Так, у жовтні 1926 року Харківським відділом ДПУ УСРР були заарештовані єпископ Онуфрій (Гагалюк А. М.), єпископ Феодосій (Ващинський Д. В.), єпископ Філарет (Линчевський А. К.), які «серед церковників і віруючих м. Харкова

розповсюджували відозву під назвою «відкритий лист» контрреволюційного змісту». В листі вони «закликали вірян берегти патріаршу форму правління церквою, не допускати колегіального управління, оскільки патріарша форма більшою мірою, ніж колегіальна, захищають церкву від втручання в церковні справи з боку радянської влади» [175, арк. 34 – 34 зв.]. Постановою особливої наради при колегії ОДПУ УСРСР (листопад 1926 р.) А. М. Гагалюк був висланий на Урал терміном на 3 роки [175, арк. 34 зв.]. Зазнали покарання й інші заарештовані єпископи Феодосій і Філарет. Ще раніше у середині 1922 р. були вислані за межі УСРР (щоправда, за рішенням керівництва «обновленської «Живої церкви», хоча й не без підказки ДПУ) архієпископ Харківський та Охтирський Нафанаїл (Троїцький Н. З.) та митрополит Михайл (Єрмаков В. М.) [6, с 325; 174, Т. 4. – арк. 4]. Були вислані єпископи Амвросій, Прокофій, Дамаскин, Василій Зеленцов – прибічники патріарха Тихона, а також архієпископ УАПЦ Г. Ярещенко, архієпископ М. Шараєвський та ін. [303, с. 158]. У березні 1923 р. ДПУ арештувало єпископа Павла Кратирова, який проживав у Харкові будучи на відпочинку («на покої»). Його необгрунтовано звинуватили у проведенні антирадянської агітації серед прихожан і за постановою особливої комісії НКВС УСРР він був 15 травня 1923 р. висланий за межі УСРР терміном на 3 роки [174, Т. 4. – арк. 3]. У жовтні 1926 р. ДПУ був заарештований єпископ Олександрійський С. М. Андріашенко, який був висланий (у 1924 р.) у Харків з Дніпропетровська. Єпископу інкримінували дискредитацію радянської влади та розпалювання релігійного фанатизму. Невдовзі його етапували до Москви, де ухвалою Особливої наради при колегії ДПУ від 12 листопада 1926 р. вислали до Казахстану терміном на 3 роки [299, с. 173]. Але не лише церковні ієрархи стали жертвами політичних репресій у 1920-ті роки. Чимало священників, дияконів, монахів, церковних старост, псаломщиків та навіть церковних регентів, не кажучи вже про вірян, зазнали переслідувань з боку ДПУ (не рідко за сфабрикованими справами) [300, с. 176, 180, 199, 256, 299, 351].

Терор проти церкви не припинявся і у наступні роки НЕПу. Більше того, він посилювався. У розмові з американською робітничою делегацією 2 вересня 1927 р. Сталін наголошував: «Партія не може бути нейтральною щодо релігійних забобонів. Партія не може бути нейтральною щодо носіїв релігійних забобонів, щодо реакційного духовенства, яке отрує свідомість трудящих мас. Чи придушили ми реакційне духовенство? Так, придушили. Біда лише в тому, що воно ще не повністю ліквідовано» [321, с. 133]. Іншими словами, радянський режим брав курс на радикальну «повну та остаточну» ліквідацію «носіїв релігійних забобонів» тобто духовенства, а також на придушення тих вірян, що намагалися чинити спротив антиклерикальній державній політиці по відношенню до церкви як традиційно важливого інституту суспільства.

У боротьбі проти церкви та релігії влада широко застосовувала норми Кримінального кодексу УСРР. Так, за «використання релігійних забобонів мас з метою повалення робітничо – селянської влади» або для заклику «до спротиву її законам і постановам» згідно ст. 54 КК УСРР каралося ув'язненням на термін не нижче 3 років, а у воєнний час – вищою мірою покарання [339, с. 290]. Покарання було передбачено й за здійснення релігійних обрядів у державних установах або на підприємствах, за вивішування у приміщеннях будь-яких релігійних зображень, а також за викладання релігійних віровчень для малолітніх і неповнолітніх як в державних, так і в приватних школах і інших навчальних закладах [339, с. 290].

Проте не зважаючи на шалений тиск і репресії, церква вистояла. Більше того, всупереч діям влади у Харкові за 1925 – 1927 рр. кількість членів релігійних громад збільшилась на 214% [303, с. 196]. Все це свідчило про зростання релігійності у суспільстві, не дивлячись на боротьбу ДПУ з цим явищем.

Однією з наймасштабніших антирелігійних кампаній атеїстичної більшовицької влади, спрямованої проти усіх без винятку релігійних

конфесій на початку НЕПу була кампанія з примусового вилучення (а точніше, конфіскація) церковних цінностей. Користуючись обставинами жахливого голоду 1921 – 1922 рр., що поряд із природними чинниками був наслідком воєнно-комуністичного експерименту більшовиків і охопив величезні простори півдня України, Поволжя та деяких інших регіонів, керівництво державної партії під гаслом допомоги мільйонам голодуючих вирішило здійснити широкомасштабну акцію з конфіскації церковних коштовностей. Наприкінці лютого 1922 р. з'являється постанова ВЦВК РСФРР від 23 лютого, підписана «всеросійським старостою» М. І. Калініним про вилучення з церковного майна всіх дорогоцінних предметів із золота, срібла та каменів, «вилучення яких не зможе суттєво зачепити інтереси самого культу». Вилучені коштовності передбачалося передати в Наркомфін у фонд допомоги голодуючим [39, с. 122]. При цьому у даній постанові не було ані слова про голод у південних губерніях України.

На виконання даної постанови 8 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив практично аналогічну постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», але з деякими уточненнями. Так, вилученню підлягали предмети не лише із золота, срібла та коштовного каміння, але й з платини і слонової кістки; цінності повинні були вилучатися не лише з церков, але й з монастирів і молитовних будинків усіх віросповідань. За приховування від опису релігійних дорогоцінних предметів передбачалося покарання примусовими роботами з конфіскацією усього церковного майна [250, с. 65 – 66; 303, с. 23]. Місцеві ради повинні були поспіхом – упродовж усього одного місяця забезпечити вилучення з храмів і монастирів усі дорогоценні предмети із золота, срібла, коштовних каменів, платини і слонової кістки [250, с. 66].

Для реалізації цієї кампанії в центрі і на місцях створювалися спеціальні комісії, що були наділені дуже широкими повноваженнями [250, с. 65 – 66]. До складу центральної комісії УСРР увійшли керівники НКВС та ДПУ (В. Манцев і В. Балицький). Рішенням політбюро ЦК КП (б) У від 14

квітня 1922 р. запропоновано ДПУ УСРР «дати розпорядження на місця про виділення члена губколегії губвідділу ДПУ спеціально для роботи по вилученню цінностей» [39, с. 151]. Раніше, 11 березня 1922 р. в телеграмі керівників ДПУ І. С. Уншлихта та Т. П. Самсонова, адресованій місцевим органам ДПУ вказувалося, що співробітники губвідділу ДПУ повинні обов'язково входити до складу комісій з вилучення церковних цінностей. У випадках виявлення «розкрадання» цінностей духовенством органи ДПУ повинні були контролювати роботу органів карного розшуку, притягати до відповідальності віруючих, які підписували угоду про оренду церкви. На місцевих чекістів покладалася особливий контроль за тим, щоб місцева церковна влада, «патріарші кола» не гальмували процес вилучення коштовностей [6, с. 468].

Але вже одразу після кривавих подій у Шуї (березень 1922 р.) внаслідок зіткнення віруючих з представниками влади, що вилучали церковні коштовності, очільники ДПУ зажадали від керівників губернських ДПУ: «Встановити за реакційним духовенством і церковниками», що чинили спротив вилученню цінностей, пильний нагляд, а у «випадку встановлення їх шкідливої роботи ... таких негайно арештовувати та притягувати до найсуворішої відповідальності через трибунали». Також пропонувалося енергійно вести розслідування випадків «крадіжок» цінностей, особливо духовенством, вести про це «кампанію в пресі та агітацію серед населення» [6, с. 468]. 21 березня 1922 р. Уншлихт і Самсонов вимагають від губернських відділів ДПУ: «В порядку бойового наказу ДПУ: ... проведенню вилучення цінностей надати виключного значення в сфері своєї компетенції». Кожні три доби місцеві органи держбезпеки повинні були інформувати секретний відділ ДПУ про те як відбувається збір цінностей, як населення і духовенство ставиться до вилучення, чи мали місце ексцеси, які результати вилучення коштовностей, чи мали місце крадіжки цінностей духовенством і віруючими [6, с. 469.].

19 квітня 1922 р. нарком юстиції УСРР М. Скрипник у записці, направлений через ДПУ головам губкомісій з вилучення церковних цінностей наполягав призначити співробітників ДПУ секретарями губернських і повітових комісій по вилученню коштовностей [82, арк. 16, 26]. Як бачимо, з самого початку кампанії більшовицьке керівництво відводило ДПУ провідне місце в процесі вилучення церковних коштовностей. Передбачаючи можливість виникнення невдоволення та масових протестів проти вилучення коштовностей, «комісія з обліку та зосередження цінностей» у складі Троцького, Галкіна, Уншліхта, Сосновського та ін. 9 березня ухвалила: «При фактичному вилученні цінностей з церков необхідно мати на близькій відстані надійну військову частину. ДПУ вжити заходів, щоб навколо церков під час вилучення не могло утворитися скупчення фанатизованих громадян» [6, с. 42]. Отже, влада заздалегідь була готова застосувати насилля для придушення будь-якого опору.

У Харківській губернії кампанія з вилучення церковних цінностей під керівництвом губернської комісії на чолі з секретарем губкому КП (б) У К. А. Киркижем почалася 20 березня 1922 р. [39, с. 46]. У самому Харкові першими були пограбовані найбагатший у місті Благовіщенський собор, Автокефальний (колишня Миколаївська церква) собор, Покровський монастир, Хоральна синагога, римо-католицький костел, лютеранська та Вірмено-Григоріанська церкви [303, с. 26]. З кафедрального Благовіщенського собору 21 травня 1922 р. був знятий 18 – пудовий (295 кг) срібний дзвін, не рахуючи великої кількості інших цінностей [83, арк. 108]. З Харківської Хоральної синагоги 31 березня було конфісковано 24 фунти срібних речей [83, арк. 1]. З Миколаївського собору, що належав автокефальній церкві 1 квітня 1922 р. були вилучені срібні речі загальною вагою 59 фунтів 13 золотників лише з одного алтаря цього храму. 26 квітня з Миколаївського собору знов було взято 35 риз з ікон загальною вагою 5 пудів 18 фунтів срібла [83, арк. 3].

У такий спосіб вже до 1 травня 1922 р. лише з храмів Харкова було зібрано 58 пудів, 8 фунтів, 50 золотників срібла і 20 фунтів, 1 золотник, 5 долей золота, а з церков Куп'янського, Зміївського та Сумського повітів Харківської губернії отримали понад 71 пуду, 20 фунтів срібла, 93 алмази, 49 перлин і 187 коштовних каменів [13, с. 189].

Вже невдовзі після початку кампанії з вилучення храмових коштовностей громади віруючих і духовенство почали в багатьох районах країни чинити стихійний опір владі. Використовуючи події в м. Шуї (березень 1922 р.) як привід для розв'язання масових репресій проти духовенства, В. І. Ленін 19 березня 1922 р. звертається з відповідним таємним листом до членів політбюро ЦК РКП (б). У цьому документі вождь більшовиків закликав до нещадного терору проти представників «реакційного духовенства»: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (а тому й повинні) провести вилучення церковних цінностей із найбільш шаленою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням якого б то не було спротиву. Нам, щоб то не було, необхідно перевести вилучення церковних цінностей якнайбільш рішучим і найшвидшим способом, і тим ми зможемо забезпечити собі фонд у декілька сотень мільйонів золотих рублів (треба пригадати величезні багатства деяких монастирів і лавр» [6, с. 141].

«Чим більше представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства нам вдасться розстріляти з того приводу, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб вона декілька десятків років не сміла навіть думати про якийсь спротив», – наполягав у своєму «посланні» Ленін [6, с. 143].

Виконуючи ленінські настанови, центральна комісія з вилучення церковних цінностей в УСРР у квітні – травні 1922 р. неодноразово розглядала питання протидії конфіскації церковного майна у губерніях республіки. Керівнику ДПУ УСРР В. Манцеву, наркомату юстиції та

ревтрибуналу було доручено якнайшвидше припинити спротив кампанії вилучення цінностей [13, с. 188].

Виконуючи вказівки свого керівництва Харківський відділ ДПУ відрядив своїх «секретних співробітників на операцію по вилученню церковних скарбів» [80, арк. 61]. У Харкові, за відомостями ДПУ, «настрій населення ... у зв'язку з кампанією по вилученню упродовж усього березня місяця нервовий. В перших числах березня відмічалось зростання контрреволюційної та антисемітської агітації. Розповсюджуються провокаційні чутки ... що комуністи-українці та євреї під виглядом допомоги голодуючим бажають захопити церковні цінності. Духовенство в багатьох місцях веде контрреволюційну агітацію» [6, с. 87 – 88]. А вже на початку травня у місті почалися й перші відкриті зіткнення між представниками влади і церковної громади віруючих. Так, 2 травня 1922 р. при вилученні цінностей з Воскресінської церкви в Харкові натовп, заблокувавши вхідні двері відкрито виступив проти вилучення: «цінності з церкви ми не віддамо, бо це грабіж». Негайно у натовп були кинуті агенти ДПУ, щоб «узяти на облік усіх осіб, які вели агітацію» проти вилучення, а після цієї агентурної роботи був викликаний загін кінної міліції, внаслідок появи якого натовп став розбігатися. Особи, що протестували проти конфіскації церковного майна були вночі заарештовані, а цінності – понад 22 пудів 14 фунтів срібла вивезені та здані до губфінвідділу [82, арк. 58].

Матеріали судових процесів та інформація ДПУ свідчить, як про активні так і про пасивні форми спротиву владі. Такі як приховування церковних і монастирських інвентарних книг, або навіть їхня фальсифікація з метою зменшення кількості коштовних предметів, що перебували на обліку, приховування церковних коштовностей [346]. В разі приховування церковних дорогоцінних речей за справу бралось ДПУ, використовуючи для цього цілий арсенал засобів.

Так, в інформації Харківського губвідділу ДПУ (травень 1922 р.) йшлося: «У деяких волостях губернії спостерігалися випадки утаювання

цінностей ... але за допомогою агентурної розробки та енергійного втручання органів ДПУ на місцях ці спроби в більшості випадків не вдалися» [80, арк. 84 зв.].

За даними губвідділу ДПУ у селі Піски Ізюмського повіту священники Мухін і Кудицький відмовилися зняти ризу з чудотворної ікони, мотивуючи відмову тим, «що бояться обурення селян, але після виклику їх у ДПУ, негайно дали підписку про те, що риза буде знята і здана в комісію [по вилученню цінностей]». Риза у подальшому була знята і передана в повітовий фінвідділ, а справа священників направлена до ревтрибуналу [80, арк. 87 зв.]. Чекістами був виявлений ще один випадок, коли священник Чепільської волості приховав срібні речі під столом у церкві, але хтось надіслав про це донос у Харківське губернське ДПУ і речі були знайдені, а священник притягнутий до відповідальності [80, арк. 87 зв.]. За інформацією ДПУ деякі з арештованих священників (наприклад, Мухін з Куп'янського повіту) були Харківським губревтрибуналом засуджені до страти [80, арк. 121]. Одночасно органи ДПУ відстежували й тих осіб, які у минулому були пов'язані з церквою і могли приховувати церковні коштовності. Так, згідно, інформації освідомчої частини секретно – оперативного відділу Харківського губернського відділу ДПУ, що 27 квітня 1922 р. була направлена до губкомісії по вилученню церковних цінностей, колишній староста Миколаївської церкви А. М. Стрельников начебто мав у себе вдома 7 золотих ікон вагою більше 1 пуда та придбав 2 золотих хреста вагою 10 фунтів кожний, один з яких віддав на збереження священнику Максиму. Крім цього, Стрельников вів агітацію проти вилучення церковних цінностей, та їздив до якогось московського митрополита. Чекісти також повідомляли про заховання «каси з золотом і сріблом» у Миколаївському храмі, хоча й не знали точно її місцезнаходження [82, арк. 56].

Та попри масовий народний спротив кампанія з вилучення церковних цінностей на Харківщині, згідно звіту місцевої влади у центр завершилася 24 червня 1922 р. [13, с. 203]. Лише з храмів різних конфесій Харкова було

вилучено 217 пудів 14 фунтів 50 золотників 48 долей срібла, 1 фунт 84 золотники 93 долі золота [303, с. 30].

У процесі вилучення церковних цінностей надзвичайно великою була репресивна роль органів ДПУ Харківщини. В ході проведення даної акції чекістами активно застосовувалися репресії проти вірян і духовенства [265, с. 179]. Лише у Харківській єпархії в 1922 р. було розстріляно або замучено 98 духовних осіб, а по Україні – 583 особи [39, с. 110]. Загалом же, в радянській країні за 1922 – 1923 рр. було фізично знищено 2691 священника, 1962 монаха та 3447 монахинь (тобто загалом 8100 осіб духовного звання) [37, с. 44].

Таким чином, в 1920-ті роки органи ЧК – ДПУ Харківщини, реалізуючи атеїстичний політичний курс більшовицької партії, розгорнули активну діяльність, спрямовану проти церкви. Використовуючи цілий арсенал засобів: дискредитацію духовенства, репресії та залякування, підкуп, насадження мережі інформаторів в середовищі священнослужителів, тактику церковних розколів, особливо в умовах масштабного голоду і кампанії з вилучення церковних цінностей, вони намагалися максимально дискредитувати інститут церкви в очах населення і цим прискорити остаточне зникнення цього важливого суспільного інституту, що залишався ідеологічно непримиренним конкурентом марксистського світогляду.

Отже, розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що в роки НЕПу органи ЧК – ДПУ Харківщини проводили широкомасштабну репресивну діяльність, спрямовану проти усіх незгодних та невдоволених більшовицьким режимом. Важливу роль в цьому процесі також відіграє створення та упорядкування системи оперативного обліку тих категорій громадян, які влада вважала для себе потенційно небезпечними. Основними напрямками здійснення політики державного терору була боротьба органів держбезпеки з представниками опозиційних та навіть «соціально близьких» (як УКП) партій, течій та рухів, що вважалися небажаними політичними конкурентами монополю правлячої більшовицької партії. Об'єктом державного терору стали учасники національно-визвольного та селянсько –

повстанського рухів, колишні офіцери та військовослужбовці антибільшовицьких формувань і чиновники урядів гетьмана Скоропадського, УНР, Денікіна, Врангеля та ін. Політично небезпечною або підозрілою вважалася інтелігенція старої формації, а особливо національно свідома частина інтелігенції. Вже на початку НЕПу представники різних груп інтелігенції зазнали переслідувань з боку органів ЧК – ДПУ, а частина її була (за списками, складеними ДПУ) вислана за межі кордонів УСРР та до віддалених районів РРФСР. Політичних переслідувань з боку атеїстичної влади зазнали представники різних церков – православної, автокефальної та інших конфесій, а також різних сектантських груп тощо. Переслідування і репресій з боку органів ДПУ зазнали представники внутрішньопартійної опозиції (сапроновці, троцькісти і т.п.).

Важливу роль в процесі конфіскації церковних багатств на Харківщині відігравали органи ДПУ, які були на вістрі всього процесу. Використання ними широкомасштабних репресій проти духовенства і віруючих, нагнітання шаленої антирелігійної істерії в суспільстві, застосування насильницьких методів придушення протестного опору, дозволило радянській державі досить швидко зламати опір віруючих, провести кампанію з конфіскації церковних цінностей, підірвати економічну базу церкви, внести розкол в лави духовенства.

Динаміка політичних репресій, що здійснювалася органами ЧК – ДПУ на Харківщині залежала від коливань політичного курсу більшовицької партії. Найбільш масштабними політичні репресії були на початку НЕПу в умовах гострої соціально-політичної кризи, під час боротьби з повстанським рухом. Репресій суттєво скорочуються в середині 1920-х років в умовах відносної лібералізації політичного та соціально-економічного життя. Але наприкінці 1920-х років згорання НЕПу та обставин використання надзвичайних (тоталітарних) методів управління країні роль органів ДПУ та масштаби політичних репресій непомірно зростають, охоплюючи широкі верстви населення.

РОЗДІЛ 4

Діяльність радянських органів державної безпеки у сфері економіки

4.1. Боротьба з посадовими злочинами та корупцією.

Важливою сферою діяльності харківських органів держбезпеки в роки НЕПу була економічна. Більшовики змушені були під тиском жорстокої соціально-економічної та політичної кризи і масового невдоволення політикою воєнного комунізму піти на поступки суспільству і запровадити НЕП, допустити плюралізм (але не юридичну рівність) різних форм власності в економіці, але зовсім не збиралися при цьому випускати з під свого контролю економічне життя країни. Тож в умовах функціонування змішаної ринкової економіки під жорстким контролем держави роль органів ЧК – ДПУ була надзвичайно помітною та вагомою. Можна сказати, що не було жодної галузі народного господарства, яку б не намагалися взяти під свій всюдисущий контроль органи державної безпеки. Ще на початку НЕПу, 6 травня 1921 р., наказом по ВУЧК № 20/114 у складі ВУЧК було організовано економічне управління [257, арк. 35], а на місцях при губчека створені економічні підвідділи [241, с. 40].

Згідно з таємним обіжником, на органи ВЧК (вересень 1921 р.) був покладений контроль за здійсненням орендної політики, розвитком сільського господарства, перебігом розвитку кооперації, стягуванням продовольчого податку, розвитку митної справи та зовнішньоекономічних зв'язків. Особлива увага приділялася контролю за приватним ринком і приватнопідприємницькою діяльністю, сферою кредиту і грошового обігу, державною, кооперативною та дрібною промисловістю [56, с. 115 – 117, 119 – 122, 123 – 125]. При цьому, як і раніше, на них було покладено боротьбу з посадовими злочинами, господарським розкраданням державної власності, розтратою казенних коштів – тобто «контрреволюційними економічними злочинами» – це класифікувалося мовою тогочасного законодавства [29, с. 85]. НЕП покликав до життя непманів, підприємницька діяльність яких повинна була підняти зруйновану війнами і політикою воєнного комунізму

економіку. Тож не дивно, що 22 вересня 1922 р. місцеві органи ДПУ отримали циркулярне розпорядження про складання таємних списків, до яких заносилися усі представники непманської буржуазії – багатії, підприємці – посередники, торговці [236, с. 181]. Отже, з переходом до НЕПу сфера відповідальності органів державної безпеки лише розширилася. У березні 1921 року колегія ВЧК навіть ухвалила рішення спрямоване на посилення чекістської роботи у господарських органах. З цією метою кожний «відповідальний чекіст» мав отримати якусь роботу (у господарських та інших установах), суміщаючи її з роботою в ЧК [245, с. 87].

Нова економічна політика внесла свої певні корективи в настрої у суспільному середовищі, зокрема і в царині радянських службовців. Як зазначалося в доповіді ХГЧК (осінь 1921 р.): «Відділи губвиконкому дуже недовірливо ставляться до уповноважених ЧК у своїх відділах і розглядають їх як перешкоду у своїй роботі. Президією губвиконкому було прийнято постанову відкликати з відділів представників ЧК» [72, арк. 21]. У зв'язку з цим в перші місяці НЕПу відмічалася «недостатня робота економічного підвідділу ХГЧК», в тому числі через те, що «... нова економічна політика спантеличила працівників ЧК, які ще не освоїли новий метод своєї роботи» [72, арк. 21]. Проте, вже на початку грудня 1921 р. ХГЧК з метою посилення контролю за державними закладами звернулася до голови Харківського губвиконкому дати термінове розпорядження всім радянським установам в 3-денний термін надати в секретно-інформаційну частину ХГЧК відомості про накази по своїх відділах, терміново надіслати до ЧК анкети усіх співробітників радянських установ для взяття їх на облік, а також для того, «...щоб стежити за їхнім рухом (відрядження, звільнення і т. п.)» [77, арк. 2]. Тобто дуже швидко харківські чекісти зуміли зорієнтуватися в нових умовах діяльності і використовували для цього «перевірені часом» методи. Зокрема, відбувався процес створення мережі інформаторів економічного відділу ДПУ, вербувалися таємні освідомлювачі з числа співробітників радянських установ і відомств. У цьому зв'язку є вельми цікавою записка очільника ДПУ

Ф. Е. Дзержинського до свого підлеглого – начальника економічного управління З. К. Кацнельсена (серпень 1922 р.) «Як справи у Вас з інформаторами? Чому не даєте мені список на затвердження?.. Мабуть, немає жодного вартого. Чекаю доповіді та списки інформаторів з їхніми характеристиками. Скільки в ЕКУ витрачється секретних коштів?» [29, с. 97]. Але це були лише перші кроки в напрямку посилення контролю за державними установами та підприємствами.

Вже до червня 1923 року 75% господарських установ перебували під безпосереднім наглядом економічних структур ДПУ. У зв'язку з цим навантаження їхніх співробітників було таким, що чекісти «працювали по 10 – 12 годин на добу» [245, с. 89]. Ще одним напрямком роботи органів ЧК – ДПУ Харківщини була боротьба з корупцією та посадовими злочинами. В роки НЕПу корупція серед різних ланок господарського і радянсько-партійного апарату стала дуже поширеним явищем, оскільки він сам створив умови для корупції. Вже на самому початку нової економічної політики РНК УСРР видав постанову, що передбачала суворі міри покарання (аж до розстрілу) за різні посадові злочини (зокрема, хабарництво, розкрадання державного майна, безгосподарність і т. п.) [185, 1921. – № 14. – Ст. 383]. Виконання цієї постанови покладалося на органи держбезпеки та наркомат юстиції. Так, навесні 1921 р. колегією ХГЧК було розглянуто справу технічного керівника 1-ї державної фабрики антифрикційних набивок Машевського Е. С., якого звинувачували у викраданні фабрикантів, мила та спекуляції ними, даванні хабаря та у приховуванні від обліку товарів. Він був засуджений до розстрілу [138, арк. 1 зв.]. Тоді ж до розстрілу було засуджено іншого посадовця, який присвоїв собі 30 аршин тканини та пару черевиків [138, арк. 1 зв., 19]. У квітні 1921 р. за розкрадання народного майна колегією ХГЧК було засуджено до 4 років концтабору посадовця Алтайкіна У. М., а іншого посадовця-хабарника І. А. Маркова засудили до концтабору з відправленням у Донбас. На початку 1921 р. ХГЧК розслідувало велику справу Залізкому (залізничного комітету) залізниці, заарештувавши 60

посадовців. Їх звинувачували у незаконному вивезенні до РРФСР нормованих продуктів шляхом підроблень документів і хабарів. 315 вагонів, що були вивезені на Північ, при тому жодний наряд на вивіз не був виданий на законних підставах. Отримуючи продукти за державними (нормованими) цінами вони перепродували їх у Росії за вільними цінами, які були вищими у 20 – 50 разів. У такий спосіб ділки отримували сотні мільйонів карбованців прибутків, а також масштабно спекулювали іноземною валютою [72, арк. 6 зв.]. Було також проведено слідство у справі харчового відділу Харківської губради народного господарства (арештовано 44 чол.), губодягу (арештовано 23 чол.), губернського лісового комітету та ін. [72, арк. 7, 15].

Боротьба з хабарництвом та посадовими злочинами тривала і надалі. 24 жовтня 1922 р. Харківський губвиконком у своєму зверненні до громадян «Про боротьбу з хабарництвом» закликав їх подавати письмові заяви про всі відомі випадки хабарництва до губвиконкому [109, арк. 66]. Цікаво відмітити, що однією з дільничних трійок (було створено губернську, окружні та дільничі трійки) по боротьбі з хабарництвом на Харківському залізничному вузлі очолив сумнозвісний чекіст С. О. Саєнко (в цей час він вже працював у карному розшуку). Саєнко звернувся до робітників і службовців із закликом терміново повідомити трійку про всі випадки хабарництва [282]. У такий спосіб, заохочуючи масові доноси, влада намагалася викоринити таке глибоко вкорінене негативне явище (традиційне для дореволюційних часів), як корупція. На загальносоюзному рівні комісію по боротьбі з хабарництвом 1 вересня 1922 р. очолив голова ДПУ Ф. Е. Дзержинський [343, с. 277 – 278]. Але його абсолютно не влаштовувала та обставина, що після реорганізації у 1922 р. ВЧК у ДПУ, згідно закону справи про посадові злочини були вилучені з компетенції ДПУ та передані до народних слідчих судів. Голова ДПУ обурюючись малоефективною, на його думку, боротьбою з економічними та посадовими злочинами зазначав: «Не зважаючи на енергійну боротьбу з господарськими та посадовими злочинами, число їх ані кількісно, ані якісно не зменшується... Між

моментом виявлення злочину та ухвалою вироку проходить стільки часу, що сам [судовий – В. С.] процес втрачає своє значення... До справи залучається величезна кількість осіб, у відношенні кожного з них здійснюється колосальна кількість формальностей слідства. Здійснене органами ОДПУ слідство по цих справах прокуратурою визнається звичайно тільки дізнанням, що не має юридичної ваги, по ньому слідчими суду знову здійснюються всі слідчі дії. Так проходить від початку слідства до слухання справи звичайно біля року. Між тим лише швидка, безпосередньо наступна за розкриттям злочину репресія ... може дати нам можливість дійсної, продуктивної та реальної боротьби з посадовими злочинами». Держинський закликав вище партійне керівництво надати по цих справах органам ДПУ права слідчого впровадження, а також дати директиву Верховному та губернським судам і прокуратурі «звести формальності до мінімуму», щоб справи слухалися вже через 1 – 3 місяці з початку заведення справи, без усілякої черги «в ударному порядку» та при спеціально підібраному для цього складі суддів [177, с. 440 – 441]. Очевидно політбюро ЦК РКП (б) невдовзі погодилося з пропозицією «залізного Фелікса» і поступово боротьба з посадовими злочинами знов перейшла до компетенції ДПУ (з 1926 р.) [185, 1926. – № 31. – Ст. 244]. При цьому сам Ф. Держинський у своїй доповіді в ЦК РКП (б) був змушений визнати слабку обізнаність чекістів з проблемами економічного життя країни, їхню некомпетентність в багатьох сферах економіки: «Хоча й віддані справі комуністи, але не маючи поняття про господарські питання взагалі, про те що таке наш НЕП і державний капіталізм зокрема, а тому вирішують питання злочинів поза часом і простором – це наше ДПУ» – наголошував у тезах своєї доповіді голова ОДПУ [234, с. 77].

Але ще до того часу органи ДПУ розгорнули активну роботу за припинення посадових і господарських злочинів. В листопаді 1923 р. Харківським відділом ДПУ на біржі праці була виявлена «ціла компанія службовців», учасники якої за гроші (хабарі) влаштовували на роботу в різні

організації та установи спекулянтів, валютників та ін., видавала картки безробітних псевдобезробітним ділкам і т. д. [209]. Харківським відділом ДПУ УСРР за зловживання службовим становищем на початку грудня 1923 р. був заарештований співробітник губернського шкіряного об'єднання Х. С. Епштейн, який одночасно був компаньйоном приватної організації з закупівлі сировини. І це незважаючи на те, що радянське законодавство категорично забороняло поєднувати одночасно службу в радянських установах та в приватних організаціях і фірмах [185, 1923. – № 5. – Ст. 93]. В ній працювали Фарбер, Долженко, Теремило та інші підприємці. Власне службове становище Епштейн використовував в інтересах приватної компанії та особистого збагачення. Він закупляв шкіряну сировину для державного тресту, але кращу частину її перепродавав своїй компанії, яка навіть не мала патенту і не сплачувала податків. На кожному вагоні сировини Х. С. Епштейн заробляв до 30% від її вартості, а прибуток ділив зі своїми компаньйонами. До того ж, Епштейн закупляв шкіряну сировину для треста в своїх же компаньйонів [210]. За нанесення державному тресту збитків Епштейн був притягнутий до судової відповідальності.

Іншу справу, пов'язану зі скоєнням посадового злочину завідувачем житлового відділу управління державного націоналізованого майна у Харкові Кононенко, також розслідував у грудні 1923 р. Харківський відділ ДПУ УСРР. Кононенко систематично займався здирництвом, вимагаючи хабарі від управителів націоналізованих будинків. До того ж, Кононенко видавав себе за таємного співробітника ДПУ, який начебто керував таємною групою. У справі житлового відділу було притягнуто до судової відповідальності кілька службовців та управителів будинків [211].

На початку НЕПу досить поширеним явищем була корупція посадових осіб на українських залізницях. Лише за травень – липень 1922 р. місцеві органи шляхово – транспортного відділу (ДТВ) ДПУ УСРР виявили на залізницях Південного округу (Південна, Катеринославська, Донецька) 185 випадків хабарництва і до кримінальної відповідальності було

притягнуто 370 осіб [207]. На початку листопада 1922 р. на Харківському залізничному вузлі шляхово-транспортний відділ ДПУ та трійка з боротьби з хабарництвом заарештували 36 осіб, зокрема начальника залізничною станцією Харків, охоронців і навіть агента ДПУ. Були також заарештовані групи кримінальників (усього 55 чол.), причетних до розкрадання вантажів на станції Харків-товарна і станція Левада [281]. Однак і цих заходів виявилось замало для припинення корупції, оскільки лише за лютий 1923 р. дорожньою трійкою транспортного відділу ДПУ Південних залізниць (Харківська ділянка) було звільнено зі служби 100 чол., причетних до хабарництва та розкрадання, а ще 28 чол. взяті на облік як неблагонадійні по хабарництву особи [145, арк. 32].

Боротьба з економічними злочинами на залізничному транспорті продовжувалася і в наступні роки. Наприкінці грудня 1924 р. органи ДПУ заарештували 70 осіб і притягнули до відповідальності 117 чол. – ділків чорної біржі Харкова, які діяли у злочинній зв'язці з корумпованими співробітниками залізниці – Гуревичем, Константиновським, Поповим, Крюковим, Берком, Давидовим та ін. За час їхньої злочинної діяльності було розкрадено 54 вагони цінних вантажів на суму понад 2,5 млн. крб. золотом [288]. Наприкінці квітня 1924 р. транспортним відділом ДПУ за провіз 10 цеберок спирту був заарештований харківський крамар Шаламберидзе [287]. У жовтні 1924 р. у Харкові транспортним відділом ДПУ було затримано групу осіб, що займалася нелегальними поставками спирту з Баку для харківських готелів [286], а в січні 1926 р. на станції Харків місцеве ДПУ заарештувало групу з 6 осіб, що займалася розкраданням залізничних вантажів [289]. 1926 р. ДПУ знешкодило групу т. зв. «дублікатчиків», яка отримувала на станції Основа вантажі за підробленими документами [103, арк. 93].

У той же час інша справа проти розкрадачів державного майна на станції Основа, за якою було заарештовано місцевими органами ДПУ 15 осіб,

внаслідок невдалої роботи агентурного апарату транспортного відділу ДПУ станції Основа завершилося безрезультатно [103, арк.107]. Одночасно з 1926 р. посилилась боротьба ДПУ з розтратниками державних коштів. Харківське місцеве ДПУ розробило справу Паланта – заступника керуючого торгової контори Харківського відділення Мосмаштресту, який за підробними документами отримав у Нафтосиндикаті 5 тис. крб. та розтратив їх на курорті у Кисловодську. Було розслідувано й справу іншого посадовця - розтратника Неймана, що незаконно розтратив 4 тис. крб. рекламного бюро Держспирту [103, арк. 104].

Звичайно, що в полі зору співробітників органів ДПУ Харківщини опинились корупційні «діяння» місцевих податківців. Останні тісно «співпрацювали» з представниками приватнопідприємницького сектору, які у той або інший спосіб всіляко намагалися уникнути податкового тягаря, отримати для себе певні пільги, обійти чинні законодавчі норми в сфері господарської діяльності і т. п. Поштовхом для проведення розслідування часто – густо були заяви окремих громадян щодо зловживань та здириництва з боку фінагентів (податківців). Так, згідно заяви громадянина Беленицького М. Ф. до Харківського ДПУ (лютий 1924 р.) ним було дано хабар у сумі 10 червінців члену податкової комісії 10-го фінрайону Слободкіну, щоб зменшити суму прибуткового податку. Раніше, цей податківець отримав хабар від торговця борошном Яценка за зменшення суми податку [96, арк. 1, 2, 2 зв.]. У лютому 1924 р. губвідділ ДПУ отримав інформацію, що інший фінінспектор В. І. Трофимов систематично вимагав хабарів від торговців Благівіщенського базару, знижуючи за це податки [96, арк. 7, 8 зв.]. І хоча далеко не завжди інформація громадян підтверджувалася, вона допомагала викривати податківців – хабарників. На початку січня 1925 р. за хабар був заарештований економічною частиною ДПУ помічник фінінспектора М. А. Шмельов [100, арк. 170]. Раніше, 10 жовтня 1924 р. помічником 3-го відділення Харківського окрвідділу ДПУ А. Б. Гершманом був заарештований фінінспектор А. М. Адлерберг з числа дореволюційних

чиновників, який систематично за хабарі зменшував суми податків для підприємців [100, арк. 14, 41, 42]. Після його арешту ДПУ намагалося з'ясувати за чією саме рекомендацією А. М. Адлерберга прийняли на роботу до губфінвідділу [100, арк. 61]. Слідча справа Адлерберга була доведена до суду. Судовий процес у справі цього хабарника широко висвітлювався у засобах масової інформації. На лаві підсудних опинився сам Адлерберг та два десятка підприємців-хабародавців – Гутіна, Кривошеїн, Білоусов, Уманська, Рабинович та ін.. За вироком губернського суду Адлерберг був засуджений до 6,5 років ув'язнення, а його спільники – від 1 до 4,5 років тюрми [213]. У деяких випадках керівництво Харківського губфінвідділу й само зверталось до органів ДПУ з проханням встановити нагляд за своїми співробітниками, поміченими у хабарництві та моральному розкладанні [96, арк. 9].

Чудово розуміючи неможливість силами одного лише місцевого відділу ДПУ подолати корупцію та посадові злочини серед представників радянського чиновництва, очільник Харківського губернського відділу ДПУ В. Т. Іванов у своїй доповіді про стан радянського апарату в губернії на засіданні Харківського губкому КП (б) У (червень 1925 р.) вніс пропозицію «що окрім апарату ДПУ необхідно, щоб і по радянській лінії були вжиті заходи. Нагально створити комісію, яка могла б своєчасно враховувати всі дефекти та злочини, що мають місце у радянському апараті». Дана пропозиція була прийнята губкомом КП (б) У і така комісія з числа представників силових структур та губернської прокуратури була створена. До її складу увійшов і голова Харківського відділу ДПУ В. Т. Іванов [153, арк. 89]. Але й ця авторитетна комісія виявилася безсилою подолати корупційне зло серед посадовців – чиновників. Раніше, губкомом КП (б) У вже давав директиву місцевим радянським органам влади «у боротьбі з порушенням революційної законності...» використовувати інформацію, яка надавалася органами місцевого ДПУ [153, арк. 73].

Після адміністративної реформи з 1925 р. боротьбою зі злочинами в галузі економіки займався окружний відділ ДПУ в особі його економічного відділення, де у 1926 р. працювали лише два співробітника – уповноважений М. Крижанівський та його помічник Б. Мархевич. Ця група обслуговувала 45 об'єктів округу, на кожний з яких заводилася літерна справа (на Укрсельмаш, Цукротрест, завод «Серп і молот») [236, с. 104]. У своїй діяльності економічна група Харківського окрвідділу ДПУ використовувала 46 секретних співробітників, з яких 12 мешкало в Харкові, а 34 – в районах округу [236, с. 204]. У той же час, як показала перевірка якісного складу цієї агентури, більшість агентури, маючи слабку професійну підготовку обіймаючи незначні посади були неспроможні давати корисну інформацію для ДПУ. До того ж ця агентура нерівномірно розподілялася по різних економічних об'єктах: на одних установах і підприємствах не було жодного інформатора або агента, а на інших їх працювало по декілька [236, с. 205].

Особливо посилюється боротьба з корупцією у фінансових органах в умовах наступу на приватний капітал наприкінці 1920-х років. Фактично тоді радянська держава повернулася до попереднього курсу економічного терору, про можливість використання якого ще на початку НЕПу говорив В. І. Ленін [228, с. 412]. У цей час радянська держава намагаючись покінчити з підприємницьким сектором активно використовує для досягнення цієї мети податкові важелі. За їхньою допомогою держава прагнула «додушити» приватника, конфіскувавши у нього зроблені за роки НЕПу грошові накопичення [50, с. 275]. Одночасно посилюється і тиск на податкові органи, посилюється і боротьба з корупцією в лавах податківців, багато з яких були пов'язані (у тому числі через корупцію) з приватними підприємцями – непманами. Сталін, який у 1928 р. висунув сумнозвісну тезу про загострення класової боротьби в країні, намагався у такий спосіб каналізувати у потрібне йому річище зростаюче невдоволення широких народних мас погіршенням умов свого життя, спрямовуючи його проти «класових ворогів» – непманів,

«куркулів», корумпованих посадовців, «шкідників» («Шахтинська справа та ін.»), інтелігенції і т. п.

В умовах ліквідації приватнопідприємницького сектору та експропріації (за допомогою податкових важелів) підприємців-непманів представники окрвдділу ДПУ Харківщини входили до складу так званих робітничих бригад – надзвичайних органів, створених наприкінці 1920-х років для стягнення у позасудовому порядку податкової заборгованості з представників приватнопідприємницького сектору. Це дало можливість вилучити в процесі масових нічних обшуків колишніх підприємців Харкова чимало золото-валютних та інших цінностей – на суму майже 1,5 млн. крб. [50, с. 281, 285].

Ситуація з конфіскацією майна непманів суттєво полегшувалася тією обставиною, що органи ДПУ ще з 1928 – 1929 рр. почали масовий розшук неплатників податків. Так, вже навесні 1928 р. ДПУ Харківщини разом з міліцією здійснило масові перевірки будинків і готелів Харкова з метою виявлення та притягнення до відповідальності приватних підприємців, що ухилялися від сплати податкових недоїмок. З'ясувалося, що торговці навмисно ухилялися від прописки в домових книгах, а це суттєво утрудняло розшук таких осіб – боржників [94, арк. 824 – 825]. Агенти ДПУ організували пильне стеження за діяльністю функціонуючих (легально і нелегально) підприємців, визначаючи суми вилучених ними капіталів при закритті підприємств і спосіб використання цих капіталів. ДПУ регулярно інформувало харківські податкові органи про тих чи інших підприємців, які працювали, не вибираючи патентів і формально закрили свої підприємства, намагаючись у нелегальний спосіб використовувати вільні капітали (вкладаючи їх у купівлю нерухомості – будинків і квартир, цінних речей, валюти і т. п.) [123, арк. 15, 16, 17, 18, 173, 180]. Так, 1 серпня 1928 р. ДПУ надіслало до Харківського окрфінвідділу таємну інформацію «Про осіб, що торгують без патентів». В ній мова йшла про 11 крамарів, які торгували без патенту або ж купували патенти меншого (аніж обсяг торгівлі) розряду. Цих

ділків чекісти пропонували податківцям змусити вибрати патент і оподаткувати [121, арк. 75]. У жовтні 1928 р. економвідділ ДПУ повідомив податківців про 11 випадків купівлі та продажу будинків харківськими непманами (Лейбсоном, Кроном, Вікторовим та ін.) із зазначенням витрачених на це сум. Через кілька днів ДПУ знову проінформувало Харківський окрфінвідділ про купівлю-продаж будинків харківськими непманами та запропонувало податківцям встановити джерела прибутку і співставити з податковими деклараціями цих осіб [123, арк. 18, 18 зв., 19]. 6 листопада 1928 р. ЕКУ ДПУ таємно повідомило Харківський фінвідділ про підприємців, які були негласними акціонерами приватного акціонерного товариства «Мебель – кровать» та «Фруктоовоч» із зазначенням суми пайових внесків [123, арк. 51]. Такі повідомлення з боку органів ДПУ податківцям мали регулярний характер. В майбутньому така інформація органів ДПУ значно полегшила податківцям завдання ліквідації податкової заборгованості з приватного сектора, що супроводжувалися масовим вилученням майна боржників. Отже, співробітники органів ДПУ Харківщини внесли «вагомий внесок» в процес конфіскації накопичень підприємців.

Наприкінці 1928 – на початку 1929 рр. Харківським відділом ДПУ були заарештовані та притягнуті до відповідальності кілька податківців окрфінвідділу, яких звинувачували у зловживанні своїм службовим становищем, хабарництві, корумпованих зв'язках з приватними підприємцями [122, арк. 59]. Розслідуючи цю справу харківські чекісти ще восени 1928 р. виявили велику податкову недоїмку з платників по Харкову на суму майже 1,2 млн. крб. При цьому майже половина цієї заборгованості – біля 600 тис. крб. припадала на приватних торговців, а ще 630 тис. крб. – на державні і кооперативні підприємства та організації [122, арк. 29]. В процесі слідства були виявлені факти, коли службовці фінвідділу С. Т. Цекін, П. Л. Іванов, Я. С. Тройно, С. Казак за хабарі склали фіктивні акти про розшук боржників, їхньої начебто бідності, уклали особисті угоди з не платіями, даючи останнім незаконні відстрочки у сплаті податків, у той час

як не платники мали змогу погасити свою заборгованість. У результаті одних лише актів з «бідності» неплатників було складено на суму понад 0,5 млн. крб. [122, арк. 30 – 31].

Крім цього, Харківський окрввідділ ДПУ виявив численні зловживання співробітників аукціонного залу окрфінвідділу – розкрадання майна, призначеного до продажу на аукціоні (ручних годинників, взуття та ін.), привласнення меблів, без будь-яких оплат, продаж приватним скупникам великих партій товарів за «ненормально низькими цінами». До того ж, співробітники аукціонного залу, на думку харківських чекістів, надмірно занижували вартість конфіскованого у неплатників майна і продавали його за значно меншою ціною [122, арк. 33 – 34].

Також чекісти звертали увагу керівництва Харківського окрфінвідділу на повну бездіяльність податківців деяких районів Харківщини у протидії спекуляції, безпатентній торгівлі продуктами харчування на ринках та базарах, а також на родинні зв'язки деяких податкових агентів з приватними підприємцями (це тоді розцінювалося як порушення «класової лінії») [122, арк. 78, 72, 84]. Чекістське керівництво вимагало припинення цих явищ і покарання винних. Так, наприклад, у березні 1929 року Харківський окрввідділ ДПУ повідомив окрфінвідділ, що у Чугуєві місцева фінінспектура бездіє, не веде боротьби зі спекуляцією [122, арк. 78]. У квітні 1929 р. Харківський окрввідділ ДПУ зажадав від окрфінвідділу негайного звільнення з посади фінагента м. Чугуєва В. Г. Абакумова, оскільки дружина його брата, а також тесть і теща Абакумова були приватними крамарями. До того ж В. Г. Абакумов і сам вів таємну торгівлю, але записав її на ім'я своєї сестри. Крім того, Абакумов розголошував конфіденційну службову інформацію, попереджаючи торговців Чугуєва про наступне проведення облав і перевірок торгуючих на базарах [122, арк. 80]. Раніше, у березні 1929 р. на вимогу Харківського окрввідділу ДПУ був звільнений зі своєї посади завідуючий податковим столом Липецького райвиконкому Беззубов (син заможного селянина), який не вживав необхідних заходів зі стягування в районі

податкової заборгованості [122, арк. 84]. У серпні 1929 р. Харківський окрвідділ ДПУ повідомив керівництво окрфінвідділу «про повну бездіяльність» фінінспектури у Вовчанську, яка не обслідувала платників податків, не вивчала приватну торгівлю в районі і т. д. Через декілька днів по тому керівник Харківського окрфінвідділу Глузберг повідомив окрвідділ ДПУ про звільнення із займаних посад кількох податківців Вовчанської фінінспектури (Кураколова, Петрова, Назарова) «у зв'язку зі зловживаннями в галузі стягання недоплат» [122, арк. 101, 103].

Наслідком розслідування чекістів стала масштабна справа про корупцію у Харківському окрфінвідділі, що завершилася «гучним» судовим процесом (початок 1930 р.) над півсотнею харківських підприємців-хабародавців і корумпованих податківців на чолі з керівництвом окрфінвідділу, багато з яких було засуджено до тривалих термінів ув'язнення [108, арк. 177 зв; 305, с. 57].

Справа Харківського фінвідділу не була єдиною економічною справою харківських чекістів. У 1929 р. Харківський окрвідділ ДПУ провів розслідування справи ХЦРК (центрального робітничого кооперативу), працівників якого звинувачували у незаконному продажу підприємцям дефіцитних товарів. 7 співробітників ХЦРК були засуджені за ці зловживання та за зв'язок з приватником [108, арк. 177 зв]. Харківським окружним відділом ДПУ також було заарештовано 12 співробітників магазинів ХЦРК та приватних ділків, що займалися скуповуванням і перепродажем на приватний ринок дефіцитного краму, отриманого з кооперативних крамниць [47]. ДПУ були порушені кримінальні справи на харківських підприємців, які «викачували» (за змовою співробітників кооперації) дефіцитний крам з кооперативних магазинів [358, арк. 113 зв. – 114].

Однією з функцій органів ДПУ було проведення перевірок на політичну благонадійність осіб, які поступали або працювали на державній службі. Особливо, це стосувалося тих, хто працював чи поступав на службу у

такі важливі за своїми функціями як податкові та митні органи. Як правило, у таємному порядку відділом секретного діловодства губфінвідділу направляв в економічну частину Харківського губвідділу ДПУ запит про політичну благонадійність кандидатів на ті чи інші посади. Після направлення такого запиту, як правило, проходило кілька тижнів і органи ДПУ давали позитивну або негативну відповідь щодо можливості прийняти на службу претендента (або кількох претендентів), виходячи з інформації про конкретну особу, що перебувала у них на обліку. Так, наприклад, 29 жовтня 1924 р. Харківський губфінвідділ звернувся до економічної частини ДПУ із запитом «повідомити про політичну благонадійність громадян Карасьової, Писаревського, Черемисина...» та інших (всього 17 чол.) «... з огляду вступу їх на службу в губфінвідділ» [100, арк.64]. Майже через місяць потому, 25 листопада 1924 р. економічна частина ДПУ повідомила, що компрометуючих матеріалів на цих громадян немає. Отже їх можна було приймати на роботу в фіноргани [100, арк. 63]. Раніше, 5 липня 1924 р. Харківський губвідділ звернувся до ДПУ з черговим проханням повідомити «чи немає компрометуючих даних як у політичному, так і в діловому відношенні, а також вступу на службу в губфінвідділ» громадян В. Сичова, А. Парфіненка, Ф. Сельцова та інших (всього 6 осіб). Відповідь була позитивною [97, арк. 180]. Такі запити губфінвідділу до органів ДПУ мали систематичний характер [97, арк. 237; 100, арк. 3, 76]. З аналогічними запитами до органів ДПУ зверталися й керівники Харківської митниці. Так, у серпні 1925 р. Харківська митниця направила до частини прикордонної охорони ДПУ УСРР запит про «відсутність з вашого боку перешкод щодо прийому громадян Дайховського В. М. і Бітенського Я. Є. на посаду рахівників Харківської митниці...». Лише через місяць з ДПУ була отримана відповідь на згоду щодо зарахування на службу в митниці В. М. Дайховського, але одночасно й заперечення проти прийому на роботу іншого претендента Я. Бітенського, причому без будь-яких пояснень [88, арк. 42, 86]. У жовтні 1925 р. Харківська митниця у відповідь на свій запит отримала письмове відношення

від ДПУ, в якому не заперечувалося проти прийому в митні органи громадян В. Ненартковича, М. Колесникової та А. Зубченко [88, арк. 85, 87]. Слід зазначити, що подібні запити з боку митних органів до ДПУ також мали регулярний характер [88, арк. 124, 130; 28, арк. 30, 31, 56, 83, 90].

У той же час органи ДПУ Харківщини намагалися контролювати особовий склад митниці і податкових органів, нерідко вимагаючи звільнення тих службовців, яких вони вважали «класово ворожими» радянському режиму. Наприклад, у травні 1924 р. контррозвідувальний відділ ДПУ УСРР звернувся до Харківського губфінвідділу з вимогою звільнити з посади його співробітника П. С. Марьяненка «.. як колишнього жандармського унтер-офіцера, який служив у жандармерії» та приховав цей факт своєї біографії [97, арк. 163]. Часто-густо органи ДПУ Харківщини вимагали негайного звільнення співробітників податкових органів без будь-яких пояснень причини цього. Наприклад, начальник Харківського губвідділу ДПУ (1923 р.) С. І. Западний у своїй таємній записці, адресованій керівництву губфінвідділу від імені економвідділу свого відомства зажадав «... негайного звільнення зі служби у губфінвідділі ...» 6 осіб (Гаргунської, Щербини, Трохмача та ін.) без пояснень причин, «про що доповісти у Харківський відділ ДПУ» [97, арк. 310]. Одночасно харківський губвідділ ДПУ намагався з'ясувати, за чий саме розпорядженням знов були прийняті на службу у фінвідділ співробітники, раніше звільнені комісією з перегляду особового складу губфінвідділу [97, арк. 180].

З тим, щоб краще знати і контролювати особовий склад губфінвідділу економчастина ДПУ 25 лютого 1925 р. затребувала від керівництва фінвідділу надіслати списки усіх його службовців з вказівкою назви фінвідділу, управління, району служби, прізвища, посади, віку, часу зарахування на службу, точної адреси проживання, а також вказати чи служив співробітник підчас громадянської війни в білій армії [100, арк. 216]. Раніше, у червні 1924 р. економічне управління ДПУ затребувало від губфінвідділу у таємному порядку сповістити склад комісій з оподаткування

всіх видів податків при фінансових дільницях Харкова. Через кілька днів такі списки були направлені до ДПУ (з вказівкою місця проживання податкових інспекторів) [97, арк 142 – 144]. Отже, здійснення політичного контролю над особовим складом фінансових, митних та інших органів, що регулювали економічне життя країни було важливим напрямком діяльності органів ДПУ, чинником їхнього впливу на соціально-економічні процеси (до певної міри) та запобіганню корупції.

Як бачимо, в часи НЕПу органи державної безпеки активно використовувалися радянською державою для боротьби з такими явищами як корупція, посадові злочини та безгосподарність, що в 1920-ті роки набули дуже широких масштабів. Намагаючись подолати ці небезпечні для більшовицької диктатури явища органи ЧК – ДПУ активно вживали карально-репресивні методи та попереджувальні заходи, але повністю ліквідувати їх були не в змозі (оскільки останні були глибоко вкорінені в радянському державному апараті і стали його невід'ємним атрибутом). Відтак, чималі зусилля Харківських структур ЧК – ДПУ могли принести лише тимчасовий результат, який радянсько-партійні засоби масової інформації використовували заради досягнення галасливих «класово-пропагандистських» цілей, подаючи його як безкомпромісну боротьбу «держави диктатури пролетаріату» з «пережитками минулого» – бюрократизмом, хабарництвом і посадовими злочинами.

4.2. Протидія економічним злочинам.

Одним з важливих напрямків діяльності Харківської ЧК – ДПУ була боротьба з нелегальним валютним ринком. Як відомо, в роки воєнного комунізму і при переході до НЕПу радянська держава, намагаючись підірвати економічну основу колишніх «експлуаторських класів» адміністративно-репресивним шляхом, прагнула знищити вільний золото-валютний ринок і експропріювати цінності [50, с. 234; 51, с. 302].

Вже на початку 1921 року (у першому кварталі) ХГЧК вистежила та заарештувала кілька угруповань валютників – загальною кількістю 23 чол. З них 14 осіб займалися перевезенням валюти до польського кордону. Їх заарештували в момент, коли ті сідали в поїзд. При цьому губчека конфіскувала багато золотих годинників, діамантових обручок і прикрас [72, арк. 15]. Усього ж лише за період з січня до квітня 1921 р. ХГЧК конфіскувала 2 фунти золотих речей, 350 крб. золотої монети, 65 діамантів вагою 20 каратів, іноземної валюти на суму 148,6 тис. крб. та понад 37 млн. радянських крб. [72, арк. 16]. Ця робота Харківської губчека продовжувалася і надалі. Так, 10 квітня 1921 р. колегією ХГЧК було винесено вирок у справі громадян І. А. Робінзона та З. М. Шелемова, які були звинувачені «у зберіганні валюти» та «приховуванні золота» їх засудили до 1 року концтабору кожного [138, арк. 17 зв.]. Раніше, 2 квітня 1921 р. колегія ХГЧК заслухала справу 20 громадян за звинуваченням у спекуляції валютою. Частину звинувачених за недоведеністю складу злочину звільнили, а більшість на чолі з С. О. Домовичем засудили до різних термінів ув'язнення [138, арк. 14]. Але також траплялися випадки розстрілу – «злісних валютників – спекулянтів» з конфіскацією усього їхнього майна [138, арк. 25]. Урядовим декретом (жовтень 1921 р.) вся іноземна валюта, золото, срібло та платина у зливках і монетах підлягала обов'язковій здачі (за середньо-ринковою ціною) державі [206]. Лише навесні 1922 р. цей декрет

було скасовано, але золото-валютні операції, як і раніше могли здійснюватися лише під контролем держави.

Значна частина нелегального золото-валютного обігу була зосереджена на так званій чорній біржі. У Харкові одна з таких бірж функціонувала на Театральній площі, інші – в районі Благовіщинського та Кінного базарів [50, с. 244]. Місцевий відділ ДПУ стежив за діяльністю цієї нелегальної інституції та валютними ділками.

Так, у вересні 1924 р. Харківський відділ ДПУ сповістив губфінвідділ про деяких громадян міста – Ю. Соломянського, Г. Канявського, Й. Каневського та ін., які нелегально займалися оборудками з валютою [97, арк. 293, 297]. Раніше, у січні 1924 р. Харківський губвідділ ДПУ направив до Харківського губфінвідділу список з 41 особи, які займалися валютними операціями на чорній біржі, з метою їх оподаткування [305, с. 54; 97, арк. 25]. Але не лише на чорних біржах відбувалися валютні операції ділків. Восени 1923 р. Харківський губвідділ ДПУ в процесі розслідування зловживань на біржі праці виявив масу валютників, що «працювали» на чорній біржі, але числились як «безробітні» і навіть мали квитки членів профспілки.

Один з таких діячів чорної біржі М. Петров регулярно їздив до Москви й проводив операції з валютою. У такий спосіб він зумів накопичити понад 2000 крб. золотом царського карбу. Інший «безробітний» валютник – Я. Заславський накопичив більше 2 250 крб. золотом дореволюційними десятками. Проти цих осіб було розпочато кримінальне розслідування [51, с. 248 – 249].

З метою боротьби проти вільного валютного ринку органи ДПУ систематично вживали репресії. Навесні 1924 р. в умовах завершення грошової реформи з метою закріплення її результатів в ряді міст УСРР пройшли арешти валютників. У Харкові внаслідок таких дій ДПУ кількість торговців валютою на чорній біржі зменшилася у 2 – 3 рази [356, арк. 87]. Навесні 1926 року з метою стабілізації радянського червінця радянське керівництво дало вказівку органам ДПУ здійснити заходи, спрямовані проти

ділків валютного ринку та контрабандистів, які вивозили за кордон золото - валютні цінності [343, с. 271]. Відтак, органи ДПУ УСРР знову вдаються до масових арештів валютників. Тоді в містах УСРР було заарештовано 407 валютників, 113 з яких за постановою Особливої наради ДПУ були вислані до Сибіру [51, с. 273]. За допомогою адміністративно-репресивних методів радянська держава намагалася регулювати приватний валютний ринок та забезпечити стійкість радянської валюти. При цьому слід зазначити, що деякі з співробітників Харківського ДПУ (його економічного відділу) – А. Кардаш (Грінфельд), Рогалін, Алешинський, використовуючи своє службове становище, самі займалися незаконними валютними операціями [164, Т. 1, – арк. 241].

У полі зору харківських чекістів перебували не лише валютники, але й приватні фінансові (банківські) установи і взагалі вся сфера грошового обігу. Перевірка улітку 1924 р. органами держбезпеки 2-го Харківського товариства взаємного кредиту (ТВК) виявила низку злочинів, учинених членами його правління. Зокрема були розкриті незаконні спекулятивні операції даного товариства, приховування контрабандних товарів, фіктивне ведення торгових і бухгалтерських книг, здійснення кредитних операцій з порушенням чинного законодавства тощо. У справі було заарештоване все керівництво 2-го ТВК на чолі з його головою А. Й. Скілотті [51, с. 183].

Важливою ділянкою роботи Харківського губвідділу ДПУ була робота із забезпечення повної та своєчасної сплати податків у державний бюджет усіма об'єктами оподаткування, юридичними та фізичними особами. Щоб забезпечити своєчасну сплату податків губвідділ ДПУ (часто-густо разом з економічною частиною (управлінням) ДПУ УСРР) вживав цілу низку заходів, таких як: розшук об'єктів оподаткування та злісних неплатників, брав участь у сумісних з міліцією та податківцями облавах на певні категорії безпатентних торговців на ринках і базарах, проводив стеження за неплатниками та здійснював виявлення їхнього майна, систематично направляв запити до фінвідділу про наявність податкової заборгованості у

тих або інших підприємців, перевіряв інформацію (часто-густо доноси) про дійсні торгові обіги комерсантів, з'ясовував походження коштів, що інвестувалися підприємцями у комерційну справу (або купівлю нерухомості), перевіряв діяльність податківців щодо правильного оподаткування підприємців і т. д.

Так, у вересні 1924 р. Харківський відділ ДПУ повідомив податківців губфінвідділу, що громадянин А. І. Файнберг «... займається купівлею та продажем коней» і мав на «Кінному базарі табун з 50 коней». Одночасно повідомлялося, що в минулому цей громадянин мав у Тамбові 7 великих будинків, був кіннозаводчиком, у розпорядженні якого нараховувалося 500 чистокровних коней. Губвідділ ДПУ зажадав від податківців оподаткувати цього комерсанта [97, арк. 285]. Раніше, 19 січня 1924 р. Харківський відділ ДПУ інформував губвідділ, що за його даними студент Харківського інституту народного господарства М. П. Єрухимович займається великими поставками зерна (100 вагонів) для Українського мукомольного треста, отримуючи з кожного пуду збіжжя по 3 копійки. Крім того, М. П. Єрухимович є співвласником млина на станції Самойлівка. Губфінвідділу було запропоновано притягти цю особу до сплати податків [97, арк. 24 – 24 зв.].

У грудні 1923 р. Харківський губвідділ ДПУ на основі власного спостереження надіслав до губвідділу повідомлення про підприємців – Лімберга, Волосова та Хлебанова, які не маючи патенту і не сплачуючи податків, володіли таємним складом [97, арк. 75]. На самому початку січня 1924 р. Харківський відділ ДПУ за підписом С. Западного надіслав керівнику губфінвідділу Леонт'єву таємний список зі 137 прізвищ підприємців, які підлягали обов'язковому прибутковому оподаткуванню [97, арк. 5]. У тому ж січні 1924 року Харківський губвідділ ДПУ повідомив податківців губфінвідділу про підприємців Долженка, Теребилова, Епштейна та Фарберга, які працювали «в тіні», не вибираючи патенту і ухиляючись від оподаткування [97, арк. 40]. У грудні 1924 р. економічна частина ДПУ УСРР

зробила терміновий запит до губфінвідділу з метою з'ясувати питання про розшук злісних неплатників податків Гоєнка та Єрмака. Останній проводив великі оборудки на м'ясному ринку Москви [100, арк. 185]. На початку січня 1925 р. ця ж структура ДПУ зажадала від Харківського губфінвідділу «у 5-денний термін надіслати списки злісних неплатників податків» по всіх видах останніх, з вказівкою імені, прізвища, адреси, розміру недоїмки і т. д. Через кілька днів по тому такий список з 40 осіб був направлений до ДПУ і до прокуратури. Деякі підприємці «заборгували» податків на суму від 2305 крб. (С. М. Глотцер), 1365 крб. (В. М. Купрішвілі), до 86 крб. (І. Крупенко) [100, арк. 171 – 172]. У певних випадках керівництво губерньського ДПУ зверталось до губфінвідділу з проханням зменшити податковий тягар окремим підприємцям. Так, на початку січня 1924 р. керівник губвідділу ДПУ С. Западний звернувся до Харківських податківців із клопотанням скоротити розмір оподаткування прибутковим податком непману Б. Мазнеру. При цьому очільник Харківського ДПУ не пояснював жодної причини цього звернення, не вказуючи будь-якої підстави для зменшення оподаткування [91, арк. 10].

У 1925 р. запити ДПУ про недоїмщиків набули регулярного характеру [100, арк. 27 зв., 258, 288]. Брала участь співробітники Харківського губвідділу ДПУ УСРР і в такій формі боротьби з безпатентними торговцями м'ясом як облави. Це робилося разом зі співробітниками міліціями та податківцями (і на прохання останніх). Така облава відбулася 4 січня 1923 р. на харківській міській скотобойні і супроводжувалася арештами худоби у торговців – безпатентників [97, арк. 248]. Взагалі слід зазначити, що економчастина Харківського губвідділу ДПУ приділяла м'ясному ринку Харкова певну увагу. На початку червня 1924 р. вона вимагала від губфінвідділу надати не лише списки всіх м'ясоторговців міста, але й вказати прізвища фінагентів, які обслуговували м'ясні площадки та бойні [97, арк. 248].

До речі, не лише м'ясоторгівці цікавили органи держбезпеки. Так, 26 червня 1925 р. у відповідь на запит ДПУ губфінвідділ направив список усіх приватних торговців і кустарів артїлі, що виробляли фарби та торгували ними з вказівкою розряду вибраного підприємством патенту [100, арк. 22 – 22 зв., 28 29]. В жовтні 1924 р. один з відділів ДПУ просив від губфінвідділу терміново надіслати списки зареєстрованих книжкових магазинів, кіосків, книжкових складів, з вказівкою прізвищ їхніх власників [100, арк. 249].

Отже, органи ДПУ намагалися зібрати якомога більше інформації про господарюючі суб'єкти з метою посилення контролю за ними.

В процесі своєї діяльності ДПУ викривали факти ухиляння підприємців від сплати податків. У серпні 1924 р. економчастина ДПУ сповістила, що приватне торгове підприємство «Комарт» «систематично приховує приватних крамарів від прибутково-майнового податку й шляхом ведення подвійних книг приховує від Харківського губфінвідділу свої обіги». Підприємцям, що купували товари в кредит, відкривали по 2 рахунки – перший під справжнім ім'ям, а другий під вигаданим, щоб фініспекція не змогла врахувати їхні обіги [97, арк. 241]. Нерідко ДПУ Харківщини отримувало інформацію про приховування підприємцями своїх дійсних обігів і прибутків від оподаткування від донощиків [97, арк. 117, – 117 зв., 217 – 217 зв.]. Але далеко не завжди така інформація була правдивою, нерідко плодом зведення особистих рахунків, або ж – з метою усунення конкурентів, які посідали міцні позиції на торговельному ринку. Так, наприклад, не підтвердилася (при перевірці виявилася неправдивою) інформація економчастини ДПУ, надіслана до Харківського губфінвідділу про те, що підприємець Благівіщенського базару О. Парф'онов нібито «продавав олію вагонами», торгував хлібопродуктами у великих масштабах і ухилявся від оподаткування [100, арк. 86, 90].

Звичайно, що органи держбезпеки Харківщини придушували й будь-який спротив, спрямований проти сплати податків. Характерний випадок стався в селі Коробочкіно Чугуївського повіту влітку 1922 р. Тут мали місце

виступи місцевого населення проти запровадження загальногромадянського податку та відмова селян від його сплати. Ці виступи були швидко придушені органами ДПУ, 8 чол. було заарештовано, їхні справи передано до губревтрибуналу [80, арк. 185]. До місцевих органів ДПУ зверталися й податківці, щоб не допустити масової несплати податків приватними торговцями. Так, 26 травня 1924 р. Харківський губфінвідділ звернувся до губвідділу ДПУ з проханням вжити заходи проти осіб, що вели агітацію проти сплати зрівняльного збору з торговців Рибного базару, а голову ринкового комітету цього базару Рассихіна взагалі пропонувалося заарештувати та заборонити приватним крамарям у масовому порядку подавати скарги на губфінвідділ [97, арк. 162].

Органи ДПУ, захищаючи економічний інтерес держави, намагалися також не допустити недоброякісної конкуренції між державними та приватними підприємствами на споживчому ринку. Наприклад, у квітні 1924 р. економічна частина ДПУ направила до Харківського губфінвідділу інформацію про появу на харківському ринку у великій кількості цигарок з Ростова-на-Дону «Фортуна», що реалізовувалися за ціною 9,1 крб. за 1000 штук, тоді як один акциз на цей крам становив 13,2 крб. ДПУ з'ясувало, що в Ростовському фінвідділі подвійний акциз фірмою «Гавана» (саме вона продавала цей крам у Харкові) сплачений не був. Цей «чинник» створив можливість приватному виробнику конкурувати з державною промисловістю. ДПУ наполягало на тому, щоб губфінвідділ вжив заходів щодо вилучення ростовських цигарок, а також з'ясував у ростовського фінвідділу прізвища винних у порушенні акцизного статуту, щоб притягнути їх до кримінальної відповідальності, про що обов'язково повідомити ДПУ [97, арк. 125].

Отже, використовуючи репресивні заходи органи державної безпеки Харківщини намагалися забезпечити своєчасну і якомога повну сплату та надходження податків до державного бюджету і не допустити (або придушити) будь-який спротив цьому.

Органи ДПУ Харківщини пильно стежили за роботою фінансового апарату губернії. Інструкціями ВЧК (1921 р.), а потім ДПУ УСРР (січень 1925 р.) пропонувалося взяти під пильний «нагляд усі низові апарати наркомату фінансів» та очистити їх від непотрібного елемента [179, с. 136]. Виконуючи ці директиви свого керівництва органи ДПУ Харківщини взяли під свій контроль діяльність податківців і були прекрасно поінформовані про реальне становище у цій структурі. Так, наприклад, 15 січня 1924 р. Харківський відділ ДПУ направив завідувачому Харківського губфінвідділу таємну записку – витяг з освідомчих зведень освідомчого відділення Харківського ДПУ про занехаяний стан роботи у канцелярії губфінвідділу. «Усі циркуляри та інструкції знаходяться у повному хаосі, а деякі з ділових паперів про приватну торгівлю взагалі були загублені», - йшлося у цьому чекістському документі [97, арк. 23].

У квітні 1924 р. економчастина ДПУ УСРР направила до губвідділу відношення, де йшлося про відсутність упродовж трьох місяців на пивному заводі (колишній Ігнатищева) представника відділу непрямих податків губфінвідділу, на якого покладался нагляд за сплатою акцизу. Тим самим створювалася можливість випуску пива на ринок без сплати акцизу. ДПУ вимагало сповістити, чому склався такий стан речей та про заходи щодо його виправлення [97, арк. 107].

Ще більш серйозне повідомлення надійшло від секретно-оперативної частини ДПУ у жовтні 1924 р. В ньому йшлося про велику «запущеність в низці відділів Харківського губфінвідділу» та «навіть про прихований саботаж бухгалтерів, невиправдане звільнення кількох тисяч платників податків від оподаткування та погано організованій роботі зі стягнення недоїмок». Підписала цей документ секретарка освідомчого відділу ДПУ УСРР І. Шампань – Дукельська [100, арк. 56].

Нагляд ДПУ розповсюджувався не лише на фінансові органи, але й на інші державні підприємства та установи. В умовах існування т. зв. «командних висот» в економіці, слабо пов'язаній з реальними ринковими

відносинами, органи держбезпеки намагалися контролювати та «дисциплінувати» діяльність керівників таких держустанов та підприємств, підвищити ефективність їхньої роботи та усунути різні «ненормальності», зокрема елементарну безгосподарність як результат нераціональної організації виробництва соціалістичної планово-директивної системи. Одним з важелів впливу на директорський корпус було направлення керівників трестів і підприємств витягів з інформаційних зведень економічного управління ДПУ (або губвідділу ДПУ) про «ненормальності», що її чекісти виявляли в роботі певного підприємства та пропонували вжити термінових заходів з їх усунення [101, арк. 191]. Існував навіть спеціальний «талон нагадування», який ДПУ направляло до різних відомств із вказівкою конкретної дати, коли потрібно усунути ті зауваження, що були вказані в цьому «талоні» [102, арк. 69].

Так, у березні 1925 р. економічна частина ДПУ направила завідувачу Харківського губвідділу промисловості Леонт'єву інформацію про «ненормальності» (мовою чекістів) на фабриці «Джерело». Повідомлялося про факти безгосподарності, зокрема про п'ятнадцятивідсотковий брак виробленого фабрикою взуття, низький рівень професіоналізму її працівників та навіть про «прихований саботаж деяких керівників цеху», де випускалася готова продукція [101, арк. 191 – 196]. Чекісти вимагати «вжити термінових заходів» з усунення виявлених «ненормальностей» та повідомити про це ДПУ [101, арк. 191]. В липні 1925 р. керівництво харківського губвідділу місцевої промисловості та директор державного кондитерського тресту Сабуров в інформації, надісланій до ДПУ, були змушені давати пояснення на «зауваження» чекістів щодо виявлених ними «дефектів» в роботі треста. Зокрема, мова йшла про вжиті керівництвом держкондтресту заходи щодо поліпшення збуту продукції, боротьбу з розкрадачами виробів тресту його ж співробітниками, поліпшення якості обліку виробленої продукції та якості кадрів тресту [102, арк. 8, 9 – 11]. Раніше, в червні 1925 р. економчастина Харківського відділу ДПУ направила Леонт'єву інформацію про «численні

дефекти, виявлені у роботі іншого держаного тресту – Текстшвейпрому» Йшлося про серйозні кадрові прорахунки, допущені управляючим трестом А. Л. Ганделем: протекціонізм, використання родинних зв'язків при влаштуванні на роботу, невиправдане роздуття штатів, високі спеціальні ставки для деяких співробітників, безгосподарність, невігідна для держави закупівля сировини, «злісне зниження цін» на ходові товари, які виробляв трест і т. п. [102, арк. 186 – 188]. 2 серпня 1925 р. А. Л. Гендель у своїй пояснювальній записці до ДПУ був змушений пояснювати причини такого стану речей у тресті та вжитих заходах щодо усунення помічених чекістами «дефектів» [102, арк. 177, 178, 179].

Органи ДПУ Харківщини не лише намагалися «вплинути» на процес «покращення» виробничої діяльності державних підприємств. В деяких випадках за безгосподарність вони притягали до судової відповідальності керівників державних підприємств (звичайно, за узгодженням з місцевим партійним органом). Наприклад, в серпні 1923 р. відділ Харківського ДПУ повідомив секретаря Богодухівського райкому КП (б) У, що слідство завершено і справа по звинуваченню у безгосподарності адміністрації деяких державних підприємств у Богодухівському повіті вже передана до суду [145, арк. 11]. На жаль, невідомо, чим ця справа завершилась. У 1926 р. під керівництвом відповідального працівника ЕКУ ДПУ УСРР С. С. Мазо (він працював і в Харківському ДПУ) було розроблену велику справу про зловживання посадовців Харківського комунального господарства [189, с. 211]. На судовому процесі (серпень 1927 р.), який широко висвітлювався у пресі, з'ясувалося, що будівельне управління Харківського комунгоспу незаконно продавало приватним підрядникам і крамарям (за ринковими цінами) дефіцитні будівельні матеріали – цемент, цеглу, дошки і т. п. І посадовці, і приватні ділки – підприємці понесли покарання за вироком суду [44]. В той же час слід сказати, що намагання держави за допомогою адміністративно-натискових методів підвищити економічну ефективність діяльності державних підприємств (у тому числі за допомогою органів ДПУ)

давало лише тимчасовий результат, оскільки не усували причин їхнього неефективного функціонування.

Важливою ділянкою діяльності місцевих органів ДПУ в роки НЕПу була боротьба з контрабандою. Ця функція була покладена на ДПУ чинним законодавством з самого початку його функціонування [185, 1922. – № 13. – Ст. 228]. В умовах існування жорсткої державної монополії зовнішньої торгівлі, відриву вітчизняного споживчого ринку від світового, що робило на внутрішньому ринку ціни значно (у 8 – 10 разів) вищими за світові, а також внаслідок того, що значна кількість промислових товарів недостатньо або взагалі не вироблялася вітчизняною індустрією, призвели до широко розвитку в 1920-ті роки нелегальної контрабандної діяльності. Можливість отримати величезні прибутки і швидко збагатитися сприяли її розвитку.

Слід зазначити, що на відміну від інших губерній України у Харківському регіоні боротьбу з контрабандою вели в основному частини прикордонної охорони ДПУ та митні органи. Але співробітники місцевих органів ДПУ брали участь (разом з представниками митних органів) у затриманні контрабандистів, у проведенні масових облав на підпільних торговців, які займалися скуповуванням контрабандних товарів. Так, на початку грудня 1923 р. на Харківській окружній митниці було проведено таку облаву, внаслідок чого було затримано 19 торговців – скупників контрабандного краму [212]. У грудні 1923 р. співробітниками місцевого дорожньо – транспортного відділу ДПУ у потязі Мінськ – Харків було затримано контрабандиста, який віз партію мануфактури на суму понад 300 млрд. крб. (у радзнаках 1923 р.). Іншому контрабандисту вдалося втекти. Задля цього він навіть кинув свій контрабандний вантаж, що оцінювався у суму 500 млрд. крб. [253]. У 1925 р. місцевими органами ДПУ у Харкові у приміщенні одного зі складів, що належав місцевому товариству взаємного кредиту, було знайдено велику партію контрабандних товарів, які були завезені підпільною контрабандною організацією, що спеціалізувалася на доставці нелегального краму з Далекого Сходу [217].

Але контрабандна діяльність не перестала існувати. Так, лише за 11 місяців 1924 р. у Харківському та Київському районах було виявлено 2135 випадків контрабанди, а по всій УСРР – 10609 випадків [42, с. 330]. Виявлена контрабанда підлягала конфіскації, а її власник або перевізник мали сплатити штраф. За митні товари штраф накладався у п'ятикратному розмірі мита, а за заборонені товари у розмірі їхньої подвійної вартості [9, с. 233]. З метою посилення антиконтрабандної діяльності та для координування дій митної служби та органів ДПУ навесні 1925 р. наказом ДПУ був створений об'єднаний відділ по боротьбі з контрабандою. До складу оперативних груп, що створювалися згідно цього наказу, входили співробітники митного відомства, прикордонної охорони та органів ДПУ [88, арк. 110]. Але на практиці досягнути ефективно організованого співробітництва вказаних відомств у протидії контрабанді не вдалося [88, арк. 86, 102].

Особи, які були причетними до контрабандної діяльності з осені 1922 р. висилалися (за клопотанням начальника губвідділу ДПУ) у адміністративному порядку терміном на три роки [185, 1922. – № 29. – Ст. 586].

Про те, що харківські чекісти брали участь у боротьбі з контрабандою можуть свідчити дані Харківської митниці про преміювання, як окремих співробітників Харківського ДПУ, так і його підрозділів за участь у затриманні контрабанди в регіоні. Так, у жовтні 1923 р. інформаційному відділку Харківського ДПУ була надана грошова винагорода у вигляді премії на суму 68,9 тис. крб., а Харківський відділ ДПУ отримав 43,1 тис. крб. премії від Харківської митниці за участь у протидії контрабанді [91, арк. 7, 51]. У жовтні 1923 р. співробітники ДПУ Іванов, Софронов і Каменєв отримали відповідно 27964 крб., 7170 крб. та 1558 крб. в якості премії за участь у затриманні контрабанди від Харківської митниці [91, арк. 53].

Щоб заохотити боротьбу з контрабандним промислом з лютого 1925 р. за допомогу у затриманні контрабандиста безпосередні затримувачі

контрабанди винагороджувалися 33% вартості контрабанди, а посередні – 20% [271; 305, с. 56].

Робота органів ДПУ значно активізувалася після видання головою ОДПУ СРСР Ф. Дзержинським у березні 1926 р. наказу про посилення боротьби з усіма видами контрабанди [9, с. 237]. Проте, деякі з чекістів й самі «грішили» участю у контрабандних справах. Так, один з харківських чекістів Р. Я. Розенберг навіть був у 1924 р. виключений з лав КП (б) У за допомогу у провезенні контрабандного краму іншому співробітнику ДПУ [163, арк. 51].

23 квітня 1926 р. на ОДПУ вищими органами влади було покладено всю відповідальність за організацію боротьби з контрабандою, функції ж митних органів обмежувалися лише місцями їх постійної діяльності [343, с. 271]. Одночасно Особливій нараді при колегії ОДПУ були надані повноваження з висилки, заслання та ув'язнення до концтаборів терміном до двох років осіб, які підозрювалися або займалися контрабандною діяльністю [9, с. 237]. В процесі викорінення контрабанди ставка робилася на адміністративно – репресивні методи боротьби, а не на подолання економічних причин, які породжували це явище. З 1927 р значення органів ДПУ у боротьбі з контрабандою різко посилювалося і вони стали відігравати в цьому процесі провідну роль [9, с. 250].

Використовуючи надані їм права органи ДПУ стали активніше, ніж раніше, висилати контрабандистів. Так, лише за 9 місяців 1926 р. за межі УСРР в адміністративному порядку було вислано 371 контрабандиста, а в наступному 696 [255, с. 46]. За один рік з 1 жовтня 1927 р. до 1 жовтня 1928 р. лише по Харківській митниці органами ДПУ було затримано контрабанди на суму 117,3 тис. крб. При чому практично вся контрабанда затримувалася поза 50 - кілометровою прикордонною смугою [92, арк. 8]. Розширення повноважень ДПУ призвело до того, що частка ДПУ у затриманні контрабандного краму суттєво зросла: з 64,1% до 85,6% у першому півріччі 1927 р. [9, с. 234].

Отже, в роки НЕПу органи ДПУ Харківщини проводили репресивну боротьбу з контрабандним промислом, застосовуючи проти нього весь арсенал методів, діючи разом з іншими державними органами (насамперед, з митними), що дало певний результат. Але репресивні методи боротьби не усували соціально-економічних причин цього явища і могли дати лише тимчасовий ефект.

З середини 1920-х років в умовах індустріалізації значно розширюються права органів ДПУ у боротьбі зі злочинами в економічній сфері [185, 1926. – № 31. – Ст. 244]. З'являється новий напрям роботи структур ДПУ Харківщини – участь в кампанії за зниження цін та боротьба проти спекулятивних тенденцій приватного ринку. Ще в травні 1926 р. виступаючи у Харкові Ф. Дзержинський вимагав карати приватних крамарів, які підвищували ціни на товари; а також пропонував масово висилати спекулянтів у північні райони РРФСР [234, с. 113]. З 1926 р. за рішенням керівних органів ВКП (б) та РНК СРСР починає систематично проводитись кампанія за зниження цін, що особливо активно (з лютого 1927 р.) захопила приватний споживчий ринок [251, с. 137 – 142, 143, 144]. Ця кампанія здійснювалася за допомогою адміністративно-репресивних заходів і велику роль в ній відігравали місцеві органи ДПУ. Вже на початку січня 1927 р. преса повідомила читацьку аудиторію, що внаслідок проведених органами ДПУ Харківщини облав були затримані і притягнуті до суду біля 20 приватних торговців мануфактурою (тканинами), які у різний спосіб скуповували ці тканини в державних і кооперативних крамницях, а потім за спекулятивними цінами (з надвишкою від 50 до 200%) перепродовували споживачам. Серед затриманих великі харківські крамарі Біластоцький, Романов, Кабанов, Бразін, Верховський, Горелік та інші [45]. Станом на 1 червня 1927 р. в УСРР було порушено понад 500 справ за перевищення встановлених державними органами цін, 74 чол. були засуджені до різних термінів ув'язнення, а одна особа – навіть до розстрілу [43]. Органи ДПУ за 1927 р. завели 310 справ за порушення директив НКТоргу УСРР по

зниженню цін. З них на частку кооперативних органів припадало 155 справ, на державні – 4 справи, на приватну торгівлю – 101 справа. Це дало змогу притягти до відповідальності 337 осіб [189, с. 92].

Після переходу Й. Сталіна і керівництва ВКП(б) до надзвичайних методів управління суспільством роль позаекономічних і репресивних заходів (а отже і роль ДПУ) значно підвищується. Намагаючись адміністративно – репресивними методами подолати гостру хлібозаготівельну кризу в країні, що стала наслідком нееквівалентного обміну між містом та селом, місцеві органи ДПУ згідно телеграми ОДПУ СРСР від 4 січня 1928 р. про проведення арештів хлібних торговців почали проводити масові арешти приватників, яких звинувачували у дезорганізації не лише хлібного, але й м'ясного, шкіряного, мануфактурного та інших ринків [313, с. 20]. У середині січня 1928 р. органами ДПУ, зокрема, економічним відділом у Харківському окрузі було заарештовано понад 200 приватних крамарів «за злісну спекуляцію збіжжям» [...]. Масові арешти спекулянтів хлібом мали місце у Новій Водолазі та деяких інших місцевостях Харківського округу [162, арк. 17]. За розпорядженням керівних органів КП(б) У Харківщини (31 січня 1928 р.) суди повинні були розглядати справи спекулянтів хлібом у позачерговому та прискореному порядку [162, арк. 17]. Характеризуючи результативну роботу органів держбезпеки у подоланні хлібозаготівельної кризи помічник генерального прокурора УСРР Г. А. Железнодорожський зазначав, що часто справи органами дізнання та слідства завершуються за 48, а то і 24 години. Органи ДПУ «... зуміли з властивою їм швидкістю й революційністю реагувати на всі хиби хлібозаготівель...» [181, с. 113]. Тобто органи прокурорського нагляду фактично виправдовували методи ДПУ.

У тому ж січні 1928 р. у Харкові місцеві органи ДПУ заарештували 45 спекулянтів тканинами. Вони у 3 – 8 разів дорожче продавали тканини, скуплені в державних і кооперативних крамницях. Після цієї акції ДПУ спекулятивні операції з тканинами різко скоротилися [293].

В квітні 1928 р. ДПУ Харківщини порушило кримінальну справу проти 10 торговців мануфактурою, звинувачуючи їх у спекуляції тканинами, які незаконно скуповувалися в державно-кооперативній торгівлі. Але за недоведеністю складу злочину ця справа у липні 1929 р. була закрита прокуратурою [113, арк. 54 – 115]. У 1928/29 р. Харківським окружним відділом ДПУ було порушено кримінальну справу проти 21 фігуранта (з них 10 приватних спекулянтів, решта – працівники кооперативних крамниць), що займалися скуповуванням та перепродажем дефіцитного шкіряного краму за спекулятивними цінами. Серед ділків були «гастролери» з Києва, Москви і Ленінграду. У цій справі відбувся «гучний» судовий процес, який висвітлювався у центральній пресі України [46]. Всі звинувачені були засуджені на різні терміни ув'язнення, а їхнє майно конфісковано [108, арк. 177]. Значно зросла і кількість осіб, що стояли як «економічно неблагонадійний елемент» на обліку в Харківському окружному ДПУ. Лише за пів року їхня кількість збільшилася з 269 осіб до 328 осіб (або на 33,9%). [236, с. 408]. Слід однак зазначити, що оскільки не було усунено причини хлібозаготівельної кризи – нееквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством репресивні методи ДПУ у боротьбі зі спекуляцією могли дати лише тимчасовий ефект, посилюючи дефіцит необхідних товарів на споживчому ринку. Але практика такої боротьби проти спекулятивних явищ на споживчому ринку зберігалася і надалі. Сумісним циркуляром НКВТ, НКВС, НКЮ та НКФ УСРР «Про боротьбу зі спекуляцією» (1930 р.) окрвідділам ДПУ було надано директиву вести посилену боротьбу з закупівельниками – спекулянтами на продовольчому ринку, а в разі антирадянської агітації проти державних заготівель таких осіб слід було затримувати і притягати до кримінальної відповідальності, передаючи їх до прокуратури [94, арк. 25]. Подібні справи, що виникали у Харківському окрузі було передано від ДПУ УСРР до економічного відділу окрвідділу ДПУ Харківщини. Прокуратура з цього приводу зазначила, що відтепер якість роботи економічного відділу Харківського окрвідділу ДПУ «зовсім

задовольняюча: слідство по справах проводилось більш глибоко, ніж раніше, та всебічно» [108, арк. 177 а].

В умовах значного погіршення продовольчої ситуації в країні внаслідок широкомасштабної хлібозаготівельної кризи 1927/28 р., влада звинувачувала приватних торгівців і заготівельників у дезорганізації продовольчого ринку, вдаючись до репресій проти приватників. При цьому державні органи розглядали приватних підприємців на ринку продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини, як небажаних конкурентів державних і кооперативних заготівельних організацій, які підлягали усуненню [95, арк. 25; 116, арк. 46]. За таких обставин перед органами ДПУ фактично ставилося завдання економічного витіснення небажаних конкурентів держави на ринку продовольства і сировини, яких держава «призначила» дезорганізаторами цього ринку. Одним із таких сегментів продовольчого споживчого ринку Харкова був м'ясний, де орудували великі ділки – скотопромисловці. Вони, згідно інформації окрфінвідділу, що була направлена до Харківського окрвдділу ДПУ (січень 1928 р.), скуповували у селян фіктивні посвідчення, що видавалися сільськими радами, що худоба нібито належить селянам (а не ділкам – скотопромисловцям); причому селяни супроводжували скуплену у них худобу на місце забою під виглядом, що худоба ця селянська. Далі, під виглядом агентів кооперативних організацій, ділки проводили закупівлю худоби (і не стільки для кооперації, але й для себе), вибирали патенти на торгівлю м'ясом на підставних незаможних осіб. Також діяли через інвалідну кооперацію та невеликі артілі інвалідів (ці організації користувалися різними пільгами), оперуючи власними капіталами. Практикувався і таємний забій худоби на харківських бійнях [120, арк. 65 зв.].

ДПУ Харківщини в процесі розслідування справи про тіньові операції ділків – скотопромисловців на м'ясному ринку Харкова виявив цілу групу осіб (О. П. Підкопай, А. П. Говзман, Д. А. Єрмак, Н. Гельман, Ф. П. Халін та ін.), які орудували під прикриттям інвалідної кооперації («Колм'ясоторг»,

«Шлях до праці», «Цекопом», «Харчопродукт», «Коопсільзбут» та ін.) [127, арк. 53]. В ході розслідування з'ясувалося, що дані особи, прикриваючись кооперацією, проводили операції з закупівлі худоби, а також сприяли приховуванню від оподаткування своїх доходів, отриманих незаконним шляхом [125, арк. 2]. Дізнання, проведене старшим уповноваженим економічного Харківського окружного ДПУ А. О. Степановським, підтвердило факти скоєння економічних злочинів Говзманом, Ліпкіним, Гельманом, які своїми діями нанесли збиток лише одному товариству інвалідів «Харчопродукт» у розмірі 40 тис. крб. [116, арк. 46]. У подальшому справу передали до суду, який 1929 р. засудив А. П. Говзмана до 3 років ув'язнення, Н. М. Гельмана до 10 років з конфіскацією майна, В. К. Липкін також отримав термін покарання [110, арк. 28, 51, 61; 125, арк. 61]. Крім цього, у відношенні цих осіб було зроблено цивільний позов на покриття завданих кооперації збитків на суму понад 22,5 тис. крб. [.. Ф]. Судового переслідування також зазнали інші ділки м'ясного ринку Харкова - О. П. Підкопай, П. Єрмак, С. Бреславець та інші [126, арк. 8, 15, 71, 83, 97].

Досить «гучною» справою, що висвітлювала центральна преса і яку розслідувало у 1928 – 1929 рр. ДПУ була справа Харківського товариства взаємного кредиту (ТВК) «Житлобудкредит». Намагаючись залучити в сферу будівництва приватний капітал (який держава активно витискувала зі сфери торгівлі) державні органи (УЕН і НКФ) погодилися (1926 р.) на створення спеціального ТВК [112, арк. 4, 34]. Головним завданням даного товариства (згідно його статуту 1926 р.) було залучення коштів приватного капіталу для потреб розвитку житлового будівництва [214].

Однак в реальності правління ТВК «Житлобудкредит» займалося справами далекими від завдань, окреслених статутом товариства. Як свідчать судові матеріали у справі «Житлобудкредиту» замість залучення коштів приватного капіталу у будівництво житла керівництво цього ТВК (С. І. Анапольський, А. С. Скоробогатов, О. М. Алейніков та ін.) використовувало переважно кредити державних банків (Цекомбанка,

Міськбанка та ін.), які в свою чергу спрямовувало для кредитування переважно приватних підприємців – братів Каневських, М. В. Гуткіних, Епштейна, Багачева та ін. [111, арк. 369]. При цьому під виглядом цільових кредитів на житлове будівництво правління «Житлобудкредиту» фактично видавало позички торговцям для їхніх комерційних цілей. Середній розмір кредиту торговцям у 2,5 – 3,5 рази був вищим, ніж для робітників і службовців [111, арк. 372]. Замість встановлених 2% річних ТВК стягувало з позичальників по 4 – 5% і навіть до 7% річних (що вже за законом розцінювалося як лихварство). Підрядники, яких наймало товариство, працювали погано, використовуючи виділені їм будівельні матеріали на інші цілі [111, арк. 100]. З отриманих від держави будівельних матеріалів лише третина була розподілена серед членів ТВК, а дві третини спрямовані на вільний ринок для продажу [48]. У ТВК «Житлобудкредит» процвітали хабарництво, зловживання службовим становищем, непотизм (сприяння своїм родичам в отриманні кредиту та будівельних матеріалів), торгівля ділянками під забудову, спекуляція побудованими будинками і т. п. [111, арк. 29 зв., 37, 38, 38 зв., 44]. Економічне управління ДПУ УСРР, що розслідувало цю справу довело її до суду. За його вироком Анапольський (член ВКП(б)) і його заступник Скоробогатов були засуджені до 3 років ув'язнення, Алейніков – до 1,5 року, приватні підрядники – до 6 місяців [214]. Цю справу вів начальник II відділу ЕКУ ДПУ УСРР О. Броневиий [111, арк. 1].

В умовах наступу на приватний капітал значно посилюється боротьба з таким проявом тіньової економіки як лжекооперація. Це явище набуло в роки непу широких масштабів. Експертами вважалося, що 4/5 міських кооперативних артілей належало до числа лжекооперативів [305, с. 58; 216, с. 58]. Формально належачи до кооперативних підприємств, такі ж артілі були капіталістичними закладами, що намагалися використовувати пільги, які держава надавала кооперації. За обставин наступу на приватнокапіталістичний сектор чимало підприємців, припинивши легальну діяльність, вдавалися до псевдокооперативних форм свого функціонування.

Відтак, органи ДПУ розпочали наполегливе переслідування лжекооперативів. За 1928 р. органи ДПУ Харківщини припинили діяльність багатьох таких псевдокооперативів – «Рекорд», «Тара», «Проволочник», «Металоткач», а також «замкнуті в собі» лжекооперативи «Сфінкс», «Труд – метал», «Металообробщик», «Економія», «Об'єднання сила» [108, арк. 118]. Були виявлені та ліквідовані артіль, що мали зв'язки з приватним капіталом – «Мебельщик», «Кустар – будівник», «Гарантія» [108, арк. 118]. ДПУ також розкрило і ліквідувало псевдокооперативну артіль «Стройкраска», виявивши її зв'язок з приватниками. 90% складу цієї артіль становили родичі. Голова артіль продавав на не вигідних для кооперації умовах дефіцитну фарбу своєму братові, який також був членом цієї артіль [108, арк. 117 зв.]. Винні в організації псевдокооперативів притягалися до кримінальної відповідальності, а робоча сила (інколи до кількохсот працюючих) примусово «вливалася» до державних промислових кооперативів [108, арк. 118]. Таким чином, боротьба органів ДПУ Харківщини з лжекооперацією сприяла прискоренню процесу ліквідації приватного тіньового підприємництва, а відтак і підприємницького сектора економіки загалом в умовах зламу НЕПу.

Наведений вище матеріал свідчить про активну в роки НЕПу діяльність органів державної безпеки в галузі економіки, діяльність, спрямовану на протидію економічній злочинності. Використовуючи весь арсенал своїх засобів органи ЧК – ДПУ Харківщини намагалися протидіяти тіньовому сектору економіки в різних її галузях, захищаючи економічні інтереси більшовицької держави. При цьому, виходячи з класових настанов державної партії, органи держбезпеки боролися не тільки проти тих, хто реально дестабілізував економічне життя регіону, але й проти тих господарських суб'єктів ринкової економіки, чия діяльність не вписувалися в рамки «державного капіталізму», що нав'язувався суспільству більшовицькою партією. В той же час органи ДПУ (особливо у другій половині 1920-х років) намагалися економічно знищити підприємців, чия діяльність представляла небажану конкуренцію для державних підприємств.

В умовах згортання НЕПу місцеві структури ДПУ використовувалися з метою не стільки для подолання гострої хлібозаготівельної кризи та стабілізації ринку, скільки для прискорення ліквідації приватнокапіталістичного та інших недержавних секторів економіки та експропріації непманів.

Отже, органи державної безпеки Харківщини в роки НЕПу здійснювали широкомасштабну репресивну боротьбу проти злочинів, скоєних в сфері економіки. Більшість з таких злочинів кваліфікувалися тогочасним радянським кримінальним законодавством як «економічна контрреволюція» і трактувалася доволі широко і розпливчато. Особливу увагу органи ДПУ зосередили на «тіньовому» секторі економіки – незаконній торгівлі та промислах, ухиленні від сплати податків, припиненні здійснення нелегальних операцій з валютними цінностями, боротьбі з контрабандною діяльністю підприємців, яка підривала державну монополію зовнішньої торгівлі та сприяла вивезенню за рубіж золото-валютних цінностей, а з середини 1920-х років брали активну участь в кампаніях зі зниження цін і боротьбі зі спекуляцією на приватному ринку, припиненні недоброякісної конкуренції. Але ця діяльність органів ДПУ не усувала причин існування даних явищ.

Важливу роль органи ДПУ відігравали у боротьбі з посадовими злочинами, корупцією, що в роки НЕПу отримала широкий розвиток, а також з масштабним розкраданням державних ресурсів. Помітною була роль органів ДПУ у боротьбі з лжекооперацією, що отримала масштабні розміри.

Вже в 1920-ті роки мали місце спроби використати органи безпеки задля «підхльостування» розвитку державного сектору економіки, боротьби з масштабною безгосподарністю та нераціональною організацією виробництва, органічно притаманними цьому сегменту радянської економіки. Але такі

спроби могли принести лише тимчасовий результат, не усуваючи причин, що породжували даний стан державного сектора господарства.

На органи ДПУ також було покладено здійснення контролю за політичною благонадійністю кадрів в усіх фінансових, митних та інших економічно важливих державних установах і організаціях.

Висновки

Розглянутий та проаналізований у дисертації матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

1. Аналіз наукового доробку попередніх досліджень проблеми показує, що вона є фрагментарно розробленою у вітчизняній історіографії. Не зважаючи на появу в останні два десятиріччя значної кількості робіт з історії радянських спецслужб в Україні, тема дисертації не стала предметом спеціального наукового дослідження.

2. Джерельна база роботи є широкою та репрезентативною і дозволяє системно проаналізувати проблему та розкрити мету дисертаційного дослідження.

3. В умовах переходу до НЕПу розвиток якого, вимагав дотримання «революційної законності», більшовицьке керівництво змушене було реформувати ВЧК/ВУЧК, звузивши її компетенцію, позбавити її функцій позасудової розправи, перевести роботу органів держбезпеки з надзвичайного стану у нормальний режим діяльності, легітимізувати їх у системі органів державної влади. Наслідком цього стало скасування ВЧК/ВУЧК та організація ДПУ УСРР. Новостворена структура мала вужчі повноваження та компетенцію ніж ВУЧК, була позбавлена права винесення позасудових вироків, повинна була спиратися у своїй діяльності на правові норми чинного законодавства. Але у той же час новостворене ДПУ успадкувало від ВУЧК її організаційні принципи та структуру побудови та навіть персоналії керівників, фактично виступаючи правонаступницею ВУЧК. Упродовж 1920-х років неухильно відбувалося суттєве розширення прав, повноважень та компетентності органів державної безпеки. Всупереч реформи 1922 року, органам ДПУ було поступово фактично повернуто право на позасудову розправу, а коло злочинів, що їх мали розслідувати органи державної безпеки значно розширилось і стало включати не лише суто політичні злочини, але й господарські, які об'єднувалися поняттям «економічна контрреволюція».

4. Отримані автором результати дозволяють виділити три етапи в діяльності місцевих органів державної безпеки на Харківщині. Перший етап – 1921 – початок 1923 р. – час, коли органи ХГЧК – ДПУ брали активну участь у придушенні масового озброєного спротиву селянства та політичної опозиції. Другий етап – середина 1923 – 1927 рр. – період тимчасового «заспокоєння суспільства» у зв'язку з успіхами в реалізації нової економічної політики, та певною лібералізацією політичного режиму в країні, що призвело до скорочення масштабів карально-репресивної діяльності органів ДПУ. Третій етап – кінець 1927 – 1929 рр. час різкого посилення репресивної діяльності органів державної безпеки у зв'язку з переходом радянсько-партійного керівництва до надзвичайних заходів управління суспільством взятим політичним курсом на згортання НЕПу із активним зростанням позаекономічного примусу та методів державного терору.

5. Основними напрямками карально-репресивної діяльності місцевих органів ЧК – ДПУ Харківщини в роки НЕПу були: придушення широкомасштабного повстанського селянського руху та підпільного руху спротиву, боротьба з «антирадянськими» партіями і угрупованнями, пошук і переслідування колишніх співробітників репресивного апарату, царизму та антибільшовицьких режимів, службовців, антибільшовицьких військових формувань (білої армії, військ УНР і т. д.), викорінення опозиційних течій в середині самої більшовицької партії, боротьба з інакомислячими та незгодними.

6. В процесі цієї боротьби органи державної безпеки активно застосовували весь арсенал засобів і технологій політичного розшуку – методи агентурно-оперативної розробки, взяття на облік політично «неблагонадійних елементів», створення широкої системи інфоматорів, перлюстрацію листування, стеження, обшуки, систему доносів. Широко розповсюдженим був метод провокацій за допомогою якого ДПУ намагалось виявити і «виловити» тих, хто вважався потенційним противником більшовицького режиму.

7. Важливе місце у діяльності місцевих органів ЧК – ДПУ посідала боротьба з релігією та церквою. Використовуючи тактику церковних розколів, підкупу, насадження мережі інформаторів у клерикальному середовищі, методів провокацій і залякувань, а також моральної дискредитації духовенства, органи державної безпеки намагалися у такий спосіб реалізувати антирелігійну політику РКП (б) – ВКП (б) по знищенню церкви як суспільного інституту. Віднайдені джерела дозволили висвітлити раніше маловідому широкому загалу і ретельно приховану провідну роль органів ДПУ в кампанії з вилучення церковних цінностей та знищенні економічної бази церкви у Харківському регіоні, встановити роль окремих персоналій чекістів і партійних функціонерів, задіяних у цьому процесі.

8. Суттєву роль відігравали органи ЧК – ДПУ Харківщини у регулюванні економічного життя регіону. Виконуючи директивні вказівки РКП (б) – ВКП (б) вони брали участь у регулюванні приватного ринку, торгівлі та валютно-кредитного ринку, протидіяли спекулятивним тенденціям, сприяли роботі податкових та митних органів. Важливим сегментом їх діяльності був захист економічних інтересів держави. Боротьба з посадовими злочинами, корупцією, розкраданням державних коштів, безгосподарністю, злісними розтратами тощо були пріоритетними напрямками місцевих органів ВУЧК – ДПУ упродовж усього НЕПу. Але ця інтенсивна діяльність органів державної безпеки, попри всю її значимість, не усувала причин цих явищ, а отже давала лише тимчасовий результат.

9. З'ясовано, що в процесі функціонування органи ЧК – ДПУ Харківщини зазнали численних внутрішніх трансформацій і реорганізацій, що проводилися з метою оптимізації їх внутрішньої структури, чисельності особового складу, підвищення ефективності та результативності діяльності.

10. Розглянутий у дисертації матеріал дає змогу зробити висновок, що в період, який досліджується, кадровий склад чекістів Харківщини складався з осіб, більшість з яких не була вихідцями з пролетарських верств

суспільства. Така ситуація є характерною й для інших регіонів УСРР. Це спростовує широко розповсюджений радянський пропагандистський міф про нібито пролетарську основу органів ДПУ в роки НЕПу. З метою «покращення» кадрового складу ДПУ відбувалися його періодичні чистки (зокрема партійні). Національний склад держбезпеки Харківщини відображав цілеспрямовану політику московського центру, що мала на меті «зміцнення» місцевих органів ВУЧК – ДПУ за рахунок направлення в Україну чекістів росіян. Не довіряючи місцевим кадрам, керівництво ВЧК – ДПУ розставило на ключові (і не тільки) посади свої кадри, слабо (або недостатньо) знайомі з місцевими умовами. Внаслідок цього значна маса чекістів, працюючих у Харківському регіоні, була представлена не українцями.

11. Всупереч ретельно створюваному офіційною радянсько-партійною пропагандистською машиною ідеалізованого образу чекіста – «лицаря без страху і докору» доби 1920-х років, співробітники радянської спецслужби безпеки в масі своїй в реальному житті були надто далекі від цього штучно сформованого міфічного образу. У повсякденному житті вони демонстрували ті ж риси поведінки, які були характерними для всього радянського «непівського» суспільства загалом, з усіма його вадами, невисокою загальною культурою, «приземленістю» мотивів побутової поведінки, сприйняттям оточуючого світу через призму насадженої РКП (б) «класової» більшовицької ідеології.

12. Встановлено, що морально-психологічна атмосфера, яка сформувалася у чекістському середовищі була надто далекою від вимог і норм чекістської етики поведінки. Отримали розповсюдження такі негативні явища, як систематичне зловживання алкоголем, сімейність, грубість до звичайних громадян, порушення вимог чекістської дисципліни. Нетолерантні відносини співробітників між собою, кар'єризм, чвари, потяг до матеріального самозабезпечення, розкрадання секретних грошових фондів, привласнення вилучених (конфіскованих) у громадян цінностей, хабарництво, пристосуванство, моральне розкладання частини керівного

складу ДПУ, зведення особистих рахунків, кругова порука серед чекістів. Ці явища негативно впливали на морально-психологічний стан співробітників місцевих органів ДПУ, сприяючи проявам беззаконня та безкарності, особливо на тлі проголошеного наприкінці 1920-х років. Сталіним політичного курсу на загострення класової боротьби в країні, що створювала атмосферу підозрілості, класової нетерпимості, провокувала постійний пошук ворогів народу, дворушників, «шкідників», породжувала масштабну шпигуноманію тощо.

13. В роки НЕПу жорсткий контроль за діяльністю органів ВЧК/ВУЧК – ДПУ здійснювали партійні органи. Розглядаючи органи ВЧК – ДПУ, насамперед як бойовий партійний орган, що наділений широкими (а в роки громадянської війни і надзвичайними) повноваженнями, вони регулювали кадровий склад органів таємної радянської поліції, контролювали взаємовідносини структур ВЧК – ДПУ з іншими силовими інституціями, визначали сфери відповідальності та напрямки їх карально-репресивної діяльності, здійснювали чистки особового складу, відбір необхідних кандидатів і призначення їх на ключові посади. Директиви вищих партійних органів і вказівки партійних керівників були основоположними для діяльності органів державної безпеки, визначали їхній статус в державно-партійній владній ієрархії. Контроль з боку держави за спецслужбами здійснювала прокуратура, яка забезпечувала нагляд за дотриманням органами державної безпеки встановлених норм закону. Але вже наприкінці 1920-х років відбувається послаблення прокурорського нагляду за структурами ДПУ, а самі прокурорські співробітники були зорієнтовані партійними керівництвом на допомогу та сприяння органам державної безпеки у проведенні репресивної політики.

Зважаючи на проведення у дисертації дослідження слід вказати на те, що невирішеними дослідницькими завданнями, які потребують ще додаткового вивчення є питання:

- а) національний склад і соціально-професійне походження, освітній рівень, віковий та статевий склад, чисельність гласних та таємних співробітників Харківського окружного відділу ДПУ у другій половині 1920-х років;
- б) методи проведення слідства, уточнення кількості жертв карально-репресивної діяльності органів ДПУ Харківщини наприкінці 1920-х років в умовах «великого перелому»;
- в) вимагають подальшого уточнення зміни організаційної структури і функцій місцевих органів держбезпеки наприкінці НЕПу;
- г) додаткового вивчення потребує участь співробітників Харківського окрвідділу ДПУ у здійсненні так званої «золотої кампанії» (тобто кампанії з конфіскації золото-валютних цінностей у заможних верств населення) та інші соціально-політичних та економічних акціях;
- д) встановлення та уточнення персоналій співробітників місцевих органів державної безпеки доби НЕПу (середньої та нижньої ланки);
- є) більш детального аналізу потребують взаємовідносини місцевих органів ДПУ з іншими силовими структурами в регіоні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агабеков Г. А. Секретный террор: записки разведчика. / Г. А. Агабеков. – М. : Терра – Книжный клуб, 1998. – 336 с.
2. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с.
3. Арест железнодорожных мошенников // Пролетарий. – 1924. – 31 декабря.
4. Архив Троцкого. – Т. 2. –Х.: Око, 2001. – 488 с.
5. Архивы Кремля. В 2 кн. Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М. : Новосибирск: РОССПЭН, Сибирский хронограф, 1997. – 599 с.
6. Архивы Кремля. В 2 кн. Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М. : Новосибирск: РОССПЭН, Сибирский хронограф, 1998. – 647 с.
7. Архірейський Д. Співпраця радянських митних установ органів ВУНК – ДПУ у 1920-х роках. / Д. Архірейський // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2–3. – С. 32–47.
8. Архірейський Д. В., Ченцов В. В. Упокорення селянства / Д. В. Архірейський, В. В. Ченцов. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 2. К. : Рідний край, 1997 – С. 246 – 266.
9. Архірейський Д. Радянська митна служба міжвоєнної України / Д. Архірейський. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2013. – 290 с.
10. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 1920-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 87 – 127.
11. Бабенко Л. Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з релігійними чудесами (1920 – 1940 рр.). / Л. Бабенко. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1/2 – С. 327 – 251.
12. Бабенко Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в радянській Україні (1918 – середина

- 1950-х рр.) : автореф. дис. ... док. іст. наук / Л. Бабенко: 07.00.01 – Історія України. – Х. : 2015. – 40 с.
13. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ АСМІ, – 2014. – 553 с.
 14. Бабій Б. М. З історії органів ВУНК – ДПУ УРСР (1918 –1926 рр.). / Б. М. Бабій. // Проблеми правознавства. К. : – 1966. – Вип. 5. – С. 34 – 47.
 15. Бабусенко Н. «Авгур» на связь не выйдет. / Н. Бабусенко. // Невидимый фронт. – Х. : Прапор, 1987. – 223 с.
 16. Багрянний І. Сад гетсиманський / І. Багрянний. – Х. : Фоліо, 2012. – 544 с.
 17. Бажанов Б. Воспоминания Бывшего секретаря Сталина. / Б. Бажанов. – М. : НП III тысячелетие, 2002. – 303 с.
 18. Балицкий В. Десять лет борьбы с контрреволюцией на Украине / В. Балицкий. // Известия. – 1927. – 18 дек.
 19. Беззаботные валютчики // Коммунист. – 1923. – 2 декабря.
 20. Бердяев А. Н. Истоки и смысл русского коммунизма / А. Н. Бердяев. М. : Наука, 1990. – 222 с.
 21. Бердяев А. Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии). / А. Н. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 446 с.
 22. Билас С. Социальный портрет чекиста / С. Билас // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 41 – 43.
 23. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917 – 1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
 24. Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917 – 1941 рр. / С. І. Білокін. – К. : Українські пропілеї, 2016. – 692 с.

25. Білошицький С. В. Ліквідація більшовиками політичної опозиції на Харківщині (1919 – 1925 рр.) / С. В. Білошицький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 19. – С. 241 – 252.
26. Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте / И. Блат // Пролетарий. – 1927. – 16 дек.
27. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії / О. М. Богдашина – Х. : САГА, 2008. – 214 с.
28. Божко О. І. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918 – 1946 рр. / О. І. Божко. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – №2–4 (13–15). – С. 335 – 361.
29. Борисова Л. В. НЭП в зеркале показательных процессов по взяточничеству и хозяйственным преступлениям / Л. В. Борисова // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 84 – 97.
30. Борьба со взяткой // Пролетарий. – 1922 – 2 ноября.
31. Борьба со взяткой // Пролетарий. – 1922 – 22 декабря.
32. Боффа Дж. История Советского союза. В 2т. Т.1: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917 – 1941 (пер. с итал. И. Б. Левина.) / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1994. – 629 с.
33. Бранденбургский Я. Просто закон или революционная законность / Я. Бранденбургский // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – №31 – 32. – С. 2.
34. Броневой А. Рвачи и комбинаторы: из практики спекулятивного капитала. / А. Броневой. – Х. : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1930. – 72 с.
35. В. И. Ленин и ВЧК: Сборник документов 1917 – 1922 гг.. 2-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 742 с.
36. Василевский В. П. Суицид среди сотрудников советских спецслужб в 1920-е гг. (на примере Омского окружного отдела ОГПУ)

- / В. П. Василевский, А. В. Сушко // Вопросы истории. – 2016. – № 6. – С. 121 – 127.
37. Васильева О. Ю. Русская православная церковь и советская власть в 1917 – 1927 годах / Васильева О. Ю. // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 35 – 46.
38. Велидов А. С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК/ А. С. Велидов – М. : Политиздат, 1967. – 308 с.
39. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. – 192 с.
40. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991 / пер. с франц. / Н. Верт– М. : ИНФРА, Весь мир. – 2000. – 544 с.
41. Вестник советской юстиции. – 1924. – № 12 (22). – С. 356 – 358.
42. Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8 (42). – С. 330.
43. Вісті ВУЦВК. – 1927 р. – 1 червня.
44. Вісті ВУЦВК. – 1927 р. – 11 серпня.
45. Вісті ВУЦВК. – 1927 р. – 9 січня.
46. Вісті ВУЦВК. – 1929 р. – 15 серпня.
47. Вісті ВУЦВК. – 1929 р. – 5 березня.
48. Вісті ВУЦВК. – 1929 р. – 24 лютого.
49. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М. : РОССПЭН, 1995. – 400 с.
50. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Х. : ИПП Контраст, 2014. – 471 с.
51. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку України в роки НЕПу. / Ю. П. Волосник. – Х. : СД, 2002. – 384 с.
52. Вронська Т. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України / Т. Вронська, С. Ляковська // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – №2 (37). – С. 212 – 213.

53. Вронська Т. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882 – 1941 рр.): історичний та оперативний вимір / Т. Вронська, В. Пилипчук, Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2010. – №2 (35). С. 7 – 78.
54. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 69 – 85.
55. ВЧК – ГПУ. Документи и материалы. / Ред. – сост. Ю. Т. Фельштинский. – М. : Изд-во Гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
56. ВЧК и начало НЭПа. Документы // Свободная мысль ХХІ. – 1998. – № 4. – С. 114 – 128.
57. Высылка вместо расстрела. Депортации интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923. – М. : Русский путь, 2005. – 544 с.
58. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму / О. І. Ганжа. – К. : Вид – во Ін-ту історії України. НАН України, 2000. – 208. с.
59. Гершензон. М. О. Творческое самосознание / М. О. Гершензон // Вехи: интеллигенция в России. Сб. ст. / Гершензон М.О. – М. : Новое время и Горизонт, 1990. – С. 70 – 96.
60. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 – 1925 гг.). / Д. Л. Голинков. – М. : Политиздат, 1975. – 703 с.
61. Голіченко В. Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (1918 – 1922 рр.) / В. Д. Голіченко // Український історичний журнал. – 1962. – №4. – С. 22 – 39.
62. ГПУ УСРР. Отчёт о полугодовой деятельности (январь – июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2. – С. 317 – 383.
63. Греченко В. А. Україна в добу «раннього тоталітаризму» (20-ті^і роки ХХ ст..) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Х. : Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.

64. Гусєв В. «Застосувати як одну з репресивних мїр проти професури вислання за межї федерації» / В. Гусєв // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119 – 128.
65. Гусєв В. Ягідки визріли потїм (з чого почало «перековувати» харківську інтелїгенцію харківське правосуддя). / В. Гусєв, І. Вєрба // З архївїв ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 157–165.
66. Два шпїона // Пролетарий. – 1928. – 14 сєнтября.
67. Дело бывшего военкома Фаровича // Коммунист. – 1925. – 1 января.
68. Державний архїв Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комїтет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.96. Переписка с НКВД УССР. 1920 г. – 18 арк.
69. Державний архїв Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комїтет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.114. Сводки информационных отделов ЦК КП (б) У, Харьковского губернского партийного комитета, губисполкома и губернской чрезвычайной комиссии. Копии. 1920 г. – 184 арк.
70. Державний архїв Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комїтет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.233. Протоколы заседаний Харьковского губернского партийного комитета и переписка с ним. Копии. 4 января – 4 октября 1921 г. – 194 арк.
71. Державний архїв Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комїтет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.289. Отчёты о деятельности Харьковского губернского отдела юстиции и революционного трибунала и переписка с ними. 4 января – 15 декабря 1921 г. – 102 арк.

- 72.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.290. Протоколи засіданий коллегии ГубЧК и доклады о её деятельности. 15 января – 19 ноября 1921 г. – 97 арк.
- 73.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.328. Информационно – статистический отдел. Информационные сводки о положении в Харьковской губернии. 10 января – 20 декабря 1921 г. – 135 арк.
- 74.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.386. Информационные бюллетени и сводки СНК и НКВД УССР. Копии. 19 мая – 12 ноября 1921 г. – 67 арк.
- 75.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.514а. Ликвидационная комиссия по отделению церкви от государства. Циркуляры и распоряжения НКВД УССР о порядке проведения в жизнь декрета об отделении церкви от государства и школы. 1921 г. – 102 арк.
- 76.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.
Оп.1.
Спр.592. Переписка с Харьковским отделом ГПУ. 10 октября – 19 декабря 1922 г. – 14 арк.
- 77.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.626. Протоколы заседаний президиума и коллегии Харьковской губернской ЧК и переписка с ней и отделами губисполкома. 9 декабря 1921 г. – 7 декабря 1922 г. – 44 арк.

78. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.627. Информационные сводки Харьковского губернского отдела ГПУ. Копии. 22 мая – 29 сентября 1922 г. – 23 арк.

79. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.771. Протоколы заседаний коллегии Харьковского губернского отдела юстиции, отчёты о деятельности Харьковского губревтрибунала. 17 февраля 1922 г. – 13 февраля 1923 г. – 64 арк.

80. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.794. Информационные бюллетени губотдела ГПУ и губЧК, сводки отделов управления уездных исполкомов о политическом, экономическом положении. 1922 г. Т.1. – 188 арк.

81. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.795. Информационные бюллетени губотдела ГПУ и губЧК, сводки отделов управления уездных исполкомов о политическом, экономическом положении. 1922 г. Т.2. – 237 арк.

82. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р–203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.886. Руководящие материалы и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодающим. 1922 г. – 58 арк.

83. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 203. Харківський губернський виконавчий комітет, 1919–1925 рр.

Оп.1.

Спр.888. Акты Харьковской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей о проверке инвентарных описей церковного имущества храмов, синагог и молитвенных домов г. Харькова. 1922 г. – 114 арк.

84. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 212 Губернский революционный трибунал

Оп.2.

Спр.10. Протоколы распорядительных заседаний за 1920 и 1921 гг. 156 арк.

85. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 212 Губернский революционный трибунал

Оп.2.

Спр.16. Доклады о работе Харьковского губревтрибунала за 1921, 1922, 1923 годы – 142 арк.

86. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 212 Губернский революционный трибунал

Оп.2.

Спр.13. Приказы по Харьковскому губревтрибуналу. 1 января 1921 г. – 26 июня 1922 г. – 169 арк.

87. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 212 Губернский революционный трибунал

Оп.2.

Спр.15. Харьковский губревтрибунал. Доклад Сумского ревтрибунала и переписка с ним. 1921 г. – 45 арк.

88. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.1. Т. 1.

Спр.5. Дело с разной секретной перепиской 27 июня – 30 декабря 1925 г. 161 арк.

89. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.1. Т. 1.

Спр.15. Переписка по личному составу [Харьковской таможни и подчинённых ей таможенных учреждений (секретно)] 5 января – 20 декабря 1926 г. – 224 арк.

90. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.1. Т. 1.

Спр.420. Переписка по конфликтным делам 28 июля 1923 г. – 1 сентября 1924 г. – 145 арк.

91. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.1. Т. 1.

Спр.429. Ведомости на выдачу премий Наркомсобесу, ГПУ, таможене, другим учреждениям и их сотрудникам по конфискационным делам. 28 июля 1923 г. – 1 сентября 1924 г. – 143 арк.

92. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.1. Т. 1.

Спр.431. Загальне листування конфліктно – реалізаційного відділу 1 жовтня 1928 р. – 4 квітня 1929 р. – 148 арк.

93. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 341. Харьковская таможня народного комиссариата внешней торговли СССР, г. Харьков 1919 – 1930 гг.

Оп.4. (1924 – 1928 гг.)

Спр.3. Переписка с транспортным управлением НКВД СССР, ГПУ УССР, Ленинградской таможней, другими учреждениями и организациями по основной деятельности личному составу. 5 января – 16 апреля 1925 г. – 123 арк.

94. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 564. Харківське окружне управління робітничо – селянської міліції.

Оп.4.

Спр.46. Переписка с окрисполкомом, горисполкомом, окротделом ГПУ. Сведения о личном составе. 1927 – 1928 гг. – 1235 арк.

95. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 564. Харківське окружне управління робітничо – селянської міліції.

Оп.4.

Спр.63. Приказы и циркуляры административного управления НКВД и управления милиции УССР. 1 октября 1929 г. – 1 сентября 1930 г. – 31 арк.

96. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 823. Харківський губернський фінансовий відділ, 1921 – 1925 рр.

Оп.4.

Спр.5 Дело о борьбе со взяточничеством. Июнь 1923 г. – март 1924 г. – 11 арк.

97. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 823. Харківський губернський фінансовий відділ, 1921 – 1925 рр.

Оп.4.

Спр.6. Переписка с Государственным политическим управлением УССР и Харьковским губернским отделом ГПУ по вопросам обложения и сбора налогов, работе фининспекторов и финагентов, проверке личного состава финансовых органов. Январь – октябрь 1924 г. – 310 арк.

98. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 823. Харківський губернський фінансовий відділ, 1921 – 1925 рр.

Оп.4.

Спр.10. Доклады о деятельности Харьковского губфинотдела и окрфинотдела за 1924 – 1925 гг., переписка с губисполкомом и коммунистической фракцией губисполкома по вопросам деятельности губфинотдела, налогообложении, личном составе и др. вопросам. Январь – декабрь 1924 г. – 431 арк.

99. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 823. Харківський губернський фінансовий відділ, 1921 – 1925 рр.

Оп.4.

Спр.19. Переписка с Управлением милиции и розыска по финансово – налоговым вопросам. Январь – июль 1924 г. – 69 арк.

100. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 823. Харківський губернський фінансовий відділ, 1921 – 1925 рр.

Оп.4.

Спр.27. Переписка с ГПУ. 1 октября – декабрь 1925 г. – 566 арк.

101. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 833. Харківський відділ місцевої промисловості

Оп.2.

Спр.6. Секретная переписка. Октябрь 1924 г. – сентябрь 1925 г. – 428 арк.

102. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 833. Харківський відділ місцевої промисловості

Оп.2.

Спр.7. Секретная переписка 1925 г. – 252 арк.

103. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.

Оп.3.

Спр.265. О деятельности окружной прокуратуры 20 октября 1925 г. – 30 сентября 1926 г. – 113 арк.

104. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.

Оп.3.

Спр.691. Переписка с ГПУ УССР и округа. 1926 г. – 12 арк.

105. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.

Оп.3.

Спр.784. О деятельности окружного суда. 30 октября 1926 г. – 23 сентября 1927 г. – 94 арк.

106. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.

Оп.2.

Спр.1045. Документы об отречении то духовного звания служителей религиозных культов. 1923 – 1925 гг. – 141 арк.

- 107.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.
Оп.3.
Спр.3313. О деятельности окружного суда. 2 октября 1929 г. – 26 июня 1930 г. – 119 арк.
- 108.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.
Оп.3.
Спр.3314. Отчёт о деятельности окружной прокуратуры и переписка окружного исполнительного комитета с учреждениями и организациями. 1 октября 1929 г. – 10 августа 1930 г. – 226 арк.
- 109.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 845. – Харківський окружний виконавчий комітет, 1922 – 1930 рр.
Оп.3.
Спр.3475. Обязательные постановления губисполкома № 1 – 26. 10 января – 1 августа 1922 г. – 226 арк.
- 110.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 871. – Харківський окружний суд, 1925 – 1930 рр.
Оп.11.
Спр.2022. Дело по обвинению Говзмана А. П., Липкина В. К., Гельшана Н. М. и Быкова И. Я. по сост. 104 ч. 1, 108, 97. – 1930. Т.7. – 64 арк.
- 111.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 871. – Харківський окружний суд, 1925 – 1930 рр.
Оп.11.
Спр.2151. Дело по обвинению Аннопольского, Скоробогатова и др. в злоупотреблении ЖВК - 1930. Т. 1. – 477 арк.

- 112.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 871. – Харківський окружний суд, 1925 – 1930 рр.
Оп.11.
Спр.2152 Дело по обвинению Аннопольского, Скоробогатова и др. в злоупотреблении ЖВК - 1930. Т. 2. – 274 арк.
- 113.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р. – 876. – Харківська окружна прокуратура, 1923 – 1929 рр.
Оп.6.
Спр.770 Опис справ та інших матеріалів за 1929 ^й рік, що належав до здачі до Державного архіву. Розенберг Борис Ошерович, Розенберг Шльома Ошерович, Табакман Бруха, Лашанський Хуна–Лейба Беркович, Медведовський Абрам Шаєвич, Ровинська Катерина Ільковна, Брудно Аркадій Лазаревич, Брудно Любов Павлівна, Каменецький Мойсей Срулевич, Рабкин Кіндрат Іванович, Писешникова Катерина Дмитрівна, Хавкін Наум Юдович, Бершадський Герш Іцкович за спекуляцію мануфактурою. 19 травня – 5 липня 1929 р. – 175 арк.
- 114.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 878 Харківська губернська слідча тюрма
Оп.1.
Спр.58. Приказы по Харьковской губернской чрезвычайной комиссии за 1921 г. – 445 арк.
- 115.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 878 Харківська губернська слідча тюрма
Оп.1.
Спр.71. Список арестованных и переписка о них. 5 января – 5 августа 1922 г. – 110 арк.
- 116.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.

- Спр.4. Книга исходящих бумаг. 1925. – 97 арк.
- 117.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.
Спр.18. Переписка с валютной инспекцией. Октябрь 1926 г. – октябрь 1927 г. – 151 арк.
- 118.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.
Спр.19. Переписка о злоупотреблениях в финорганах. Февраль – июль 1927 г. – 151 арк.
- 119.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.
Спр.53. Переписка с ГПУ УССР. Октябрь 1927 г. – октябрь 1928 г. – 140 арк.
- 120.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.
Спр.65. Переписка по местному бюджету. Сентябрь 1927 г. – октябрь 1928 г. – 709 арк.
- 121.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.
Спр.69 Переписка о лицах, укрывающихся от платы государственного налога. Май – сентябрь 1928 г. – 117 арк.
- 122.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.
Оп.19.

Спр.85. О злоупотреблениях работников. Октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г. – 111 арк.

123. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.

Оп.19.

Спр.95. Сведения о торговле частных лиц. Октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г. – 354 арк.

124. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.

Оп.19.

Спр.142. Переписка финансового инспектора 15го района. Июнь – сентябрь 1926 г. – 42 арк.

125. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.

Оп.18.

Спр.142. О налогообложении Говзманых Арона и Самуила Павловичей 27 октября – 29 ноября 1928 г. – 67 арк.

126. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.

Оп.18.

Спр.170. О налогообложении Ермак П. И., Грабарь С. М., Бреславец А. Д., Осминкин Д. Н., Серик Н. П., Гуевский Ф., Леоненко Т. С., Хвостенко Т. О., братья Ермаки, Халин, Капе, Калашников и др. 9 февраля – 17 декабря 1929 г. – 318 арк.

127. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.Р – 1179 – Харківський окружний фінансовий відділ.

Оп.18.

Спр.643. О реализации отчётности особой части налогового подотдела Харьковского окрфинотдела. 3 сентября 1928 г. – 28 апреля 1930 г. – 10 арк.

- 128.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.Р – 1872 Харьковская губернская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности, 1919 – 1920 гг.
Оп.1.
Спр.16. Приказы и протоколы заседаний губернской ЧК. Начато 29 января – окончено 30 декабря 1920 г. – 382 арк.
- 129.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.31. Переписка губпарткома с ЦК КП (б) У, ревкома, ЧК и другими организациями о перемещении коммунистов по службе. 19 декабря 1919 г. – 10 декабря 1920 г. – 149 арк.
- 130.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.48. Циркулярные письма ЦК КП (б) У, о проведении митингов. Переписка губпарткома о снабжении работников партийных и советских учреждений, финансовым вопросам и о работе уездкомов. Письмо красноармейцев и командного состава 517 Краснознаменного стрелкового полка. Положение об очередных задачах работы РКК. 28 июня – 30 декабря 1921 г. – 232 арк.
- 131.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.49. Циркулярные письма ЦК КП (б) У: о работе в деревне, учёте коммунистов и коммунистов – журналистов; проведении партмобилизаций, обеспечении парт кадрами частей Красной Армии; строительстве сельских клубов и организаций курсов соцстроительства. 15 ноября – 20 декабря 1920 г. – 29 арк.

- 132.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.59 Сводка о работе Харьковского губпарткома. Письмо губпарткома об организации отдела по сбору материалов по Истории революции при Харьковском Центральном историческом архиве. Переписка губпарткома о создании ячеек, парткомов; борьбе с бандами и создании отрядов особого назначения. Постановление Совета Укрсовтрудармии об образовании Донецкой губернии, резолюция VIII съезда РКП (б) по военному вопросу. Присяга торжественного обещания красноармейца. Постановление пленума ЦК РКП (б) по вопросу «Нарушения п. 13 программы и постановке антирелигиозной пропаганды». Телеграмма секретаря ЦК – Косиора и уполномоченного по проведению антивранглевской кампании, о мобилизации на фронт коммунистов – добровольцев. 10 января – 31 декабря 1920 г. – 52 арк.
- 133.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.369. Протокол заседаний губернского комитета КП (б) У 21 февраля – 8 декабря 1921 г. – 32 арк.
- 134.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.409. Переписка Харьковского губпарткома с органами губчека и милиции по вопросам перемещения кадров, привлечения к административной ответственности коммунистов. 5 января – 21 декабря 1921 г. – 188 арк.
- 135.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.457. Выписки из протоколов политбюро, оргбюро ЦК КП (б) У о перемещении коммунистов. Циркулярные письма, инструкции и переписка с ЦК КП (б) У по вопросам работы. 28 марта – 4 августа 1921 г. – 32 арк.

136. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.512. Протоколы партийного суда при губкоме, следственной комиссии и заседаний (секретной части) губкома. 2 февраля – 7 августа 1921 г. – 23 арк.

137. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.542. Протоколы комиссии по проведению двухнедельника укрепления партии, недели «Красного добровольца», по учёту демобилизованных, борьбе с засухой и помощи голодающим. Протоколы заседаний комиссии по борьбе с бандитизмом и уездной чрезвычайной пятёрки по ликвидации последствий махновщины, 3 января – 22 декабря 1921 г. – 50 арк.

138. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.549. Протоколы заседаний коллегии и президиума губеркома ЧК. Бюллетени политотдела ВУЧК о ходе подготовки и проведении выборов в Харьковский Совет. Протокол заседания Харьковского губревтрибунала. 28 марта – 30 октября 1921 г. – 113 арк.

139. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.605. Списки коммунистов, исключённых из партии Сумским парткомом. Сведения о распределении партработников, о вопросах, рассмотренных на бюро и работе ревтрибунала. Май 1921 г. – март 1922 г. – 10 арк.

140. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.626. Переписка губпарткома с партийными органами о перемещении и партийной мобилизации коммунистов. 1 января – 12 октября. 1921 г. – 169 арк.

141. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.636. Переписка губпарткома с губчека по вопросам непартийного поведения отдельных коммунистов. Сопроводительные письма. 18 января – 22 октября 1921 г. 207 арк.

142. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.758. Доклады, политдоклады, сведения и переписка Купянского уездного комитета КП (б) У, инструктора губкома партии о состоянии работы, политическом, экономическом положении в уезде. 19 апреля 1922 г. – февраля 1923 г. – 24 арк.

143. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.857. Списки ответственных работников по Харьковской губернии вступивших в партию до 1919 г. Переписка с ЦК КП (б) У по вопросам выдачи партбилетов и учёту коммунистов 15 июля – 22 ноября 1923 г. – 193 арк.

- 144.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.715. Протоколи засіданий пленумов Губкома. 18 января – 9 декабря 1922 г. – 26 арк.
- 145.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.909. Рапорты, сводки и сведения о работе губернского народного суда, уголовного розыска и прокуратуры. Докладная записка о положении в частях Красной Армии, о существовании организации Скаутов и РСДСРМ. Политические доклады политчасти при Уполнаркомпути южных ж. д. 15 января – 16 июля 1923 г. – 47 арк.
- 146.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.911 Сводки Харьковского окружного отделения ГПУ об экономическом и политическом положении. 23 апреля – 20 декабря 1923.г. – 63 арк.
- 147.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.915. Политические доклады Богодуховского уезда. Январь – февраль 1923 г. – 27 арк.
- 148.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.
Оп.1.
Спр.920. Протоколы совещаний Богодуховского окрпарткома с секретарями райпарткомов, производств и сельскохозяйственных ячеек заседаний окружной комиссии по борьбе с бандитизмом.

Инструкции о делопроизводстве в ячейке. 7 мая – 9 ноября 1923 г. – 15 Арк.

149. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.935. Сводные циркуляры Изюмского окрпарткома и переписка по вопросам перемещения коммунистов. Планы работ Изюмского парткома. 17 января – 21 сентября 1923 г. – 35 арк.

150. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.952. Политические доклады Купянского окрпарткома КП (б) У о положении на местах. Март – декабрь 1923 г. – 321 арк.

151. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.958. Протоколы заседаний бюро парткома Сумского уездного комитета КП (б) У. Политический доклад о положении в Сумском уезде. 6 января – 24 февраля 1923 г. – 21 арк.

152. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1126. Госинформсводка Харьковского окружного отделения ГПУ о положении на местах. 15 января – 30 апреля 1924 г. – 44 арк.

153. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1140. Протоколы заседаний бюро губпарткома и приложения к ним 12 февраля – 22 октября 1925 г. – 319 арк.

154. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1141 Протоколи засідань бюро губпарткома и приложения к ним. 19 марта – 22 октября 1925 г. - 220 арк.

155. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1181 Информационные бюллетени губпарткома о положении на местах, составленные по материалам, поступившим от партийных и советских организаций. Август – ноябрь 1925 г. – 180 арк.

156. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1210. Сводка о движении уголовных и гражданских дел, доклады о работе, приказы и отчёты губпрокуратуры. Приговор на Мирошника К.П. 15 мая – 15 декабря 1925 г. – 73 арк.

157. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.1. – Харківський губернський комітет КП (б) У, 1919 – 1925 рр.

Оп.1.

Спр.1247. Протоколы, резолюции, совещания агитпропа, протоколы заседания школьной комиссии по выработке плана антирелигиозной работы, заседаний клубной комиссии при агитпропе. Циркулярные письма и проекты докладов по агитационно – пропагандистской работе. 10 января – 1 апреля 1925 г. – 95 арк.

158. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф.П.2. Харківський обласний комітет Комуністичної Партії України, 1932 – 1991 рр.

Оп.1.

Спр.371. Протоколы засідань бюро Харьковского парткома. 1 января – 8 декабря 1921 г. – 108 арк.

- 159.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.2. Харківський обласний комітет Комуністичної Партії України, 1932 – 1991 рр.
Оп.2.
Спр.1284 Характеристики райкомов партії и другие учётные материалы на старых большевиков с дореволюционным партийным стажем по Харьковской области (Н – Я). 17 мая – 16 сентября 1947 г. – 127 арк.
- 160.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.4. Ізюмський повітовий комітет КП (б) У, 1923 – 1930 рр.
Оп.1.
Спр.7. Протоколи № 6,8 – 12, № 1 – 11 засідання пленумов Ізюмського окрпарткома. 2 января – 21 июня 1924 г. – 120 арк.
- 161.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.5 Харківський окружний комітет КП (б) У, 1924 – 1930 рр.
Спр.24. Протоколи засідань бюро с № 6 по № 16 и материалы к ним. 6 января – 25 февраля 1928 г. – 157 арк.
- 162.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.5 Харківський окружний комітет КП (б) У, 1924 – 1930 рр.
Спр.25. Протоколи засідань бюро № 10 по № 13 и материал к ним. 31 января – 14 февраля 1928 г. – 195 арк.
- 163.** Державний архів Харківської області (ДАХО).
Ф.П.15. Петіно – Журавлівський район КП (б) У, 1919 – 1930 рр.
Оп.2.
Спр.27. Протоколи засідань комісії по чистке парторганізацій ГПУ. 21 июня 1929 г. – 5 сентября 1930 г. – 116 арк.
- 164.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 010175 Дело по обвинению Кардаш – Гринфельда Абрама Иосифовича. Т. 1. –346 арк

- 165.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 011474. Архивно – уголовное дело по обвинению Санина – Затурянського Олександра Яковича. Т. 1. – 152 арк.
- 166.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 13388. Дело по обвинению Шумского Николая Георгиевича, Гарбич Григория Даниловича. – 34 арк.
- 167.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 13422. Дело по обвинению Кутько Сергея Пантелеевича 1921 г. – 16 – арк.
- 168.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 023364. Дело по обвинению Мироненко – Васютинского Понтия Семёновича. 1922 г. – .108. арк.
- 169.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 18772. «Харьковский губернский повстанческий комитет УНР». 1921 – 1922 гг. Т. 1. – 39 арк. Т. 2. – 69 арк. Т. 3. – 99 арк. Т. 1. Дело по обвинению Панченко П. И. и др.
- 170.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 19864. Следственное дело Гранкина И. Д. и др. 1921 г. – 111 арк.
- 171.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
Спр. 34622. Следственное дело по обвинению Буравлёва З. А. и др. 1921 г. – 56 арк.
- 172.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.

- Спр. 34582. Следственное дело по обвинению Куца И. С. и Власенко И. И. 1924 г. – Т. 1 – 326 арк. Т. 2. – 354 арк. Т. 3. – 297 арк.
- 173.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
- Спр. 6157. Следственное дело Савина В. С. 1935 г. Т. 1 – 115 арк. Т. 2. – 247 арк.
- 174.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
- Спр. 035607 Дополнительные материалы к архивному уголовному делу №035607 в отношении Дмитриевского И. Н. и др. Т. 4. – 11 арк.
- 175.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
- Спр. 032858. Дело по обвинению Гагалюка Антона Максимовича. 1926 г. – 43 арк.
- 176.** Державний архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.
- Спр. 17073. Архивно – уголовное дело по обвинению Лубенца Василия Ивановича 1921 г. – 27 арк.
- 177.** Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения. В 2т. 3-е изд., доп. Т.1. (1897 – 1923). – М. : Политиздат, 1977. – 494 с. Т.2. (1924 – 1926) – 535 с.
- 178.** Дорошко М., Лях С. Будні компартійного функціонера пореволюційної доби. / М. Дорошко, С. Лях. // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921 – 1928 рр.): Колективна монографія / від. ред. С. В. Кульчицький. В 2ч. – Ч.1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 346 – 423.
- 179.** Дукельский С. С. ЧК на Украине. Vermont: Charlize publications Canadian institute of Ukrainian studies, University of Alberta, 1989. – 151 с.

180. Жезицький В. И. Репресії в середовищі молоді в другій половині 1920^х рр. / В. И. Жезицький // Історія України: маловідомі імена, події факти. – К. : 1996. – С. 408 – 418
181. Железногорський Г. Органи юстиції в хлібозаготовчій кампанії / Г. Железногорський // Червоне право. – 1928. – № 3. – С. 111 – 116.
182. З матеріалів «окремої папки» / підгот. Р. Пиріг, Н. Маковська // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1/2. – С. 27 – 37.
183. Звіт-довідь про діяльність київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 16. – С. 305 – 332.
184. Зинухов А.. Комендант Саенко / Зинухов А. // Провинциальная ЧК. (Сб. ст. и мат.). – Х. : Спецвыпуск журнала «Клио», 1994. – С. 32 – 48.
185. Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо – Селянського Уряду України (ЗУ УСРР). – Х., 1921 – 1929 рр.
186. Золотарёв В. Руководящий состав органов государственной безопасности Харьковской области в 1919 – 1941 годах / В. Золотарёв // Эпоха. Культура. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы) // Материалы международной науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.). Сб. док. – Х. : – 2004. – С. 112 – 127.
187. Золотарёв В., Стёпкин В.. ЧК – ГПУ – НКВД в Донбасе 1919 – 1941 : Люди и документы. – Донецк : Алекс, 2010. – 512 с.
188. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. / В. Золотарьов. – Х. : Фоліо, 2007. – 319 с.
189. Золотарьов В. ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). / В. Золотарьов. – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.
190. Золотарьов В., Лапчинська Н. Політичні репресії на Харківщині в 1921 р. – першій половині 1934 р. / В. Золотарьов, Н. Лапчинська // Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. Ч.2. – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 5 – 68.

191. Зуб. Э. И. Харьковская Чека. Прощание с мифами / Э. И. Зуб – Х. : 2012. – 76 с.
192. Из истории ВЧК 1917 – 1921 гг. Сб. док. – М. : Политиздат, 1958. – 511 с.
193. Измозик В. С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением советской России в 1918 – 1928 годы. / В. С. Измозик. – Санкт-Петербург : Изд-во университета экономики и финансов, 1995. – 164 с.
194. Инструкция о порядке изъятия церковных ценностей в пользу голодающих. Постановление ВУЦИК от 8 марта 1922 г. // Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VI ^{го} созыва (18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г.). – С. 67 – 68.
195. История отечества в документах. 1917 – 1993 гг. Ч.2. 1921 – 1939 гг. – М. : ИЛБИ, 1994. – 208 с.
196. Какурин А., Петров Н. ВЧК (1917 – 1922) / А. Какурин, Н. Петров. // Свободная мысль. – 1998. – № 6 (1474). – С. 104 – 113.
197. Какурин А., Петров Н. ОГПУ (1929 – 1934) / А. Какурин, Н. Петров. // Свободная мысль. – 1998. – № 6 (1477). – С. 95 – 114.
198. Какурин А., Петров. Н. ГПУ – ОГПУ (1922 – 1928). / А. Какурин, Н. Петров. // Свободная мысль. – 1998. – № 7 (1476). – С. 110 – 125.
199. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України : підручник. Ч.ІІІ : 1917 – 2003 рр. / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
200. Карр Э. История советской России. Кн.1: т.1, 2. Большевицкая революция 1917 – 1923 / Э. Карр / пер. с англ. З. П. Вельской, Д. В. Захаровой, Н. Н. Кольцова / – М. : Прогресс, 1990. – 771 с.

201. Кашеваров А. Н.: К вопросу о тактической линии советских органов в отношении православной церкви в начале 1920-х гг. / А. Н. Кашеваров // Клио. – 2012. – №6 (66). – С. 55 – 58.
202. Кемпинский А. Экзистенциальная психиатрия. / А. Кемпинский – М. : Совершенство, 1998. – 320 с.
203. Книга учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины: В 4т. – Т.1 – X. : Сага, 2011. – 481 с.
204. Кокін С. А. Ліквідація більшовиками есерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920 – 1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1993. – 59 с.
205. Колпакиди А. И. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации: Энциклопед. справочник – М. : ОЛМА-Пресс; Санкт-Петербург: Нева, 2007. – 704 с.
206. Коммунист. – 1921. – 22 октября.
207. Коммунист. – 1922. – 8 сентября.
208. Коммунист. – 1923. – 12 декабря
209. Коммунист. – 1923. – 28 ноября.
210. Коммунист. – 1923. – 4 декабря.
211. Коммунист. – 1923. – 5 декабря.
212. Коммунист. – 1923. – 9 декабря.
213. Коммунист. – 1925. – 5 мая.
214. Комуніст. – 1929. – 19 вересня.
215. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Вид-во політ. літ. Укр., Ін-т. історії партії при ЦК КПУ, філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1976. – Т.1. (1918 – 1941). – 1007 с.
216. Контрабанда // Торгово – промислова газета. – 1926. – 16 апреля.

217. Контрабанде объявлена жестокая война. Беседа с представителем ГПУ Украины т. Балицким // Пролетарий. – 1926. – 20 марта.
218. Контрразведчик Зильбертштейн Н. М. // Пролетарий. – 1928. – 20 января.
219. Контрразведчика к расстрелу // Пролетарий. – 1924. – 2 декабря.
220. Корпоративная этика. – М. : Изд. деловой и учебн. Лит-ры, – 2003. – 480 с.
221. Красный суд // Пролетарий. – 1922. – 2 ноября.
222. Кульчицкий В. С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / В. С. Кульчицкий – К. : Основи, 1996. – 396 с.
223. Кульчицкий В. С. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / В. С. Кульчицкий. // Україна крізь віки. – Т. 11. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
224. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. / О. О. Кучер. – Х. : ХДУ, 1971. – 171 с.
225. Лацис М. М. (Судрабс). Два года войны на внутреннем фронте: Популярный обзор двухгодичной деятельности чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности. / М. М. Лацис (Судрабс). – М. : Государственное изд-во, 1920. – 87 с.
226. Ленін В. І. Доповідь про партійну програму. 19 березня 1919 р. VIII з'їзду РКП (б). // Повне зібрання творів. – Т.38. – С. 151 – 173.
227. Ленін В. І. До історії питання про диктатуру / В. І. Ленін. // Повне зібрання творів. – Т.41. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 364 – 395.
228. Ленін В. І. Лист до Л. Б. Каменєва 3 березня 1922 р. / В. І. Ленін. // Повне зібрання творів. – Т.44. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 411 – 414.

- 229.** Ленін В. І. Про завдання Наркомюста в умовах нової економічної політики. / В. І. Ленін. // Повне зібрання творів. – Т.44. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 380 – 384.
- 230.** Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП (б) 8 березня 1921 р. / В. І. Ленін. // Повне зібрання творів. – Т.43. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 6 – 29
- 231.** Ленін В. І. Лист до Д. І. Курського з зауваженнями на проект Цивільного кодексу 28 лютого [1922 р.]. / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 395 – 396.
- 232.** Ленін В. І. Доповнення до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФРР і листи Д. І. Курському. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 45. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 179 – 181.
- 233.** Лисицын А. Законность и старые юристы / А. Лисицын. // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 29 – 30. – С. 1.
- 234.** Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / под. ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 912 с.
- 235.** Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Справочник / под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 768 с.
- 236.** Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.). – К. : Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с.
- 237.** Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки; політико – організаційні основи та специфіка (1921 – 1928 рр.): автореф. дис док. іст. наук наук: 07.00.01 – Історія України. – К. : – 2016. – 41 с.
- 238.** Ляковська С. Обліки «політично – неблагонадійного елементу» органами ВНК – ДПУ – ОДПУ: історичний аспект / С. Ляковська // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2010.– № 1 (34). – С. 22 – 52.

239. Маймескулов Л. М., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). / Л. М. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Х. : Основа, 1990. – 345 с.
240. Максудов С. Документи з архіву ОДПУ. 1921 – 1927 / С. Максудов // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 101 – 111.
241. Малицкий А. ЧК и ГПУ. / А. Малицкий. – Х. : Путь просвещения, 1923. – 50 с.
242. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918 – 1923. / С. П. Мельгунов – М. : СП РИСТО, 1990. – 207 с.
243. Михеев В. Основные направления деятельности органов ГПУ – ОГПУ Центрального Черноземья в 1922 – 1934 годах. – М. : Спутник, 2003. – 233 с.
244. Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. / Л. Млечин – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1999. – 651 с.
245. Мозохин О. ВЧК – ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М. : изд-во Яуза, изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.
246. Мотенко Я. В. Селянський повстанський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.) / Я. В. Мотенко // Вісник «Харківського політехнічного інституту»: – 2008. – № 37. – С. 12 – 16.
247. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг. Сб. документов и материалов – К. : Политиздат Украины, 1971. – 392 с.
248. Наказ Ф. Держинського про каральну політику надзвичайних комісій. 8 січня 1921 року // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – с. 86 – 89.
249. Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та національної революції (1917 – 1922 рр.) та у період НЕПу (1922 – 1929 рр.) / В. Носачов. // Альманах Ізюмщина. – Х. : Контраст, 2006. – С. 66 – 85
250. О передаче церковных ценностей в фонд помощи голодающим. Постановление ВУЦИК от 8 марта 1922 г. // Сборник постановлений и

- распоряжений Всеукраинского Центрального Испытательного Комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VI ^{го} созыва (18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г.). – С. 65 – 66.
- 251.** О снижении отпускных и розничных цен. Постановление пленуму ЦК ВКП (б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1898 – 1986) Т. 4. 1926 – 1929. – 9-е доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – С. 137 – 148.
- 252.** Об антисоветских партиях и течениях. Резолюция двенадцатой Всероссийской конференции РКП (б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1898 – 1986) Т.2. 1917 – 1922. – 9-е доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – С. 587 – 593.
- 253.** Облава на подпольных торговцев на таможне // Коммунист. – 1923. – 4 декабря.
- 254.** Окіпнюк В. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920 – 1930-х рр. / В. Окіпнюк // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – № 2 (37). – С. 137 – 183.
- 255.** Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934): історико-юридичний аналіз. / В. Т. Окіпнюк. – К. : НА СБУ, – 2002. – 290 с.
- 256.** Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР 1922 – 1941 рр. : історико-правове дослідження / В. Т. Окіпнюк. – 2-е вид., доопр. та доповн. – Херсон : ФОП Грінь Д. С., 2017. – 390 с.
- 257.** Органи державної безпеки на Полтавщині (1919 – 1991) / Ю. М. Парамонов, Л. Л. Бабенко, В. Д. Вишневський та ін. – Полтава, Вид-во АСМИ, 2005. – 206 с.
- 258.** Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М. : Изд-во. Автор, 1991. – 352 с.

259. Орлов В. Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика / пер. с англ. С. Шульженко / В. Г. Орлов. – М. : Современник, – 1998. – 350 с.
260. Основной закон (Конституция) СССР // История советской Конституции. – М. : Изд-во. АН СССР, 1954. – 551 с.
261. Отчёт Харьковского губисполкома 8^{му} губернскому съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Х.: Губисполком, – 1923. – 353 с.
262. Отчёт о деятельности рабоче-крестьянского правительства Украинской социалистической советской республики за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Х. : Изд-во. Управление делами СНК УССР, 1924. – 108 с.
263. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн.3. Россия под большевиками. 1918 – 1924. / Р. Пайпс. – М. : Захаров, 2005. – 704 с.
264. Пайпс Р. Русская революция. В 3 кн. Кн.2. Большевики в борьбе за власть 1917 – 1918 / Р. Пайпс. – М. : Захаров, 2005. – С. 602.
265. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон, – Полтава, 2004. – 335 с.
266. Пащенко В. «Дітище ДПУ». До витоків обновленського руху в Україні. / В. Пащенко. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 51 – 58.
267. Плеханов А. М. ВЧК – ОГПУ. Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921 – 1928. / А. М. Плеханов. – М. : Куликово поле, 2006. – 704 с.
268. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст.. на Сумщині. Т.1. / Автор – упорядник Іванущенко Г. М. – Суми : ФОП Наталуха А. С., 2011. – 340 с.
269. Подкур Р. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 20-х років за матеріалами ДПУ). / Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 90 – 108.

- 270.** Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. / Р. Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.
- 271.** Подкур Р. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька). / Р. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 7 – 21.
- 272.** Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. / Р. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2004. – № 1/2, (22/23). – С. 17 – 34.
- 273.** Подкур Р. Ф Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК. / Р. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1/2. – С. 7 – 30.
- 274.** Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.
- 275.** Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси /Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. / Від. ред. В. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
- 276.** Портнов В. П. ВЧК (1917 – 1922 гг.). / В. П. Портнов. – М. : Юридическая литература, 1987. – 208 с.
- 277.** Пристайко В. І. «Шлях на Соловки». / В. І. Пристайко, О. М. Пшенніков, Ю. І. Шаповал. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № 1/2, (4/5). – С. 45 – 79.
- 278.** Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 – 1936 рр.) / В. Прилуцький // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 82 – 102.
- 279.** Пролетарий. – 1922. – 19 декабря.
- 280.** Пролетарий. – 1922. – 19 ноября.
- 281.** Пролетарий. – 1922. – 2 ноября.
- 282.** Пролетарий. – 1922. – 22 декабря.
- 283.** Пролетарий. – 1922. – 31 декабря.

284. Пролетарий. – 1924. – 8 марта.
285. Пролетарий. – 1924. – 11 марта.
286. Пролетарий. – 1924. – 17 октября.
287. Пролетарий. – 1924. – 20 апреля.
288. Пролетарий. – 1924. – 31 декабря.
289. Пролетарий. – 1926. – 16 января.
290. Пролетарий. – 1926. – 20 марта.
291. Пролетарий. – 1926. – 8 мая.
292. Пролетарий. – 1926. – 12 мая.
293. Пролетарий. – 1928. – 14 января.
294. Пролетарий. – 1928. – 26 января.
295. Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 20-х рр. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник Харківського державного університету. – 1996. – № 387. Історія України. – Вип. 1. – С. 171 – 190.
296. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упор.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2014. – 469 с.
297. Разоблачённый провокатор // Пролетарий. – 1928. – 25 сентября.
298. Рассказов Л. П. Деятельность органов государственной безопасности по реализации политики ВКП (б) (Конец 20-х – 1941г.) / Л. П. Рассказов. – М. : Простор, 2001. – 342 с.
299. Реабілітовані історією. Харківська область. – В 2.кн. Кн.1. Ч.1. – К. ; Х. : Оригінал, 2005. – 800 с.;
300. Реабілітовані історією. Харківська область. – В 2.кн. Кн.1. Ч.2. – К. ; Х. : Оригінал, 2008. – 672 с.
301. Семененко В. И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК //Провинциальная ЧК (сб. статей и материалов) / В. И. Семененко. – Х. : Спецвыпуск журнала «Клио», 1994. – С. 3-31.

- 302.** Семененко О. «Харків, Харків ...». / О. Семененко. – Х. – Нью-Йорк : Березіль – Маріян Коць, 1992. – 160 с.
- 303.** Силантьев В. И. Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. / В. И. Силантьев. – Х. : ХПИ, 1998. – 232 с.
- 304.** Скрипник М. О. П'ятиріччя ЧК в Україні. / М. О. Скрипник // Вибрані твори. – К. : Україна, 1991. – С. 184 – 189.
- 305.** Скрипчук В. П. Діяльність радянських органів державної безпеки Харківщини в сфері економіки в період НЕПу (1921 – 1929 рр.) / В. П. Скрипчук // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. / Харк. нац. пед. ун-т. імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 53 – С. 53 – 60.
- 306.** Скрипчук В. П. Організація і проведення переслідувань органами ЧК – ДПУ Харківщини політичних противників більшовицького режиму в 1920-ті роки / Володимир Скрипчук // *Czas przeszly poznanskiie studia historyczne* Instytut Historii UAM w Poznaniu. / Redakcja: dr. hab. Konrad Bialecki, prof. UAM dr. hab. Maciej Foryski, dr. Magdalena Heruday – Kielczewska (sekretarz redakcji). – Poznan, 2016. – Tom 3. – st. 223 – 231.
- 307.** Скрипчук В. П. Реформа ВЧК – ГПУ в УСРР 1922 р. / В. П. Скрипчук // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. / Гол. ред. В. Я. Білоцерківський. – Харків, 2014. – Вип. 50. – С. 103 – 108.
- 308.** Скрипчук В. П. Соціальний портрет чекістів першої половини 1920-х років (на матеріалах Харківської ЧК – ДПУ) / В.П. Скрипчук // Збірник наукових праць Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер. : Історичний архів. Наукові студії. / Гол. ред. Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв, 2015. – Вип. 14. – С.181 – 188.
- 309.** Скрипчук В. П. Соціокультурні та морально-етичні аспекти повсякденної діяльності харківських чекістів в роки НЕПу /

- В. П. Скрипчук // Збірник наукових праць Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер. : Історичний архів. Наукові студії. / Гол. ред. Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв, 2015. – Вип. 15. – С. 120 – 128.
- 310.** Скрипчук В. П. Участь органів ДПУ Харківщини в проведенні кампанії з конфіскації церковних цінностей 1922 р. / В. П. Скрипчук // Науковий журнал Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер. : Чорноморський літопис. /Гол. ред. В. А. Смолій. – Миколаїв, 2016. – Вип. 11. – С. 114 – 120.
- 311.** Скрипчук В. П. ЧК – ДПУ Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки НЕПу (1921 – 1923) / В. П. Скрипчук // Науковий збірник Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Сер. : Історична пам'ять. / Гол. ред. М. І. Степаненко. – Полтава : 2016. – Вип. 34 – 35. – С. 42 – 51.
- 312.** Собрание Законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – М., 1924 – 1927 гг.
- 313.** Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Т.2. (1918 – 1939 гг.). Док. и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923 – 1929 гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 1168 с.
- 314.** Соломон Г. (Исецкий) Среди красных вождей / Г. Соломон (Исецкий). – М. : Современник, 1995. – 509 с.
- 315.** Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон /пер. с англ. Л. Максименко/ – М. : РОССПЭН, 2008. – 462 с.
- 316.** Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 5. – С. 163 – 181.
- 317.** Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК (1917 – 1922 гг.). / П. Г.Софинов. – М. : Госполитиздат, 1960. – 248 с.
- 318.** Софинов П. Г. Страницы из жизни Ф. Э. Держинского. / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1956. – 128 с.
- 319.** Спекуляция на бирже труда // Коммунист. – 1923. – 28 ноября.

320. Справа охоронця Войтовича // Вісті ВУЦВК. – 1925 – 26 серпня.
321. Сталин И. В. Беседа с первой американской рабочей делегацией. 9 сентября 1927 г. / И. В. Сталин. // Сочинения. – Т.10. – М. : Госполитиздат, 1949. – С. 92 – 148.
322. Субтельний О. Україна. Історія. / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
323. Суд. Остатки петлюровщини. /Дело Ахтырского постановкома/ // Пролетарий. – 1924. – 8 марта.
324. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы. / П. А. Судоплатов. – М. : ОЛМА – ПРЕСС, 1998. – 668 с.
325. Тинченко Я. Агенты и сексоты карательных органов среди бывших офицеров / Я. Тинченко // Книга учёта лиц, состоявших на учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. В 4 т. Т.4. Х. : САГА, 2012. – С. 3 – 20.
326. Тепляков А. Г. «Непроницаемые недра»: ВЧК – ОГПУ в Сибири 1918 – 1929 гг. / А. Г. Тепляков. – М. : АИРО – XXI, 2007. – 288 с.
327. Тепляков А. Г. Отработанный материал: массовая ликвидация секретной агентуры советских спецслужб в 1920-е – 1930-е гг. / А. Г. Тепляков // Российская история. – 2013. – № 4. – С. 101 – 115.
328. Терне А. М. В царстве Ленина: Очерки. / А. М. Терне – М. : Скифы, 1991. – 352 с.
329. Тихоненков Д. А. Участие органов ГПУ УССР в административных высылках в 1923 – 1928 гг. / Д. А. Тихоненков // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали пост. діючого наук. – практи. семінару, 17 жовт. 2014 р. – Харків, 2014. – Вип. 6. – С. 247 – 249.
330. Тихоненков Д. А. Правовое положение органов ГПУ УССР в 1922 – 1928 гг. / Д. А. Тихоненков // Проблемы законности: республиканський міжвідомчий науковий збірник. – 2001. – Вип. 49. – С. 35 – 43.

- 331.** Тихоненков Д. А. Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК – ДПУ УРСР у 1918 – на початку 1929 рр.: автореферат дисертації кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Х., – 1998. – 18 с.
- 332.** Тихоненков Д. А. Участие органов ГПУ УССР в деятельности чрезвычайных сессий в 1922 – 1928 гг. / Д. А. Тихоненков. // Проблеми законності: республіканський міжвідомчий науковий збірник. – 1999. – Вип. 40 – С. 15 – 19.
- 333.** Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922 – 1927 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 10 – 26.
- 334.** Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа (1921 – 1937 гг.) / И. Трифонов. – М. : Политиздат, 1960. – 280 с.
- 335.** Троцкий Л. Преданная революция / Л. Троцкий // Перманентная революция. – М. : АСТ, 2005. – С. 193 – 250.
- 336.** Троцкий Л. Терроризм и коммунизм / Л. Троцкий // Перманентная революция. – М. : АСТ, 2005. – С. 5 – 190.
- 337.** Труш С. М. Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії: 1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117. Історія. – Вип. 48. – С. 122 – 132.
- 338.** Труш С. Харківська губернська надзвичайна комісія: організація, функції, діяльність (1919–1922р.р.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. історія України. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 19 с.
- 339.** Уголовный кодекс советских республик. Текст и комментарии С. Комарского. – Х. : Госиздат Украины, 1928. – 588 с.
- 340.** Усенко И. Б. Внесудебная репрессия. Как это начиналось. / И. Б. Усенко // Коммунист Украины. – 1990. – №2. – С. 43 – 53.
- 341.** УССР. Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР и Совнаркома

- УССР, а также центральных учреждений УССР. – Х: 6-я советская типография, 1921. – 280 с.
- 342.** УССР Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК 5-го созыва. Вып 1. – Х. : Изд-во ВУЦИК, 1921. – 118 с.
- 343.** Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1983. – 494 с.
- 344.** Фомин Ф. Записки старого чекиста / Ф. Фомин. – М. : Политиздат, 1964. – 255 с.
- 345.** Фрунзе М. В. Единая военная доктрина и Красная Армия / М. В. Фрунзе // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 20 – 78.
- 346.** Церковники на скамье подсудимых // Пролетарий. – 1922. – 21 июня.
- 347.** Чекисты: Сб. – М. : Молодая гвардия, 1972. – 400с.
- 348.** Чекістське дос'є окупованої України. Збірник документів: У 3 т. – Т.3. – К. : Преса України, 2015. – 1216 с.
- 349.** Ченцов В. В.. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2000. – 482 с.
- 350.** Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии (пер. с франц.) / С. Куртуа, Н Верт, Ж. – Л. Панне и др. – М. : Три века истории, 1999. – 766 с.
- 351.** Чернуха О. В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки НЕПу (1921 – 1929): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України, 2012. – 19 с.
- 352.** Центральный державный архив вищих органів та управління України (ЦДАВО України).
- Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК)
- Оп.6.
- Спр.121. Постанови ВУЦВК про порядок закладання окремих підприємств і організацій, популяризацію постанов сесії ВУЦВК XI скликання, Всеукраїнську раду соціального страхування при нарком

праці УСРР та арбітражній комісії для розв'язання майнових спорів між державними установами та підприємствами. Звіт про роботу найвищого Суду УСРР за 1929/30 р. 13 грудня 1931 р. – 17 січня 1931 р. – 59 арк.

353. Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України).

Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР м. Київ.

Оп.3.

Спр.1205. Доклад о деятельности рабоче – крестьянской милиции УССР за 1927 – 1928 гг. – 53 арк.

354. Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України).

Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР м. Київ.

Оп.3.

Спр.1554. Протоколы заседаний секретной части коллегии наркомвнудел УССР. 11 февраля – 31 декабря 1929 г. – 41 арк.

355. Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України).

Ф.8. Народний комісаріат юстиції УСРР.

Оп. 1.

Спр.1252. Приказы Наркомюста УССР и его отделов и материалы к ним. 3 января – 29 ноября 1923 г. – 435 арк.

356. Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України).

Ф.30. Народний комісаріат фінансів УСРР.

Оп.1.

Спр.2211. Матеріали проведення грошової реформи на Україні у 1924 р. (інформаційні доповіді, бюлетені, доповіді). 15 березня – 14 червня 1924р. – 558 арк.

- 357.** Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України.
Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991 рр.).
Оп.20.
Спр.640. Приказы всероссийской Чрезвычайной Комиссии (ВЧК) и Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК). 10 января – 1 декабря 1921 г. – 48 арк.
- 358.** Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України.
Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991 рр.).
Оп.20.
Спр.2994. Доклады, справки ГПУ УССР В ЦК КП (б) У, о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроениях рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и другим вопросам. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП (б) У о положении городской бедноте Украины. 2 марта – 27 декабря 1929 г. – 207 арк.
- 359.** Шаповал Ю. Євреї в керівництві органів ДПУ – НКВС УСРР – УРСР у 1920 – 1930^х рр. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 53 – 93.
- 360.** Шаповал Ю. І. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні. Особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
- 361.** Шкляев И. Н. История Одесской губЧК, 1917 – 1922 гг. / И. Н. Шкляев. – Одесса : Студия Негоциант, 2002. – 104 с.

- 362.** Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921 – 1923 рр. / Л. В. Яковлева // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 42 – 53.
- 363.** Ярославский Е. М. Против религии и церкви. Т. 1. Октябрьская революция, религия и церковь / Е. М. Ярославский. – М. : ОГИЗ – ГАИЗ, 1932. – 416 с.
- 364.** Brovkin V. Russia after Lenin: Politics, Culture and Society, 1921 – 1929 / V. Brovkin – London and New-York, Routledge, 1998. – 267 p.
- 365.** Pethybridge Roger. One-step backwards, two steps forward: Soviet social a politics in the new economic policy / Roger Pethybridge – Oxford: Clarendon press, 1990. – XI, 453 p.
- 366.** Wert N. / L'OGPU en 1924. Radiographie d'une institution a son niveau d'etiage / Nicolas Wert // Cahiers du monde russe. Vol. 42/2–3–4. – 2001. – P. 397 – 422.